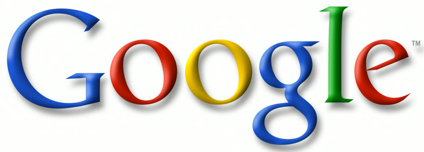
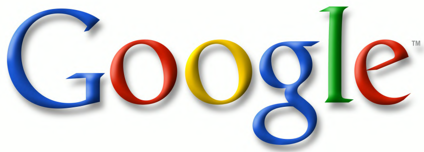

DOMI NUS ILLU MINA TIO MEA
Taylor Institution.

OVER DE

PROVERBIA COMMUNIA,

OOK PROVERBIA SERIOSA GEHEETEN,

DE OUDSTE VERZAMELING VAN NEDERLANDSCHE SPREEKWOORDEN.

VERHANDELING

VAN

Dr. W. H. D. SURINGAR,
GYMNASII RECTOR.

LEYDEN,
E. J. BRILL.
1864.

LIBRARY OF THE TAYLOR INSTITUTION
UNIVERSITY
31 MAY 1944
OF OXFORD

INLEIDING.

Bij de meeste beschaafde volken zoowel van vroegere als van latere eeuwen, wier geschiedenis en letterkunde ons genoegzaam bekend is, vinden wij reeds in zeer oude tijden melding gemaakt van Geschriften, waarin een aantal losse gezegden, die zonder onderlingen zamenhang meestal eene zedekundige strekking hebben, tot een geheel zijn te zamen gebragt; terwijl men met waarschijnlijkheid vermoeden mag, dat bij andere volken, waar zoodanige vermelding wordt gemist, zulke geschriften ook wel bestaan hebben, doch door den tand des tijds zijn vernietigd geworden.

Dat zoodanig vermoeden niet buitensporig vermetel is, zal, meen ik, blijken, als wij den natuurlijken loop van zaken nagaande, uit den aard en de strekking der bekende geschriften van die soort trachten op te maken wat aanleiding tot hun ontstaan heeft gegeven. Wij zullen alsdan van zelven gebragt worden tot de erkentenis, dat dezelfde oorzaken, die daarbij hebben gewerkt, waarschijnlijk ook elders bestonden en dezelfde gevolgen hadden.

Het zal toch wel door niemand kunnen tegengesproken worden dat te allen tijde in alle landen mannen geweest zijn, die, hetzij door aangeborene gaven des geestes, hetzij door de naauwkeurige opmerking van oorzaken en gevolgen, in juistheid van oordeel boven hunne tijdgenooten en medeburgers hebben uitgemunt, en wier zienswijze niet slechts aangaande belangrijke wereldgebeurtenissen, maar ook bij minder gewigtige levensomstandigheden, als zoo vele verstandige raadgevingen, gaarne gehoord en opgevolgd werden, zoodra de ondervinding had doen zien dat die mannen de waarschijnlijke of noodwendige gevolgen van daden en gebeurtenissen beter dan ieder ander hadden kunnen berekenen.

Waren die raadgevingen in korte, afgeronde en bevattelijke volzinnen uitgesproken, en betroffen zij zulke omstandigheden, die telkens en gedurig in het dagelijksch leven terugkeerden; dan gebeurde het natuurlijk zeer ligt dat zoodanige uitspraak, als eene les der ervaring en wijsheid of ook wel als geestig gezegde, in den mond des volks overging en later bij een terugkeer van dezelfde omstandigheden door anderen herhaald of op soortgelijke voorvallen toegepast werd; welk soort van gezegden, door de Grieken Παροιμίαι en door de Romeinen Proverbia of Adagia genoemd, bij ons Spreekwoorden heeten, doch welligt juister Spreukwoorden zouden genoemd zijn, voor zoo verre zij tevens Spreuken zijn of daarvan een gedeelte uitmaken.

Zulke losse uitspraken nu, van wie dan ook afkomstig, werden al spoedig, voor onwederspreekbare waarheden aangenomen, — *vulgatum illud*, lezen wij immers bij Livius XL. 46. *quia verum erat, in proverbium venit.* Kon het dan wel anders of zij moesten allengs een weldadigen invloed hebben op het volksleven, gelijk zij waarschijnlijk ook iets zullen hebben bijgedragen tot de algemeene beschaving en veredeling van het menschdom. Om hiervan overtuigd te zijn, behoeft men slechts op den aard van die Spreuken te letten, die uit de oudste tijden in geschrifte zijn overgebleven. Nu eens wordt men daar herinnerd aan den eerbied voor God en de liefde tot den naasten, dan eens tot de deugd opgewekt of tegen de ondeugd gewaarschuwd; nu eens hoort men wat men als burger aan de maatschappij en den staat verschuldigd is, dan weder wat aan ieder zoowel in het huisselijk als in het gezellig leven als pligt wordt voorgeschreven; terwijl buitendien met ernst wordt aangedrongen op bedachtzaamheid in het handelen, op matigheid in het gebruik van aardsche goederen, op zuinigheid en betamelijke voorzorg voor de toekomst; om niet te spreken van zoo vele andere lessen die ware levenswijsheid en de voor iedereen noodzakelijke menschenkennis bevatten.

Geen wonder dus, dat bij de beschaafde volken der oudheid reeds in vroege eeuwen mannen zijn geweest, die, het groote en algemeene nut van zoodanige zedelessen erkennende, het hunne hebben willen bijdragen tot leiding en stichting van anderen door het verzamelen van Spreuken, die zij uit den mond van het volk hadden opgevangen; waaraan dan dikwijls zoowel eigene invallen als geestige gezegden van anderen werden toegevoegd. In welke verzamelingen voor waarschijnlijk ook nog enkele en op zich zelf staande regels uit bekende dichtstukken zullen zijn opgenomen: zoodat men de woorden van Gellius II. 6. *hic antiquissimus versus vice proverbii celebratus est* met regt op eene groote menigte van spreekwoorden zal kunnen toepassen.

Als wij de Geschiedboeken openslaan, waarin de oorsprong en ontwikkeling van de letterkundige beschaving bij de vroegste volken der aarde beschreven worden, dan vinden wij daar opgeteekend dat bij de Chinezen de oudste geschriften, die dat volk kent, vol zijn van lessen der wijsheid, die in zedespreuken of kernachtige gezegden zijn vervat; van welken aard Confucius eene Verzameling zou vervaardigd hebben om ze meer en meer onder zijne landgenooten bekend te maken. Dat deze losse en op zich zelve staande gezegden in aard en strekking geheel overeenkomen met hetgeen wij *Spreekwoorden* noemen, kan genoegzaam blijken uit twee in het Fransch geschrevene stukken van den missionaris Cibot, die in 1780 op 54-jarigen leeftijd te Pé-king overleden is. Het eerste, dat zonder zijn naam uitgegeven is in de Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les arts, les moeurs, les usages &c. des Chinois, par les missionaires de Pé-kin T. IV (Paris 1779. 4°) p. 268—286 en tot opschrift heeft: *Maximes, Proverbes, Sentences, Pensées et Reflexions morales sur la Piété Filiale*, bevat wel is waar slechts een enkel leerstuk, doch geeft juist daardoor een overtuigend bewijs van den rijken overvloed van spreekwoorden, die in de Chineesche schriften gevonden worden. Volgens de aanwijzing toch in het Avertissement is dit opstel »un extrait des auteurs qui ont ecrit sur la Piété Filiale, particulièrement du Li-ki,

qui est un des Livre canoniques des Chinois; du Hiao-king, ou dialogue de Confucius; d'un autre livre sur la Piété Filiale de l'Empereur; du Code des Loix de la dynastie régnante, sur la pratique de cette vertu. Ce sont ensuite diverses pieces en vers et en prose, anciennes et modernes; des exemples illustres, des maximes, des pensées, des proverbes cet. tous relatifs à la Piété Filiale." Het andere, dat vier jaren na 's mans dood in deselfde Mémoires T. X. p. 144—178 verschenen is onder den titel van *Pensées, Maximes et Proverbes, extraits et traduits de divers livres Chinois, par* M. Cibot, *Missionaire à Pé-king*, strekt zich, even als de Spreukboeken van andere volken, over allerlei onderwerpen uit, en laat ons eenen blik slaan in het karakter en de dagelijksche levenswijze van deze weinig bekende natie.

Slaan wij voorts het oog naar de meer bekende landen der Oosterlingen, dan mogen wij op Salomo wijzen, als het oudste voorbeeld, dat ons genoegzaam bekend is, die volgens I Kon. IV. 32. drie duizend Spreuken vervaardigde — welk woord volgens de geleerdste uitleggers evenzeer den verzamelaar als den autheur aanduidt —: van welke verzameling slechts een gedeelte thans nog overig is in het onschatbare boek *Proverbia* of *Spreuken van Salomo* genaamd, hetwelk, naar het oordeel van deskundigen, uit minstens vijf verzamelingen met onderscheidene aanhangsels bestaat en aan welks hoofd het oogmerk en de strekking aldus wordt opgegeven: *Om de ondervinding der wijsheid te kennen; om de voorschriften der verstandigheid te bevatten; om de onderwijzing des gezonden oordeels aan te nemen, der deugd, des regts en der billijkheid; om den eenvoudigen schrunderheid te leeren, den jongeling wetenschap en bedachtzaamheid.*

Met soortgelijk doel zijn in later tijd de Spreuken verzameld, die op naam van Jesus Sirachszoon onder de Apocryphe Boeken gevonden worden; welk geschrift, ofschoon in waarde veel minder te achten, in aard en strekking nochtans met dat van Salomo overeenkomstig is: gelijk trouwens diezelfde trant van schrijven, om door zedespreuken en spreekwoorden van zedelijken inhoud het volk tot de betrachting der wet en tot ware levenswijsheid op te wekken, bij de Oosterlingen nog zeer lang behouden is, blijkens de menigvuldige Verzamelingen die nog voorhanden zijn. Onder deze wordt vooral genoemd de *Anthal al Sairat*, verzameld door den Arabischen redenaar Abu Obeid Alcasem ben Salam, die in 839 stierf; gelijk mede de Verzamelingen van Ali en Meidani.

En dat eindelijk vele deelen van den Talmud en onderscheidene andere tot de zoogenoemde Rabbinische Litteratuur behoorende geschriften rijk zijn aan spreekwoorden, zal geen opzettelijk betoog behoeven na de twee onlangs daarover uitgegevene geschriften van L. Dukels; waarvan het eerste heet: *Rabbinische Blumenlese, enthaltend: Eine Sammlung, Uebersetzung und Erläuterung der hebr. u. chald. Sprüche des Sirach, Talmud, Sprichwörter, Sentenzen u. Maximen* cet. Leipzig 1841; het andere, dat tien jaren later verscheen, is getiteld: *Zur Rabbinischen Spruchkunde. Eine Sammlung Rabbinischer Sentenzen, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten*, Wien 1851. Waarbij nog behoort: Dr. Fürst, *Ueber einige Sentenzen, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Talmuds, nebst Parallelen zu den Talmudischen Sprichwörtern*, in: der Orient 12ter Band 2e Abth. 1te H. (Leipzig 1851) p. 431 sqq.

Doch er is geen volk der oudheid dat voor de litteratuur der Spreekwoorden meer geleverd heeft dan de Grieken. Daarvoor toch kan reeds — om niet te spreken van het groote aantal van de zoogenoemde *Poëtae Gnomici* — ten bewijze strekken hetgeen wij thans nog overig hebben in de *Γνῶμαι Μονόστιχοι*, die op naam van Menander doorgaan, welke dit gemeen hebben met de Latijnsche *Sententiae* die aan Publius Syrus worden toegeschreven, dat zij doorgaande uit eenregelige verzen bestaan, waarin eene of andere levensles vervat is; doch welke beide producten reeds door de alphabetische orde waarin die wijsheidslessen geplaatst zijn, zelfs bij den eersten aanblik verraden, dat onder hunne namen veeleer de verzamelaars dan de autheurs schijnen te moeten gezocht worden. Hoe dit zij, van beide die Verzamelingen geldt evenzeer, hetgeen Erasmus in zijn werk over de Adagia p. 1767 alleen van de laatste gezegd heeft: *Omnes ferme Publianas sententias video proverbiorum vice fuisse celebratas, nec iniuria sane. Nihil enim illis fingi potest nec argutius nec iucundius.*

Behalve deze echter zijn er in Griekenland stellig — doch welligt ook bij de Romeinen — zeer vele en onder deze zelfs zeer geleerde mannen geweest, die zich met het verzamelen van Spreuken en Spreekwoorden hebben bezig gehouden, wier geschriften evenwel voor het grootste gedeelte zijn verloren geraakt. Hetgeen daarvan overig is en geheel tot den lateren tijd behoort, dat vindt men bijeenverzameld in het door Leutsch en Schneidewinn uitgegeven *Corpus Paroemiographorum Graecorum* (2 voll. Gotting. 1839—1851.) waarin men de werken aantreft van Zenobius, Diogenianus, Plutarchus, Gregorius Cyprius, Macarius, Apostolius en Arsenius, met nog eenige Aanhangsels van onbekenden. Al die geschriften bevatten ieder eenige honderdtallen van Spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen, die in alphabetische orde gerangschikt meestal voorzien zijn van korte explicaties: welke echter menigmalen zoo woordelijk overeenstemmen, dat het niet twijfelachtig zijn kan of hebben die schrijvers de een van den ander overgeschreven of beiden uit dezelfde bron geput.

Aangaande de oudere schrijvers, wier verzamelingen verloren zijn geraakt, en die soms niet verder dan uit eene enkele vermelding bekend zijn, heeft de laatstgenoemde Geleerde met de hem eigene naauwkeurigheid het noodige geleverd in de Voorrede die het eerste deel van het *Corpus* vooraf gaat: waaruit ik de volgende naamlijst zal mededeelen.

Aan het hoofd staat Aristoteles met zijne beide leerlingen Theophrastus en Clearchus benevens de Stoicyn Chrysippus. De eerstgenoemde — welligt de anderen evenzeer — schijnt eenige oude Spreekwoorden verzameld en ontvouwd te hebben, met het bepaalde doel om aan te toonen wat men daaruit leeren kan aangaande de denk- en handelwijze en zelfs ook aangaande de geschiedenis der oudste tijden.

Verder behoort hiertoe de bewerker eener beschrijving van Attica, met name Demo, die, naar een enkel fragment te oordeelen, de Spreekwoorden zeer uitvoerig behandeld heeft in een werk dat minstens veertig boeken moet bevat hebben.

Dan volgt Aristophanes Byzantius, van wien twee boeken Παροιμιῶν Ἐμμέτρων en vier boeken Παροιμιῶν Ἀμέτρων worden vermeld; een bewijs dat ook toen reeds regels uit dichters onder Spreekwoorden waren opgenomen.

De daarop volgende Alexandrijnsche geleerden, die zich met dit onderwerp hebben afgegeven, zijn niet veel meer dan bij name bekend uit eene enkele vermelding, die zelfs nog aan den

twijfel van de rigtigheid der opgaaf onderhevig is, zoodat omtrent hunne manier van behandeling volstrekt niets kan gezegd worden. Zij heeten Theaetetus, Aeschylus, Mylon, Apollonides Nicaensis en Attalus.

Iets meer daarentegen weten wij van de Παροιμίαι van Aristides, van wien Athenaeus XIV. 641 A. een fragment uit het derde boek aanhaalt, waaruit men met grond mag vaststellen dat de schrijver, niet evenals de lateren, de alphabetische orde heeft aangenomen; terwijl daarin tevens de bevestiging ligt van het elders reeds gerezen vermoeden dat Aristides bij voorkeur, zoo niet eeniglijk, jagt gemaakt heeft op die Spreekwoorden, welke tot historisch of geographisch onderzoek aanleiding gaven.

Doch als de verdienstelijkste van allen wordt genoemd Lucillus Tarrhaeus, die niet slechts de werken zijner voorgangers met oordeel gebruikt, maar ook zelfs binnen- en buitenlandsche reizen ondernomen heeft om zich bekend te maken met de sagen van steden, tempels en plaatsen, welker kennis hij tot het verstaan van Spreekwoorden noodig achtte.

Uit het werk van dezen Lucillus Tarrhaeus, dat verloren is, gelijk mede uit het insgelijks verlorene geschrift van Didymus, die tot aan de tijden van Augustus leefde, hebben de meeste van de latere straks reeds genoemde Paroemiographi hunnen arbeid ontleend; uit welke omstandigheid het zich met grond laat vermoeden dat de beide laatstgenoemden zich meer met een letterkundig dan met een zedelijk doel met de Spreekwoorden hebben afgegeven.

Dat ook de Romeinen — om eindelijk tot dezen over te gaan — evenveel als de Grieken opzettelijk hun werk gemaakt hebben van de behandeling van Spreekwoorden, dat zou bij het gemis van genoegzame berigten zekerlijk zeer gewaagd zijn te willen beweren: maar evenmin zal hij van vermetelheid zijn vrij te spreken, die zou willen volhouden dat dit volk onverschillig zou geweest zijn omtrent zijne Spreekwoorden, die, blijkens de blijspelen van Plautus en Terentius, zoo gaarne werden gehoord en door andere schrijvers zeer dikwijls zijn te pas gebragt. Zouden wij durven denken dat er slechts een oudheidlievende Cato, een alles onderzoekende Varro, een zedepreekende Seneca geweest is? of zouden wij niet met waarschijnlijkheid mogen aannemen dat er onder het Romeinsche volk, al zijn ons geene namen of titels bewaard gebleven, meer mannen van dien stempel zullen geweest zijn, die zich aan een zoo gewigtig onderwerp hebben laten gelegen liggen? hetzij om daardoor tijdgenoot en nazaat te leeren waarin het ware geluk des menschen bestaat en wat de eigenlijke bestemming van zijn kortstondig verblijf hier op aarde is; hetzij om daaraan een onderzoek te verbinden naar belangrijke verschijnsels in de taal, de gebruiken en de geschiedenis des volks in vroegere dagen; hetzij om daardoor de zoo hooggeprezene tucht en eenvoud der voorvaders bij de steeds meer en meer daarvan ontaardende nakomelingschap in herinnering te brengen?

In hoeverre keizer Augustus verdienen zou als verzamelaar van Spreekwoorden genoemd te worden, is niet wel met zekerheid te beslissen. Wel staat van hem aangeteekend dat hij gewoon was, onder zijne lectuur van Grieksche en Latijnsche schrijvers, aanteekening te houden van de meest kernachtige gezegden, om deze, wanneer het te pas kwam, als een wachtwoord tot opwekking of waarschuwing, aan zijne onderhoorige regenten toe te zenden: door welk ge-

bruik welligt vele van die gezegden tot Spreekwoorden zullen overgegaan zijn; doch of deze, na alzoo gebruikt te zijn, bewaard gebleven of door den keizer tot een geheel gebragt zijn, daarvan zwijgt de geschiedenis. Suetonius v. Augusti c. 89 schrijft slechts: *In evolvendis utriusque linguae auctoribus nihil aeque spectabat, quam praecepta et exempla publice vel privatim salubria: eaque ad verbum excerpta, aut ad domesticos aut ad exercituum provinciarumque rectores aut ad Urbis magistratus plerumque mittebat, prout quique monitione indigerent.*

Doch wat hier van zijn moge; op één voorbeeld althans kan ik met eenige zekerheid wijzen. Ik meen namelijk dat als paroemiographus Latinus mag opgegeven worden Apuleius, de Platonische wijsgeer, van wien wel onderscheidene andere geschriften thans nog bestaan, doch wiens werk over de Spreekwoorden is verloren gegaan, zoo zelfs dat het eenige wat wij daarvan weten, zich bepaalt tot de vermelding van Sosipater Charisius Instit. Gramm. II. p. 214 ed. Putschii, die het woordje *nae* onder de Interiectiones noemende schrijft: *Nae non facere audet, ut apud Apuleium Platonicum de Proverbiis scriptum est libro secundo.*

Hetgeen wij in de letterkunde van de volken der oudheid, uit de geleverde opgaaf van namen en titels hebben kunnen opmerken, datzelfde zien wij ook dat bij de Volken van de tegenwoordige Wereld gebeurd is, t. w. dat zij die het eerst Spreuken en Spreekwoorden verzamelden, dit met een zedekundig oogmerk hebben gedaan, doch dat zij die later hunne aandacht op dit onderwerp vestigden, zich meer een letterkundig doel hebben voorgesteld. Voor bijna ieder volk van Europa, en zelfs voor onderscheidene volken in andere werelddeelen, zou ik gemakkelijk overvloedige bewijzen van dit verschijnsel kunnen bijbrengen, waartoe reeds voldoende zou zijn de opgaaf der titels van de vroegere en latere geschriften, die tot dit onderwerp behooren. Doch vermits eene volledige opsomming welligt de ruimte van een boekdeel zoude vorderen, en eene eigendunkelijke keus, die bij de opname van het eene dat belangrijk was, het andere niet minder belangrijke zou moeten weglaten, vooreerst groote moeijelijkheid zou baren maar ten andere bij geene mogelijkheid het verlangen van iedereen zoude kunnen bevredigen, zoo wil ik liever in een woord verwijzen naar het verdienstelijke werk van den Duitschen geleerde *Chr. Conr. Nopitsch, Literatur der Sprichwörter. Ein Handbuch für Literarhistoriker, Bibliographen und Bibliothekare, Nürnberg* 1833. 8° (*pg.* 284.) *Zweite Ausgabe* [1]) waarin aangaande alle vol-

[1]) Dat de tweede uitgaaf van het werk van Nopitsch niet verder gaat dan het jaar waarin de eerste uitgaaf verschenen is (Nürnberg 1822) zal ons niet bevreemden, als wij het berigt vernemen dat Hanus in Serapeum XVIII Jhrg. (1857) p. 156 aangande die zoogenaamde tweede uitgaaf heeft meegedeeld: „*Die Ausgabe vom J.* 1833. *die sich im Buchhandel zu befinden pflegt, ist weder eine bessere noch eine neue Ausgabe, sondern der Buchhändler gab zu der alten Ausgabe nur ein neues Titelblatt.*" De arbeid van Nopitsch is op onderscheidene punten niet slechts verbeterd en aangevuld maar ook, wat den aanleg betreft, bijna geheel omgewerkt door G. Duplessis, in zijne *Bibliographie Parémiologique. Études Bibliographiques et Littéraires sur les ouvrages, fragmens d'ouvrages et opuscules spécialement consacrés aux Proverbes dans toutes les langues.* Paris 1847. 8°. (pg. 520). Uit welk geschrift, dat mij vroeger onbekend was, nog ongeveer een dozijn titels zoude kunnen ontleend worden tot aanvulling van de *Lijst van Geschriften over de Latijnsche Spreekwoorden*, welke ik geplaatst heb in het Tijdschrift voor de Nederlandsche Gymnasiën voor 1861. p. 111—134. In welke Lijst de thans door mij behandelde Proverbia verkeerdelijk onder twee nummers (n. 179 en 181) zijn opgegeven, als waren het twee onderscheidene Verzamelingen, terwijl het slechts twee verschillende uitgaven zijn van hetzelfde boekje, gelijk later zal blijken. Ik verheug mij in de gelegenheid gesteld te zijn om desen mijnen misslag zelf te verbeteren; doch herinner hierbij tevens dat de Jager en Harrebomée zich op dat punt evenzeer vergist hebben in de straks te noemen geschriften.

ken, die in alphabetische orde behandeld worden, beginnende met de Aethiopiers en Arabieren en eindigende met de Turken, Ungaren en Westphalen, de meerdere of mindere rijkdom wordt ten toon gespreid van de tot dit onderwerp behoorende lettervruchten, naar de tijdsorde waarin zij door den druk zijn bekend geworden. Welk boek, ook na hetgeen door anderen geleverd is aangaande de letterkunde bij bijzondere natiën, zijne waarde zal blijven behouden, zoolang niet elders, even als hier, alle natiën ter sprake gebragt zijn [1]).

Onder de tallooze Spreekwoorden-verzamelingen, welke uit de Letterkunde van de volken der tegenwoordige wereld door Nopitsch en Duplessis vermeld worden, verdient buiten twijfel, zoo men althans het jaartal waarin zij door den druk zijn bekend geworden, als maatstaf voor de volgorde aanneemt, geheel bovenaan gesteld te worden eene op Nederlandschen bodem voortgekomen lettervrucht, bekend onder den naam van PROVERBIA COMMUNIA of PROVERBIA SERIOSA; welk boekje eene verzameling bevat van ruim acht honderd Hollandsche Spreekwoorden met eene tusschen de lijnen in geplaatste Latijnsche vertaling in rijmversen. Welke verzameling — en dit is volkomen in overeenstemming met hetgeen wij bij de oude volken in het voorafgaande gezien hebben — nog tot die soort van geschriften behoort, waarmede geen bepaald letterkundig, maar slechts een zedekundig doel beoogd werd.

De hooge rang, dien ik aan dit letterkundig voortbrengsel zonder tegenspraak meen te mogen toekennen, grondt zich op de omstandigheid dat eene van de bij herhaling in het licht verschenen Edities het jaartal 1487 draagt — vóór welk jaar geen ander geschrift tot dit onderwerp behoorende, of hier te lande of elders gedrukt, bekend is — terwijl het hoogstwaarschijnlijk is en bijna als zeker kan worden aangenomen, dat reeds vroegere uitgaven aan genoemden druk waren voorafgegaan. Alle aanspraak op dezen voorrang zal dus veilig kunnen ontzegd worden aan de *Gemeene Duytsche Spreckwoorden: Adagia oft Proverbia ghenoemt. Gheprent toe Campen* 1550; welk boekje door G. J. Meijer, Hoogleeraar te Groningen, in 1836 op nieuw met taalkundige aanmerkingen is uitgegeven, eensdeels, zoo als het Voorberigt luidt bl. VI., om de belangrijkheid, anderdeels *om dat deze verzameling de oudste van alle bekende verzamelingen van Vaderlandsche Spreekwoorden is; want zij is gedrukt in* 1550. Ruim zestig jaren vroeger toch waren reeds de Proverbia Communia in het licht verschenen; die dus klaarblijkeiijk aan Meijer onbekend gebleven waren. Doch hierover behoeft men zich niet te verwonderen, vermits dit

[1]) Voor de Fransche Spreekwoorden-litteratuur is eene, naar het oordeel van Duplessis tamelijk onvolledige en toch niet onbelangrijke bijdrage geleverd door G. A. J. Hécart, in zijne *Bibliographie parémiographique, ou Revue alphabétique des Recueils de Proverbes* [dans les: Mémoires de la Société d'Agriculture, des Sciences et des Arts de l'arrond. de Valenciennes, T. III. (1841) p. 36—81.] — Voor die van Duitschland verscheen: *Die deutschen Sprichwörtersammlungen, nebst Beiträgen zur Characteristik der Meusebachschen Bibliothek. Eine bibliographische Skizze von* Julius Zacher. (*Leipzig* 1852. 8º. pg. 55) waarbij ik nog opgegeven vind: Hanus, Literatura přislovnictvi slovanského a nemeckého (*Literatur der slavischen und deutschen Sprichwörter.*) — Voor de Hollandsche litteratuur leverde A. de Jager eene *Opgave van werken over Nederduitsche Spreekwoorden*, [in: Taalk. Magazijn 3e d. (1840) bl. 86—96 met Bijvoegsel, ibid. bl. 459—466 en Vervolg, 4e d. (1842) bl. 695—697.] welke opgaaf op nieuw naar tijdorde gerangschikt, verrijkt en met hetgeen later bekend werd, overgenomen is door P. J. Harrebomée, in zijne *Lijst van Werken over Nederlandsche Spreekwoorden*, geplaatst voor zijn Spreekwoordenboek der Nederl. Taal, (Utrecht 1858) p. I—XIV. die deze later nog al gedurig verbeterd en uitgebreid heeft, zoodat eene nieuwe redactie voor de Hollandsche Litteratuur wenschelijk is geworden.

boekje, vroeger nagenoeg geheel onbekend of althans vergeten, vóór omstreeks tien jaren pas in herinnering gebragt is door eenen herdruk, welken Hoffmann von Fallersleben in zijne *Horae Belgicae* geleverd en aan den Leidschen Hoogleeraar de Vries opgedragen heeft. Tot 1854 namelijk waren de Proverbia Communia, welligt meer dan drie eeuwen lang, als in de duisternis begraven geweest; en alleen toegankelijk voor die weinigen, aan wie het toeval een of ander van de in zeer kleinen getale overgeblevene Exemplaren in de hand gespeeld had: onder welken echter tot dien tijd toe bij niemand zooveel belangstelling gevonden was, dat hij het der moeite waardig geoordeeld heeft den inhoud van hetgeen hij ontdekt had, aan de geleerde wereld mede te deelen. Wel kende men het bestaan van dit geschrift uit enkele grootere Bibliographische werken; doch de inhoud daarvan, die nergens duidelijk beschreven was, en uit den Latijnschen titel, zoo het schijnt, niet genoegzaam heeft kunnen opgemaakt worden, was zelfs aan mannen van het vak onbekend gebleven. Daarom vindt men het dan ook niet vermeld door F. J. Mone in zijn *Uebersicht der Niederländischen Volks-literatur älterer Zeit* (*Tübingen* 1838) waar hij bl. 316—319 over andere oude Verzamelingen van Hollandsche Spreekwoorden handelt en de straks genoemde Campensche Verzameling voor de oudste opgeeft. Evenmin wordt daarvan melding gemaakt in Panzer's *Annalen der ältern deutschen Litteratur oder Anzeige und Beurtheilung derjeniger Bücher welche von Erfindung der Buchdruckerkunst bis* 1520 *in deutscher Sprache gedruckt worden sind* (*Nürnberg* 1788. 4o.) waarop de in het Plat-deutsche dialect overgebragte vertolking aanspraak had kunnen maken. Wegens deze vertaling althans, zoo het schijnt, heeft Zacher in zijne straks vermelde Lijst van Duitsche Speekwoorden-Verzamelingen ook de Proverbia Communia teregt opgenomen; ofschoon ik mij gedrongen zie tegen dezen Geleerde protest aan te teekenen wegens den te lagen rang, waarin hij dit boekje daar geplaatst heeft. Ten onregte toch noemt hij het pas na de Proverbia van Ant. Tunnicius, die in 1513 verschenen zijn, in plaats van het vóór deze en dus geheel boven aan op de Lijst te plaatsen. Zacher beroept zich op het mij onbekende geschrift van K. F. A. Scheller, *Bücherkunde d. Sassisch-Niederdeutschen Sprache* p. 139. No. 559, die dus waarschijnlijk deselfde fout zal begaan hebben.

Was nu reeds dadelijk de eerbied, welken die hooge oudheid ons onwillekeurig, zelfs bij den eersten aanblik pleegt in te boezemen, op zich zelven bijna toereikend geweest om mijne aandacht op de Proverbia Communia bepaaldelijk te vestigen; weldra bleek het mij bij nadere kennismaking dat dit geschrift om meer dan eene reden eene opzettelijke behandeling overwaardig was en althans meer verdiende dan de aan onverschilligheid grenzende belangstelling, die Hoffmann door zijn naakten herdruk daaraan had laten wedervaren.

Behalve de verrassende ontdekking toch, die reeds eene vlugtige inzage opleverde, dat onderscheidene zeer oude kennissen, die evenwel slechts als zwervelingen bekend stonden, hier onder één dak te zamen waren gebragt, en wel met eene menigte van natuurgenooten, wier geboorte niet wel tot die hooge oudheid scheen te hebben mogen gebragt worden, ware zij niet door de opname in dit overoude stamboek ontegensprekelijk geconstateerd; zoo beloofde eene gezette lectuur een rijken oogst van oud-Hollandsche woorden, welke gedeeltelijk ten minste in het Woordenboek van Kiliaen niet worden opgegeven, doch waarvan de beteekenis door het

daarbij gevoegde Latijn onwedersprekelijk kan worden bepaald; gelijk ook een niet verwerpelijke aanwinst van midden-eeuwsch-Latijnsche woorden, waarmede het Lexicon van Du Cange zal kunnen verrijkt worden.

En toen het mij weldra door opzettelijk onderzoek kenbaar geworden was dat dit boekje minstens tienmalen is gedrukt, lag de overtuiging voor de hand dat het te zijnen tijde, zoo hier te lande als elders, in hooge achting moet hebben gestaan en dus waarschijnlijk ook wel een uitgebreid nut zal hebben aangebragt: waarin voor mij reden genoeg lag opgesloten om te meenen dat het zelfs daarom reeds iets meer verdiende dan nu te worden verwaarloosd.

Later heb ik ontdekt dat deze Verzameling van spreekwoorden — hetgeen ik nog bij niemand bepaaldelijk had aangewezen gevonden — de bron geweest is, waaruit met ruime teugen geschept is door menigeen van hen, die in latere tijden dergelijke Verzamelingen hebben vervaardigd, ofschoon dit door niemand van die Verzamelaars is opgegeven. Door welke ontdekking het mij scheen te blijken dat dit oogenschijnlijk nietige boekje eenen uitgebreiden invloed gehad heeft op de Nederlandsche Letterkunde en welligt ook nog op die van andere landen.

Evenwel wil ik niet ontveinzen, dat ik meer dan eens in de verzoeking gebragt ben — waaraan welligt anderen vóór mij te vroeg zullen hebben toegegeven — om het boekje ongemoeid ter zijde te leggen, bij het afschrikkend gezigt van zoo menigvuldige fouten tegen het metrum, waaraan die Latijnsche rijmverzen mank gaan: zoo zelfs dat deze Versificator mij menigmalen voor den geest gezweefd heeft als een ellendige stumpert, wien het, welligt bij goeden wil, toch te eenenmale ontbroken had aan de kennis van de quantiteit der syllaben, die noodig is om een Latijnsch hexameter of pentameter zaam te lappen.

Allengskens echter heeft die aanvankelijke geringschatting plaats gemaakt voor een eenigzins gunstiger oordeel. Naarmate ik immers meer en meer begon in te zien dat de fouten — vermits deze toch door geringe omzetting van een enkel woord, of door bijvoeging of weglating van enkele syllaben, maar vooral door verwisseling van synonieme woorden, voor het grootste gedeelte althans konden verbeterd worden — hoogst waarschijnlijk alleen voor rekening van de overschrijvers moesten komen; en dat hij die de verzen gemaakt of wel verzameld had, van die volslagene onkunde in de prosodie kon worden vrijgesproken: ben ik met dezen in het eerst door mij buiten zijne schuld te streng beoordeelden Versificator langzamerhand verzoend geworden. Want al heeft hij mij wel nimmer in verrukking gebragt over zijne poëzij of zelfs tot groote ingenomenheid met zijnen arbeid bewogen, toch ben ik hem dankbaar, dat ik door zijne rijmregels vele van die oud-Hollandsche spreekwoorden heb leeren verstaan, die mij anders duister of althans van eene twijfelachtige beteekenis zouden gebleven zijn, en die welligt ook door anderen zonder dat hulpmiddel evenmin zouden verstaan worden.

En is nu intusschen de rigtige opvatting van die oude spreekwoorden wel ongetwijfeld reeds op zich zelve te allen tijde belangrijk en zelfs noodzakelijk geacht geweest; veel meer nog zal dit het geval zijn in onze dagen, waarin men van meer dan eenen kant begonnen is die diep begravene goudkorrels op te delven en, gelijk zij verdienen, in de daarvoor ingerigte schatkamers uit te stallen. Dat dus ook de Proverbia Communia aanspraak maken konden om

in hun geheel opgenomen te worden in het *Spreekwoordenboek der Nederlandsche Taal*, is zeer te regt ingezien door onzen landgenoot Harrebomée; wiens ijver en naauwkeurigheid boven mijnen lof verheven zijn. Evenwel zou ik moeten veinzen, indien ik tevens verklaarde overal genoegen te kunnen nemen met de uitlegging waarmede sommige van die Spreekwoorden in zijn zoo verdienstelijk werk eer verduisterd dan toegelicht zijn. En vermits nu de meeste van die verkeerde opvattingen haar oorsprong daarin hebben, dat geen acht geslagen is op de aan deze Spreekwoorden toegevoegde Latijnsche verzen — die toch, hoe kreupel zij ook zelve soms mogen zijn, echter menige struikeling hadden kunnen voorkomen — zoo zou eene opzettelijke napluizing van dit boekje reeds om die reden alleen de moeite kunnen beloonen, afgezien zelfs van de voordeelen, die daaruit in andere opzigten en voornamelijk voor de studie van de oud-Hollandsche Taal zullen kunnen getrokken worden.

Hetgeen ik hier met enkele woorden heb aangeduid, zal ik, dienzelfden loop van gedachten volgende, nu uitvoeriger gaan uitwerken en in bijzonderheden ontvouwen, wanneer ik eerst nog eenige andere aanmerkingen zal hebben laten voorafgaan; zoodat mijn vertoog tot de volgende punten zal kunnen gebragt worden:

I. *De aanleg en het ontstaan van de Proverbia Communia:* a) *Hollandsche tekst;* b) *Latijnsche tekst.*

II. *De oudheid van deze spreekwoorden, aangetoond door verwijzing op Bronnen, waaruit deze zullen kunnen geput zijn:* a) *Holl. tekst;* b) *Lat. tekst.*

III. *Waarde van dit Geschrift voor de studie van de oud-Hollandsche Taal en voor de Latiniteit van de midden-Eeuwen.*

IV. *Beschrijving van de onderscheidene Edities, die aan de Proverbia Communia zijn te beurt gevallen.*

V. *Invloed van dit Geschrift op de latere Letterkunde.*

VI. *Proeven van verbeteringen in den Latijnschen tekst.*

Terwijl een laatste Hoofdstuk, toegewijd aan de *Verklaring van sommige Spreekwoorden, voor zooverre zij uit den Latijnschen tekst kunnen worden toegelicht*, later zal volgen, als het Spreekwoordenboek van Harrebomée in zijn geheel zal voltooid zijn en de nog te wachten gedeelten der Bijlage evenveel stof daarvoor opleveren als dat wat daarvan nu reeds verschenen is.

I.

DE AANLEG EN HET ONTSTAAN VAN DE PROVERBIA COMMUNIA:

A) *Hollandsche tekst;*

B) *Latijnsche tekst.*

A.

De meest passende naam, waarmede de Verzameling van Spreekwoorden, die wij ter behandeling genomen hebben, behoort te worden aangeduid, is PROVERBIA COMMUNIA — dat is, gelijk men eertijds zeide *Gemeyne*, en nu zeggen zou, *Gemeenzame*, *algemeene*, *dagelijks voorkomende* Spreekwoorden —; ofschoon anderen de voorkeur gegeven hebben aan den titel van PROVERBIA SERIOSA. Dit verschil van benaming is een gevolg van de omstandigheid dat het boekje gedrukt is in dien tijd, toen men nog niet algemeen gewoon was titels vóór de boeken te plaatsen. Toen begon namelijk iedere eerste bladzijde met *Incipiunt* enz. en iedere laatste bladzijde eindigde met *Finiuntur* enz., op welke woorden dan de naam van het geschrift volgde; wel meestal achter en vóór eensluidend, maar niet altijd: zoo als nu hier het geval is. Later zal het uit de beschrijving der Edities blijken, dat de eerstgenoemde naam ontleend is uit het achteraan geplaatste *Finiuntur* enz., de laatstgenoemde uit het vooraan geplaatste *Incipiunt* enz. Voor het behoud van den eerstgenoemden naam pleit de bijzonderheid dat er althans vijf Edities zijn, die, behalve den op de tweede bladzijde volgenden titel *Incipiunt* enz., op een voorhandsch blad dezen hoofdtitel dragen: *Proverbia Communia* of *Proverbia Communia metrice conscripta.* En wat de overige Edities betreft, waarin dat voorhandsche blad niet gevonden wordt, zoo is het welligt mogelijk dat zulks of in de daarvan nog bestaande Exemplaren, toen het als omslag gediend hebbende versleten was, later zal zijn weggesneden; of wel, dat het reeds dadelijk door den uitgever als overtollig beschouwd, tot besparing van papier, zal zijn weggelaten.

Aan dezen voorhandschen titel is in twee van de uitgaven eene meer of min pompeuse aanbeveling toegevoegd, welke ik echter niet met evenveel grond aan de hand van den Verzamelaar durf toeschrijven. Reeds dit toch doet ons, zoo ik meen, in die uitweiding veeleer het werk van den uitgever vermoeden, dat zij in ieder op verschillende wijzen uitgedrukt gevonden wor-

den. In de eene leest men: *Proverbia in colloquiis humanis communia et audientibus facetia* (sic); in de andere luidt zij met nog meer ophef aldus: *Proverbia Communia, metrice conscripta, secundum hunc ordinem, quo primo ponatur Theutonicum, deinde Latinum, quae sunt legentium gustui suavia et in hominum colloquiis communia et multum iocosa.* Beide die toevoegsels meen ik te mogen houden of voor het werk van den drukker, die gemeend zal hebben dat de aanbeveling, welke de Verzamelaar zelf aan het hoofd van zijnen arbeid gezet had, niet toereikend was voor het gewenschte debiet van zijn drukwerk; of wel te moeten verklaren uit de willekeurigheid van de overschrijvers: in geval namelijk elk van die uitgaven naar een Handschrift gedrukt is; waarover wij later zullen spreken.

De aanbeveling daarentegen, waarmede dit boekje in zijn tweeden titel aan het lezend publiek wordt voorgesteld als *Proverbia Seriosa, iudicio colligentis pulcherrima ac in hominum colloquiis communia,* meen ik wel te mogen beschouwen als van den Verzamelaar zelven afkomstig, omdat zij in alle Edities volkomen eensluidende voorkomt. En mogt soms iemand vermoeden, dat die meening te gewaagd is omdat daardoor, welligt geheel ongegrond, den Verzamelaar de schijn wordt aangewreven van groote ingenomenheid met eigen werk, om niet te zeggen, van onbeschaamdheid van eigen lof te hebben willen verkondigen; dan zal ik waarschijnlijk wel geen ander betoog noodig hebben, indien ik slechts op het vrij algemeen gebruik van die Eeuw verwijs, waarin de boeken, die nog zonder voorrede werden uitgegeven, meestal met een enkel woord op den titel aan de lezers werden aangeprezen. Om geene andere voorbeelden aan te halen, die elders zeer menigvuldig te vinden zijn, vermeld ik slechts de titels van twee boekjes, omstreeks dienzelfden tijd uitgegeven, welke in denzelfden bundel gebonden zijn die mij op mijn verzoek, omdat daarin een exemplaar van de Proverbia voorkomt, uit de Praagsche Bibliotheek (XLIII. G. 65.) ten gebruike verstrekt is, t. w. *Doctrinale altum seu liber parabolarum Alani metrice descriptus cum sententiis et metrorum expositionibus* u t i l i s v a l d e a d b o n o r u m m o r u m i n s t r u c t i o n e m; en: *Probleumata Arestotelis determinantia multas questiones de variis corporum humanorum dispositionibus* v a l d e a u d i e n t i b u s s u a v e s. Heeft dus onze Verzamelaar zijne Proverbia zelf *pulcherrima* genoemd, waarschijnlijk alleen om lezers te lokken, volgens toenmaals heerschend gebruik, dan behoeft hij daarom nog niet van verwaandheid verdacht te worden; welke verdenking trouwens ook niet wel vallen kan op eenen schrijver die zelf verkozen heeft onbekend te blijven.

De Verzamelaar is zoo bescheiden geweest dat hij zijnen naam heeft verzwegen; althans wordt deze in geene van de Edities genoemd. Het zou daarom een onbegonnen werk zijn om dien te willen uitvorschen zoolang niet van elders getuigenissen van tijdgenooten voor den dag komen, waarin de naam genoemd wordt. Doch het kan ons tamelijk onverschillig zijn of wij den enkelen naam van den Verzamelaar al dan niet te weten komen, indien wij door die kennis niet tevens tot andere ontdekkingen werden geleid. Dan pas immers zou het vernemen van dien naam belangrijk zijn, indien wij tegelijk daarbij met eenige bijzonderheden van zijn leven, afkomst, stand of woonplaats konden bekend worden. — Zoolang dus de naam een geheim voor ons is, zullen bij best doen hem, die zich zelf *Colligens* genoemd heeft, *Verzamelaar* te noemen; en,

waar wij later over zijne Latijnsche verzen spreken, zal welligt de benaming van *Versificator* niet geheel ongepast voorkomen. Dat intusschen de Verzamelaar en de Versificator slechts een en dezelfde persoon zullen geweest zijn, dat valt niet te betwijfelen. Althans er is geenerlei spoor aanwezig, waaruit men zou kunnen vermoeden dat het Hollandsch eerst afzonderlijk zou zijn uitgegeven, of dat de vervaardiging van de Latijnsche verzen tot eene latere dagteekening zou moeten afdalen, dan waarop de Hollandsche Spreekwoorden zullen verzameld zijn.

Even als nu de naam van den Verzamelaar geheel onbekend is gebleven, zoo is het ook zeer onzeker, en zal waarschijnlijk niet ligt uit te maken zijn, tot welke Eeuw de vervaardiging van dit geschrift zal moeten gebragt worden. Om die duistere vraag op te helderen zal het immers noodig zijn, dat van elders eenig licht worde aangebragt, hetwelk tot dus verre nog niet ontstoken is en hetwelk zeer te betwijfelen valt of het ooit zal komen opdagen. Bij geenen ouderen schrijver toch, voor zoo verre mij bekend is, wordt eenig berigt aangetroffen, waarin dit geschrift of regtstreeks of zijdelings wordt aangeduid.

Even min kunnen uit den inhoud zelven argumenta interna ontleend worden, die iets bepaalds bewijzen. Want buiten de vermelding van enkele namen, die wij hier als algemeen voorkomende gebruikt vinden, zoo als *Greta* 213, *Catharina* 519, *Otto* 668, *Coenraet* 692, *Lisa* 728, wordt hier niets aangetroffen, dat eenige inlichting zou kunnen geven omtrent den leeftijd des Schrijvers. En mogt soms iemand meenen, dat bij dit onderzoek een beroep zou kunnen gedaan worden op de vermelding van de steden *Cöln* en *Mompelier*, waarvan de eerste hier (152) voorkomt als eene zoo groote stad dat zij niet wel in eenen dag heeft kunnen gebouwd worden, en de andere (483) genoemd wordt als de plaats, vanwaar de geleerdheid moet gehaald worden — hoedanig deze ook reeds vermeld wordt in Reinaert de Vos II. 5950 — zoo twijfel ik of wij door dit beroep iets wijzer zullen geworden zijn omtrent den leeftijd des Verzamelaars. Wel blijkt het ten zekerste, dat de vervaardiging van deze Verzameling veel ouder moet wezen dan het jaar waarin de oudste uitgaaf die wij kennen verschenen is; hetzij men vermoeden wil dat zij reeds vroeger in druk is uitgegeven — waarvan dan toch echter geen enkel exemplaar overig is — hetzij men, hetgeen waarschijnlijker is, aanneme, dat zij tot dat jaar toe alleen in handschrift bestaan heeft en van het eene handschrift in het andere is overgegaan. Een klaar bewijs voor deze meening meen ik te vinden in het Spreekwoord

285. Datmen van armoeden misdoet, salmen licht vergheuen.

hetwelk in de oudste uitgaaf, en zoo ook in de volgende uitgaven, door dezen regel wordt vertaald:

Hoc ignoscendum ius fore dicit ei.

welke woorden onmogelijk zoo uit de hand van den Versificator hebben kunnen voortkomen: immers geven zij slechts een onvolkomenen zin en zullen dan pas kunnen verstaan worden als men den regel kent, die aan dezen moet voorafgaan en die alleen in eene van de laatste drukken wordt gevonden. De uitgaaf van Delft namelijk geeft hier:

Si quis delinquit defectu pauperiei,
Hoc ignoscendum ius fore dicit ei.

Uit het leveren van dezen enkelen regel, die volstrekt niet kan gemist worden, blijkt reeds genoegzaam, ook buiten alle andere bewijsen, dat de Delftsche uitgaaf of een eigen Handschrift gevolgd heeft, of eene uitgaaf die ouder was dan die welke nu voor de oudste gehouden wordt.

Doch er zijn in den Latijnschen tekst buitendien zoovele en zulke grove corrupties, die reeds in de oudste editie gevonden worden, dat men wel voor zeker mag aannemen dat er tusschen het jaar van die uitgaaf en den leeftijd van den vervaardiger een geruime tijd moet verloopen zijn. Niet alleen toch overtuigen ons die fouten, welke in alle volgende uitgaven voortgeplant zijn, dat het Latijn tijdens die oudste uitgaaf niet meer verstaan werd: maar zeer dikwijls zijn deze van dien aard, dat zij niet wel op éénen tijd uit eene verkeerde lezing kunnen ontstaan zijn, maar onderscheidene perioden van elkander opvolgende overschrijvers schijnen doorloopen te hebben.

Een enkel spoor nochtans wordt hier aangetroffen, dat ligt zou kunnen schijnen op zeer hoogen ouderdom te wijzen. Immers wanneer de Verzamelaar den Duivel in zijne vertaling *Neptunus* noemt, dan blijkt het, dat hij nog bezet was met een denkbeeld dat tot zeer vroege tijden van de midden-Eeuwen moet teruggebragt worden. Waar Jac. Grimm in zijne Deutsche Mythologie (2e Ausg. Gottingen 1844) Th. I. p. 465 over Nichus handelt, citeert hij deze plaats, die ons voor die vertaling te pas komt, uit de Miracula S. Matthiae cap. 43 (Pez, thes. Anecd. 2, 3, p. 26.) „Juxta pontem Mosellae quidam puerulus naviculam excidens submersus est. Quod videns quidam iuvenis, vestibus abiectis aquae insilivit et inventum extrahere volens, *maligno spiritu retrahente*, quem *Neptunum* vocant, semel et secundo perdidit; tertio cum nomen apostoli invocasset, mortuum recepit." Het spreekwoord in onze Verzameling bedoeld, is:

559. Nu sal die duuel den duuel schenden.

en dit vinden wij op deze wijze vertaald:

Neptuno sathanas nunc vult imponere culpas.

Doch wat baat zulk een enkel spoor van hooge oudheid om daaruit tot den leeftijd des schrijvers te besluiten? vooral wanneer men daarbij bedenken moet dat het nog geheel onzeker is of die regel voor het eigen werk van den Versificator moet gehouden worden, dan wel voor iets dat door hem van elders is overgenomen. Vondt men daarentegen een of ander spoor van later leeftijd, dan zou dit, zelfs al ware het van elders overgenomen, ten bewijze kunnen verstrekken, hoe laag er zou behooren afgedaald te worden: nu acht ik het zeer gewaagd op grond van die enkele onzekere vermelding te durven vermoeden tot welke hoogte de leeftijd des Verzamelaars behoort te worden opgevoerd.

De Spreekwoorden, die dit boekje bevat, zijn voor een groot deel ook nu nog in gebruik, en verre weg de meeste worden reeds bij de oude volken aangetroffen, hetzij in dien zelfden vorm, hetzij eenigzins veranderd; terwijl er slechts weinige zijn, die bepaaldelijk tot het tusschen in liggende tijdvak behooren. Hetgeen dus een voordeel is van andere dergelijke geschriften, dat zij ons met de begrippen, gebruiken en omstandigheden van den tijd, waarin zij vervaardigd zijn, bekend maken; dat voordeel zal men uit dit boekje slechts in geringe mate kunnen trek-

ken, omdat men zich in dit opzigt hoofdzakelijk zal moeten te vreden stellen met de meestal onbeduidende aanwinst van de ontdekking dat eene of andere bijzonderheid toen nog of toen reeds zoo was, zonder dat men het juiste tijdstip bepalen kan, waarop het bestaan van die bijzonderheid moet gebragt worden. Dit neemt niet weg dat men uit den geest en de strekking van deze Verzameling, zoo als zij daar ligt, zeer goed kan besluiten tot den vromen zin en den eenvoud van de tijden, waarin zij werd vervaardigd; en, zoo men zich slechts niet ergert aan enkele uitdrukkingen, die de thans meer beschaafde wereld liefst niet hoort en die de boeken, waarin zij nu mogten gebruikt worden, tot weinig aanbeveling zouden verstrekken: dan zal menige oorspronkelijke gedachte, menige menschkundige opmerking, menig geestig en krachtig gezegde zonder twijfel onze opmerkzaamheid verdienen. Van alles, wat met de goede zeden in strijd is, en zelfs wat kuische ooren zou kunnen hinderen of alleen geschikt is om, zonder eenig nut, de lachspieren op te wekken — het moesten dan ook trouwens Proverbia Seriosa wezen, dat is, deftige, ernstige spreekwoorden — heeft de Verzamelaar zich zorgvuldig onthouden; wiens bedoeling klaarblijkelijk geweest is den voorraad van ernstige wijsheidslessen, hetzij in voorschriften of raadgevingen hetzij in waarschuwingen vervat, die hij uit zijnen tijd of uit vroegere eeuwen kende, tot een geheel te brengen en daarmede niet slechts zijne landgenooten tot brave en verstandige en gelukkige burgers te maken, maar zijnen werkkring zelfs ook tot andere landen uit te strekken, waartoe de bijgevoegde Latijnsche vertaling moest bevorderlijk zijn. Zoo begrijpt men van zelf dat hier, met uitsluiting van alles wat bepaaldelijk aan één volk of één land eigen is, alleen datgene moest worden opgenomen, hetwelk ook bij vreemde natiën geldig was.

Zoodanige bedoeling met zijnen arbeid meen ik met meer regt aan den Verzamelaar te moeten toeschrijven, dan het vermoeden te mogen opperen dat dit boekje voor knapen zou geschreven zijn om zich daaruit de Latijnsche taal eigen te maken. Want, wel is waar, vindt men in de bijgevoegde Latijnsche rijmverzen eenige sporen, die tot de gedachte zouden kunnen leiden dat de Versificator het oog op de jeugd gehad hebbe, wanneer men b. v. leest:

478. Cum fatuis, *cari pueri*, nolite iocari.
547. Pro modico, *cari*, nolite cani similari.

Doch de gansche inhoud van het boekje beantwoordt veel te weinig aan zulk een doel, om dit te mogen onderstellen. Menig spreekwoord toch vindt men hier, dat, waar men knapen wil onderwijzen, geheel zou misplaatst zijn: maar vooral wordt hier veel te veel gemist, wat in een voor de jeugd geschreven boekje niet zou mogen ontbreken; die toch bovenal tot gehoorzaamheid, werkzaamheid, dankbaarheid en zoo vele andere kinderdeugden zoude behooren opgewekt te worden. En wat nu dien aanroep van *Cari* en *Cari pueri* betreft, deze zal wel voor niets meer behoeven gehouden te worden dan voor een stoplap om of het rijm te vinden of den regel vol te maken. In plaats daarvan staat dan toch ook elders, insgelijks alleen om den regel vol te krijgen:

181. Uti consilio, *vir amice*, senum tibi mando.

gelijk wij ook later nog zien zullen, dat de Versificator om dezelfde reden tot vele andere stoplappen van onderscheidenen aard zijne toevlugt genomen heeft.

De gedachte eindelijk dat dit boekje zou hebben moeten strekken om den knapen Latijn te leeren, zal wel van self vervallen, indien men slechts oplet hoe veel vrijheid men zich in deze vertaling veroorloofd heeft. Zeer vele Spreekwoorden toch zijn slechts naar den algemeenen zin, die daarin opgesloten ligt, maar geenszins naar de beteekenis der woorden in het Latijn teruggegeven. En wanneer men b. v. het Spreekwoord

798. Zien gaet voer horen segghen

aldus vertaald vindt:

Visus certificat plus quam quod Cicero narrat,

dan zal men zich een denkbeeld kunnen maken in welke ruime beteekenis de woorden van den titel zullen moeten opgevat worden: *Proverbia in Theutonico prima, deinde in Latino*, *sibi invicem consonantia*.

Het getal der in deze Verzameling opgenomene spreekwoorden bedraagt 803, zoo als dit dadelijk in het oog valt in den herdruk dien Hoffmann bezorgd heeft; waar tot groot gerief van den lezer ieder spreekwoord met een volgnummer voorzien is. In die telling echter zijn twee fouten binnengeslopen; want vooreerst moest hetgeen hier onder n. 186 en 187 gesplitst is, slechts één nummer uitmaken, zoo als de Latijnsche vertaling ten overvloede bewijst; ten andere dragen twee verschillende spreekwoorden hetzelfde nummer 491. Welke beide fouten, die door hunnen zamenloop elkander vernietigen, geenen invloed hebben op de hoofdsom. Van die hoofdsom zou echter iets moeten afgetrokken worden, indien men iedere Dittologie wilde laten wegvallen, d. i. zoo dikwijls een zelfde Spreekwoord met eene zeer geringe verandering van redactie voor de tweedemaal opgenomen is. Welke vergissing zeer moeijelijk zal te beslissen zijn, of zij aan de onachtzaamheid van den oorspronkelijken Verzamelaar te wijten is, dan wel moet toegeschreven worden aan onbedachtzamen ijver van Overschrijvers, die hun handschrift hebben willen verrijken. De meest in het oog loopende Dittologien zijn deze:

59. Alle man wat, dat deelt schoen.
470. Mallic wat, dat deylt schone.

93. Alle vrucht smaect na haren boem.
299. Den appel smaect sijns booms.

142. Coken es al cost al en schijntet niet.
753. Vele cokens es groot cost.

168. Dat een sweert dwinghet dicke dander.
652. Teen stael dwingt dicke dander.
655. Teen sweert dwingt dicke dander.

180. Dat recht heeft dicwil helpe noot.
604. Recht heeft dicwil hulpen noot.

187. — die meeste climmers breken den hals meest.
291. Die beste climmer breect meest den hals.

206. Die hongherighe vloe bijt seer.
396. Hongherighe vlieghen biten sere.

220. Die eyer heeft maect wel doppen.
410. Heeft hi veel eyer, hi maect veel doppen.

302. Der werender hant wort ommer raet.
754. Werender hant wort ommer raet.

466. Lichtelic ghewonnen, lichtelic verloren.
522. Qualic ghewonnen, qualic verloren.

590. Poghet gode niet te na, hi can wel wencken.
791. Tes quaet met god te spotten, want hi can wel wencken.

618. Siet wel toe, scuym en es geen bier.
789. Ziet wel toe, schuym en es gheen bier.

696. Teen iaer leert dat ander niet.
710. Teen iaer en leert dat ander niet.

Bij het gemis van stellige bewijsen aan wien dit moet worden toegeschreven, zou ik voor mij — ingeval eene gissing mogt worden toegelaten, waarvoor slechts eenige schijn van grond kan worden aangevoerd — wel overhellen tot het vermoeden, dat men des noods aan den onbedachtzamen ijver van de Overschrijvers sal mogen denken, waar hetzelfde Spreekwoord andermaal voorkomt met hetzelfde Latijnsche vers voorzien; doch, waar dit verschillend is, daar zou m. i. deze al of niet passende herhaling op rekening van den oorspronkelijken Verzamelaar moeten gesteld worden. En dat deze daarin geen kwaad gezien heeft, zou men haast mogen opmaken uit deze voorbeelden, die onmiddellijk op elkander volgen:

737. Valt den hemel, so en blijft nerghent pot heel.
738. Valt den hemel, daer en blijft nerghent stoel staen.
739. Valt die hemel, so steruet al.
740. Valt die hemel, so eest al verloren.

De inrigting van dit boekje is wel zoodanig dat de Spreekwoorden in het algemeen kunnen gezegd worden in eene *alphabetis chevolgorde* geplaatst te zijn; dat is, zij staan op de letter waarmede ieder spreekwoord begint: doch in de onderlinge rangschikking van die welke met dezelfde letter aanvangen, heeft de Verzamelaar — hetgeen hij trouwens gemeen heeft met de Grieksche Paroemiographi — volstrekt geen acht geslagen op de letters, die in hetzelfde woord na die eerste volgen; waardoor dus, in strijd met de pligten van een goeden lexicograaph, zeer weinig gezorgd is voor het gerief van den lezer. Dit maakt dat het opzoeken vau een spreekwoord in deze Verzameling veel moeijelijkheid heeft en dat dikwijls eene gansche letter moet doorloopen worden om het gezochte te vinden. Hierbij komt nog, dat ten gevolge van de schrijfwijze van dien tijd, vele niet daar staan, waar menigeen ze nu zou verwachten en waar zij bij eene moderne redactie ook zouden moeten geplaatst worden. Aan de schrijfwijze toch van die dagen is het onder andere ook eigen, in plaats van het onzijdig lidwoord, eene enkele T te gebruiken, die met het eerstvolgend woord wordt verbonden. Daarom vindt men hier onder de T opgegeven:

620. Thert en liecht niet, al mach die mont lieghen.
621. Tbloet cruypt daert niet ghegaen en can.
691. Thoeft af es een doe wonde.
719. Tgheracht doot den man.

En dit is niet slechts bij substantiva het geval, maar evenzeer bij verba, zoodat men hier ook geschreven vindt:

657. Tes quaet houen sonder broot.
698. Tmoet vroech crommen dat te hake sal.
699. Tseynt menich sinen hont, daer hi selue niet comen en wil.
708. Tsijn quade kinder die veel clappen.

Waarbij dan ook het woordje en in negatieve uitdrukkingen eene groote rol speelt; b. v.

627. Ten baet gheen wambuys voer die galghe.
648. Ten doech gheen schole sonder meester.
649. Ten sijn niet al iaghers die horen blasen.
651. Ten sal niemant sinen viant te cleen kennen.

Deze redactie, waarbij aan de T zeer veel wordt toegevoegd, wat haar eigenlijk niet toekomt, moest ten gevolge hebben, dat deze letter zeer sterk is geworden. Zij beslaat dan ook meer dan een achtste gedeelte van het geheel.

Zoo als van eene alphabetische schikking van Spreekwoorden wel niet anders verwacht kan worden dan dat zij, als losse gezegden, en die geenerlei betrekking op elkander hebben, buiten eenig

3*

onderling verband zullen te staan komen; zoo is dit ook in deze Verzameling het geval. Wordt evenwel hier soms eenige overeenstemming opgemerkt tusschen twee of meer die onmiddellijk na elkander volgen, dan is dit of louter toeval, of men mag vermoeden dat het neerschrijven van het eene den Verzamelaar het andere in de gedachten gebragt heeft. Dit schijnt o. a. het geval te zijn:

165. Dat die oghe niet en siet en begheert therte niet.
166. Die vten oghen es is vter herten.

181. Den ouden salmen raetsvraghen.
182. Den ouden salmen eren.

298. Die wijn smaect gheerne sins stocs.
299. Den appel smaect sijns booms.

326. Een man en kan ghenen dans allene maken.
327. Eenen penninc en clinct niet.

556. Nader bonghen salmen pipen.
557. Nader pipen salmen dansen.

622. Ten es niet al ghewonnen, datmen ghewonnen acht.
623. Ten es niet al gout, dat daer blinct.

731. Van eender voncken bernet een huys.
732. Van clene dinghen comt dick groot hinder.

Wil men intusschen aan zijne verbeelding den teugel vieren en in alles eenig verband zoeken, dan laat ik het ieder vrij om b. v. den *wolf* in den *bedrieger* te zien en het *schaap* in den *ligtgeloovigen*, die toevallig tusschen twee wolven in geplaatst is:

316. Die wolf eet wel ghetelde scapen.
317. Die gheringhe gheloeft es haest bedroghen.
318. Die wolf heeft altijt dat oghe opt scaep.

Voor mij zelven wil ik liever ieder spreekwoord als geheel op zich zelf staande beschouwd hebben; of het moest zijn dat dit verband door eenig toegevoegd woord werd aangewezen; hetgeen echter hoogst zeldzaam gevonden wordt, zoo als:

784. Vele vraghens onweert sere.
785. Vele vraghens wijst nochtans.

B.

De Latijnsche vertaling, die in alle de uitgaven gevonden wordt en daarom wel, zoo als wij reeds zeiden, zal moeten toegekend worden aan denzelfden persoon die de Hollandsche Spreekwoorden verzameld heeft, draagt de onmiskenbare blijken van een zeer bedorvenen smaak en van diep vervallene kennis van de Latijnsche Taal. De vertaler heeft er namelijk jagt op gemaakt om elk spreekwoord in een *rijmend vers* over te brengen; hetgeen hem meestentijds, wel is waar, gelukt is — want er zijn slechts weinige regels die niet rijmen — doch dit streven heeft gemaakt dat vele verzen of zeer gedrongen zijn uit gevallen en bijna onverstaanbaar zijn, of dat de beteekenis van het spreekwoord slechts zeer gebrekkig is terug gegeven.

Aan elk van deze 803 Spreekwoorden, waaruit onze Verzameling bestaat, is dus een Latijnsche rijmregel, bij wijze van interlineaire vertaling, toegevoegd. Doch enkele malen vindt men

bij hetzelfde spreekwoord twee of ook wel eens drie Latijnsche regels. Somtijds komen deze wel nagenoeg geheel overeen, ook zelfs in de woorden, zoo als b. v.

617. Sterker mannen spel es crancker mannen doot.

Dum fortis ludit, me mortis cuspide trudit.
Dum ludit fortis, me trudit cuspide mortis.

doch elders loopen zij ook weder zoozeer uit een, dat het alleszins den schijn heeft als had de Versificator eerst eene meer woordelijke vertaling willen geven en dan nog eene tweede daarbij, waardoor slechts de beteekenis van het Spreekwoord in het algemeen, zonder op de woorden te letten, zou worden aangeduid. Zoo vindt men toch b. v.

185. Beter eenen voghel ondert net dan x. in de lucht.

Est avis in rete melior grege quoque volante.
Pauca licet, certa sunt incertis meliora.

294. Die niet telden en can, die moet wel drauen.

Debet trotare, qui nescit molliter ire.
Aptetur reliquo, qui non est aptus in uno.

Door die dubbele regels, welke wij met eene aan het nummer toegevoegde *a*, *b*, *c*, zullen aanduiden, is het getal van de Latijnsche verzen ruim 70 meer dan dat van de Hollandsche Spreekwoorden. Welligt dat in die gevallen slechts één van die regels aan de hand van onzen Versificator moet worden toegeschreven, terwijl het overige of door hem van elders ontleend is of wel door de overschrijvers bijgevoegd.

Zulke Rijmverzen, die in de midden-Eeuwen grooten bijval vonden en waarin ook de voorschriften van de Schola Salernitana vervat zijn, worden gewoonlijk Versus Leonini genoemd; hetzij naar paus Leo II (683), hetzij naar Leo IV (847), hetzij naar zekeren dichter Leo (1190) die Franschman van geboorte was — daarover toch bestaat verschil van gevoelen [1] —: doch van wien die naam dan ook moge ontleend zijn, het zou dan slechts daarom wezen omdat die persoon bijzonder groot genoegen zou geschept hebben in zulk rijmwerk; niet, omdat hij zulks zou hebben uitgevonden. Van uitvinden kan hier dan ook wel geen sprake zijn, vermits zulke rijmregels reeds bij de Romeinsche dichters van de gouden eeuw worden aangetroffen en zelfs enkele bij de beste Grieksche dichters.

1) Zie Saxii Onom. Lit. P. II. p. 117 en de daar vermelde geschriften, waarbij te voegen zijn: Pasquier, *Recherches de la France* L. VII. c. 2; Muratorius Diss. *de rythmica Veterum poesi;* Dictionaire Historique de la ville de Paris T. I. art. *Abbaye de St. Victor;* Elias Maior, Diss. *de versibus Leoninis.* Welke geschriften, met nog vele andere, over dat onderwerp, opgegeven worden door Santenius ad Terentianum Maurum p. 216., waar deze Geleerde het vermoeden oppert dat hier waarschijnlijk aan niemand anders moet gedacht worden dan aan zekeren Leo, die op het einde van de vijfde eeuw leefde en tot de consiliarii van Alarik den koning der Gothen behoorde; die niet slechts onder de dichters maar ook onder de rederijkers van dien tijd een grooten naam schijnt gehad te hebben. Althans zijn vriend en tijdgenoot Sidonius Apollinaris spreekt op deze vleiende wijze tot hem L. VIII. Ep. 3. *m. Sepone tantisper Pythicas lauros Hippocrenenque, et illos carminum modos, tibi uni tantum penitissime familiares, qui tamen doctis, ut es ipse, personis non tam fonte quam fronte sudantur. Suspende perorandi illud quoque celeberrimum flumen, quod non solum gentilitium sed domesticum tibi, quodque in tuum pectus per succiduas aetates ab atavo Frontone transfunditur. Sepone pauxillulum conclamantissimas declamationes, quas oris regii vice conficis, quibus ipse rex inclytus modo corda terrificat gentium transmarinarum, modo de superiore cum barbaris ad Vachalim trementibus foedus victor innodat: modo per promotae limitem sortis ut populos sub armis, sic fraenat arma sub legibus cet.* En wat de poezij van dezen Leo betreft, daarvan geeft Sidonius Carm. XXIII. 452 een getuigenis, waarin hij zelfs boven Horatius gesteld wordt:

Ac si dicat epos, metrumque rhythmis
Flectat commaticis tonante plectro,
Mordacem faciat silere Flaccum.

Zoo heb ik, om deze aanteekening hier te pas te brengen, bij de oude Grieksche en Latijnsche dichters de volgende rijmregels aangestipt; t. w. bij

Homerus Iliad. II. 484. Ἔσπετε νῦν μοι, Μοῦσαι, Ὀλύμπια δώματ᾽ ἔχουσαι.
Odyss. I. 40. Ἐκ γὰρ Ὀρέσταο τίσις ἔσσεται Ἀτρείδαο.
I. 397. Αὐτὰρ ἔγων οἴκοιο ἄναξ ἔσσομ᾽ ἡμετέροιο.
VIII. 224. Οὔθ᾽ Ἡρακλῆϊ, οὔτ᾽ Εὐρύτῳ Οἰχαλιῆϊ.
XII. 70. Ἀργὼ πασιμέλουσα, παρ᾽ Αἰήταο πλέουσα.
XIV. 199. Ἐκ μὲν Κρητάων γένος εὔχομαι εὐρειάων.
XVIII. 408. Ὁππότε θυμὸς ἄνωγε· διώκω δ᾽ οὔτιν᾽ ἔγωγε.

Bij Hesiodus vindt men

Theog. 833. Ἄλλοτε δ᾽ αὖτε λέοντος ἀναιδέα θυμὸν ἔχοντος.

Van Simmias wordt bij Athenaeus XI. p. 491 c. deze regel aangehaald:

Αἰθέρος ὠκεῖαι πρόπολοι πίλναντο πέλειαι.

En in de Anthologia Graeca L. 1. c. 13. § 16. lezen wij:

Πειράζεις τὸν Νεῖλον· ὁ δ᾽ ἐν δίναις κροκόδειλον.

Van de Latijnsche dichters vind ik bij

Virgilius Aen. VIII. 649. Illum indignanti similem similemque minanti.
IX. 634. Traiicit: i, verbis virtutem illude superbis.
X. 554. Tum caput orantis nequicquam et multa parantis.
XII. 373. Ora citatorum dextra detorsit equorum.

Ovidius Art. Am. I. 59. Quot coelum stellas, tot habet tua Roma puellas.
Heroid. VIII. 27. Vir, precor, uxori, frater succurre sorori.
Metam. XIII. 379. Si Troiae fatis aliquid restare putatis.
Fastor. VI. 553. Una ministrarum solita est, Cadmei, tuarum.
Ep. ex P. II. 3.93. Respicis antiquum lapsis in rebus amicum.
Ibid. IV. 8.59. Sic affectantes coelestia regna Gigantes.

Propertius I. 8.11. Nec tibi Tyrrhena solvatur funis arena.
1.17. 5. Quin etiam absenti prosunt tibi, Cynthia, venti.

Silius Italicus XIV. 652. Hic Agathocleis sedes ornata tropaeis.

Statius Theb. II. 239. Illa suos Cyntho comites agat, haec Aracyntho.

En in de Anthologia Latina L. III. Epigr. 275. 43 vinden wij:

Nulla colorati species tibi proxima prati,
Nec cum floruerit, par tibi campus erit.

Bij de aangehaalde woorden van Statius heeft Barthius aangeteekend dat er bij Propertius meer dan *honderd* rijmregels gevonden worden. Natuurlijk zal dit moeten verstaan worden van *eensylbig* rijmende regels: van welk soort men bij Ovidius waarschijnlijk wel meer dan het dubbele getal zou kunnen aanwijzen. Zie verder Heyne ad Tibullum 1. 9. 23. Burman ad Lotichium p. 355 et 493. Santenius ad Terentian. Maur. p. 197.

Deze voorbeelden heb ik hier slechts medegedeeld om te doen zien dat de Latijnsche rijmverzen, als zoo veel vroeger reeds bekend, in de midden-eeuwen niet meer behoefden uitgevonden te worden: geenszins met het doel, om daardoor het smakelooze werk van latere poëtasters te regtvaardigen of aan den arbeid van onzen Versificator eenige meerdere waarde bij te zetten. Het is dan toch ook geheel iets anders, als wij zien dat een enkele regel van dien aard aan eenen dichter als bij ongeluk ontvallen is, wanneer hem, zoo het schijnt, in zijne vervoering des geestes, twee woorden kwamen opwellen, die toevallig dezelfde klanken hebben — iets anders weder, als een poëtaster het opzettelijk daarop toelegt om in iederen regel aan het middenstuk en het einde denzelfden klank te geven. De dwaasheid althans om een geheel gedicht in rijmende verzen te brengen, waarin men zich in latere eeuwen schijnt verlustigd te hebben, is stellig nooit in het brein van de Ouden opgekomen, zoo dat van die soort van poëzij dan ook geen enkel voorbeeld uit den ouden tijd is aan te wijzen. Zelfs is het grootelijks de vraag of het oor der Ouden overal den rijmklank zal ontdekt hebben, waar wij dien in enkele regels van hen meenen te zien. Stellig is dit niet het geval geweest met regels als deze, waarin zich de rijmklank wel vertoont maar niet laat hooren; mits zij goed gelezen worden:

Virgilius	Aen. III. 549.	Cornua velatarum obvertimus antennarum.
Ovidius	Fast. I. 706.	Hac sunt Ledaeis templa dicata deis.
	Ibid. III. 746.	Quaerebant flavos per nemus omne favos.
Propertius	III. 1. 32.	Troia bis Oetaei numine capta dei.

Van de anderen, waarin de rijm niet wel aan het gehoor ontgaan kan, zijn welligt sommige of geheel door eene vreemde hand later ingeschoven of hebben dat rijm te danken aan de overschrijvers, die, door de verwisseling van een enkel woord, daarin hun vernuft kunnen beproefd hebben. Doch, dit daargelaten; al neemt men aan, dat al die rijmende regels echt zijn en zonder verknoeijing der overschrijvers zoo tot ons zijn gekomen, als zij door de Ouden vervaardigd zijn; dan zijn zij althans vrij van die gebreken, waaraan menigeen van de latere rijmdichters zich schuldig gemaakt heeft, wanneer hij eeniglijk naar het rijm streefde en daaraan de wetten van het metrum gewillig prijs gaf. Zoo toch vinden wij bij de meeste rijmdichters, die vooral tot het Karolingische tijdvak behooren — ofschoon Alcuinus, Walafrid, Hrabanus en anderen daarop eene loffelijke uitzondering maken — den teugel zoo ruim gevierd aan de zoogenoemde *Licentia Poëtica* dat zij bijna kunnen gezegd worden alle regels van rhythmus en prosodie, welke wij uit de modellen der Ouden kennen, geheel te hebben verwaarloosd. Zulk eene vrijheid gaf de geest van die eeuw, welke den hoorbaren toonval als de eenige of althans voornaamste deugd in een vers beschouwde, zonder te letten op de quantiteit van lange en korte syllaben. Hoe ongelooflijk ver dit soms gegaan is blijkt o. a. uit de woorden van den dichter

Paulinus, een tijdgenoot van Karel den Grooten, die in de Apologie, welke hij aan zijne in verzen gebragte *Regula Fidei* toevoegde (Paulini Opp. ed. J. Fr. Madrisio, Venetiis 1737 F°. p. 179. aangehaald door Bähr in zijne Geschichte der Röm. Literatur im Karolingischen Zeitalter p. 74) aldus schrijft: „*Te vero — obsecro devotionis affectu, quicunque hos dignatus fueris versiculos lectitare, cum aut per incuriam brevem pro longa, aut longam pro brevi, aut communem pro naturali, aut naturalem pro communi syllaba, aut pedem pro pede, aut schema pro schemate, aut tropum pro tropo, aut indiscretas membrorum caesuras desidiae manu resectas, aut inconsideratum colae defossum punctum, aut commatum inaequales incisiones aut inconditos euphoniae melos, aut siquid huiuscemodi reperiri potest, in his inspexeris exaratum et videris ob id forte meretriculam indignari Carmentam, manumque ad ferulam mittere: non te eiusdem modi formido perturbet, sed accinge sicut vir lumbos tuos et ad vices meae parvitatis in faciem eius viriliter resiste*" cet. Aan vele van die misgrepen, welke hier worden opgenoemd, zou men onzen Versificator moeten schuldig verklaren, indien men zijnen arbeid beoordeelde naar den toestand waarin deze tot ons gekomen is. Willen wij echter de vereischte billijkheid bij ons oordeel in acht nemen, dan zal eerst moeten onderzocht worden, welke fouten daarin aangebragt zijn door de overschrijvers en wat dan voor zijne rekening overig blijft. Wel is het mij gelukt hem op verscheidene plaatsen vrij te pleiten: waarvan ik in een afzonderlijk hoofdstuk verslag zal geven; doch tot mijn leedwezen zijn mijne krachten op vele plaatsen daarvoor te kort geschoten: hetgeen ik dus aan anderen zal moeten overlaten. Waarschijnlijk echter, dat hieronder ook enkele regels worden gevonden, die bij geene mogelijkheid in den haak kunnen gebragt worden: of het moest zijn door eene volslagene omwerking, die de grenzen der kritiek zou overschrijden; of met opoffering van den rijmklank. Wat dus als zoodanig bevonden wordt — maar ook dit alleen — zal den Versificator teregt als schuld mogen worden aangerekend.

Ofschoon nu wel het Rijm in de Latijnsche poezij te regt bij iedereen afkeuring vindt, zelfs dan nog wanneer de verzen ten opzigte van het metrum onberispelijk zijn; zoo meen ik echter dat die afkeurende stem voornamelijk geldt als er sprake is van geheele gedichten, doch dat deze niet evenzeer door allen zal aangeheven worden ten opzigte van enkele op zich zelve staande regels. Zonder evenwel als een bepaald verdediger daarvan te willen optreden, meen ik althans te mogen volhouden, dat, ingeval het rijm ergens kan worden geduld, het dan zekerlijk wel zal moeten toegestaan worden bij het gebruiken van Spreekwoorden, zoo die de eene of andere nuttige levensles bevatten, in een enkelen regel uitgedrukt: omdat zij juist daardoor gemakkelijker in het geheugen kunnen bewaard blijven en in het dagelijksch leven te pas gebragt worden. Want dat **Publius Syrus** zijne *Sententiae* niet in rijmverzen heeft ingesloten, is geen bewijs dat een ander zulks niet zoude mogen doen; en had hij het gedaan, wij zouden zijnen arbeid waarschijnlijk niet minder schatten dan wij nu doen: zoo slechts latere dichters alsdan uit dat voorbeeld geene verdediging zouden ontleend hebben om het rijm ook in andere gedichten dan in zedespreuken aan te wenden. Doch het spreekt van zelf dat zoodanige regels door hunne eenvoudige en duidelijke constructie geheel vrij moeten zijn van die gedrongenheid in de keus en plaatsing der woorden, waartoe wij nu in vele zien dat de maker verpligt was, wilde hij den rijmklank op de behoorlijke plaats laten invallen.

Over het algemeen zullen dus die Versus Leonini voor de onschuldigste kunnen gehouden worden die het eenvoudigste zijn zamengesteld, dat is, waarin het minst jagt gemaakt is op kunstige aardigheden, en die alleen deze bijzonderheid hebben dat het middelstuk en het slot van den regel op twee eensluidende syllaben eindigen. Nog beter zijn doorgaans die, welke slechts eensylbig rijmen; ofschoon deze eigenlijk niet tot de Versus Leonini moeten gerekend worden: dezulke immers vindt men in de Elegiën van de oude dichters bij honderdtallen, vooral in de pentameters. Wij hebben reeds op Ovidius gewezen, bij wien men zulke rijmen op iedere bladzijde aantreft, en wel meestal zoo dikwijls het substantivum met zijn adiectivum of pronomen in den dativus, accusativus of ablativus staat: in welke plaatsing men haast zeggen zou dat deze dichter eene rhythmische figuur gezocht heeft, waarin hij bijzonder behagen schepte. En toch heeft men, om dit kennelijk streven, Ovidius, evenmin als eenig ander dichter, ooit lastig gevallen. Doch hoe meer kunst men later heeft willen aanbrengen door dubbele en driedubbele rijmen, hetzij in denzelfden regel hetzij in verband met den volgenden, zooveel te meer is de ware kunst veronachtzaamd. En kon het wel anders? Hoe meer men zich bij het maken van verzen beperkt ziet in de keus van woorden en gedwongen is bepaalde klanken aan zekere voeten te geven, zooveel te meer zal men gedrongen worden tot het verzuimen van de quantiteit of tot het leveren van rijmenden onzin. En hoe dikwijls zijn niet beide gebreken vereenigd!

De kunstige aardigheden, die ik bedoel, bestaan in de variaties, waarmede men reeds vroeg deze soort van verzenmakerij heeft willen opsieren. De letterkundige dichter Eberhardus Bethuniensis, die in het begin van de XIIe of welligt van de XIIIe eeuw leefde [1]) — wien men, niet zoozeer om gelijke geleerdheid als wel om de gelijkheid van behandelde onderwerpen, den Terentianus Maurus der middel-eeuwen zou kunnen noemen — maakt reeds van vijf verschillende soorten van Versus Leonini melding in zijn gedicht de Versificatione 118 sqq.

Sunt inventoris de nomine dicta Leonis
Carmina, quae tali sunt modulanda modo:
Pestis avaritiae durumque nefas Simoniae
Regnat in Ecclesia liberiore via.
Permutant mores homines, cum dantur honores;
Corde stat inflato pauper, honore dato.

Sunt et caudata, simili quae fine tenentur
Carmina, quae tali sunt modulanda modo:
Non lignis flammae, nec rebus cor satiari
Percupidum poterit in ratione pari.
Quid prosit, non quid deceat, cupidus sibi
Sic in eo vitae regula iusta perit. (quaerit;

Sunt, medio quae conveniunt et fine vicissim
Carmina, quae tali sunt modulanda modo:
Si tibi grata seges est morum, gratus haberis,
Si virtutis eges, despiciendus eris.
Criminibus mersos toto conamine vites,
A vitiis tersos cordis amore cites.

[1]) De juiste leeftijd van dezen Geleerde is niet met zekerheid uit te maken, omdat de eenige getuigenis, die wij daaromtrent kennen, voor tweederlei uitlegging vatbaar is. Aangaande een ander werk toch, dat hij onder den naam van *Graecismus* vervaardigde, wordt het volgende dubbelzinnige distichon door Ant. Sanderus in Bibl. MSS. p. 222 medegedeeld:

Anno milleno centeno bis duodeno
Condidit Ebrardus Graecismum Bethuniensis.

Zie Du Cange in Praef. ad Glossar. Med. et Inf. Latinitatis § XLV. die aan de opvatting van het jaar 1212 de voorkeur geeft boven 1112; doch dit laatste zal dan wel 1124 moeten heeten.

Sunt et caudatis pariter coniuncta Leonis
Carmina, quae tali sunt modulanda modo:
Virtutem sequere, virtutis praemia quaere,
Omnia vana tere lucis amore merae.
Virtus laudis emit pretium, bona res mala demit:
Hanc dum lingua fremit, pessima saepe premit.

Sunt, ad principia quorum fines referuntur,
Carmina, quae tali sunt modulanda modo:
Hoc moneo, nefas fore credas optima rerum
Ut carpas verum prodigiale nefas.
Est Domini donum puri devotio cordis,
Contemtus sordis initiale bonum.

Doch, behalve deze variaties, zijn er later ook verzen zoo gemaakt dat het begin, het midden en het einde van den regel dezelfde eensluidende klanken hebben; b. v.

O Valachi, vestri stomachi sunt amphora Bacchi;
Vos estis, Deus est testis, teterrima pestis.

Wederom andere, waarvan niet slechts het midden van den regel in zich zelf rijmt, maar ook het slot van den regel met het slot van den volgenden; b. v.

Pauper amabilis et venerabilis, est benedictus;
Dives inutilis, insatiabilis, est maledictus.

Nog andere, waarin beide regels evenveel woorden en een gelijk getal lettergrepen bevatten; b. v.

Et canis in sylvis venatur et omnia lustrat;
Et lupus in sylvis nutritur et omnia vastat.

En om eindelijk een bewijs te geven, dat de kunst nog hooger kon worden opgevoerd, heeft men zelfs ondernomen het rijm tot alle woorden uit te strekken; b. v.

Quos anguis dirus tristi mulcedine pavit,
Hos sanguis mirus Christi dulcedine lavit.

Welligt dat er op dit thema door anderen nog meer variaties gemaakt zijn. Althans zouden er nog meer kunnen gemaakt worden, indien men in zijn hoofd kreeg eenige van de moderne metra op de Latijnsche poezij te gaan toepassen. Doch het zal wel onnoodig zijn, zoo ik vertrouw, dit met vele woorden af te raden na het krachtig protest dat voor ruim dertig jaren door Peerlkamp in de Biblioth. Crit. Nova Vol. V. p. 224 sqq. is ingeleverd bij de verschijning van de verhandeling van Fuss, waarin het rijm op nieuw werd aanbevolen voor de Latijnsche poezij.

Aan zulke overdrevene kunstenarijen heeft onze Versificator zich niet vergrepen, hetzij dat ze hem niet behaagd hebben of voor zijn onderwerp minder passende zijn toegeschenen, hetzij dat de vervaardiging daarvan zijne krachten te boven ging. Daarom zou ik van deze hebben kunnen zwijgen, ware het niet dat ik, door de vermelding van die *gekunstelde* Versus Leonini — waarvan ik later onderscheidene staaltjes van anderen ter vergelijking van onze Spreekwoorden zal moeten aanhalen — hadde willen aanduiden, wat men door *eenvoudige* Versus Leonini te

verstaan heeft, zoo als zij hier gevonden worden; soms in hun soort vrij onberispelijk, zoodat althans op metrum en versificatie geene gegronde aanmerking te maken is. Uit een groot aantal mogen tot voorbeeld strekken:

50. Undique per montes currunt in flumina fontes.
51. Ad mare declivus omnis currit cito rivus.
67. Laudatur nummus quasi rex super omnia summus.
272b. Tempore felici multi numerantur amici.
456a. Ex hoc laudatur mulier, si pauca loquatur.
785. Qui pectit raro, cum pectine pectit avaro.

In welke regels men ziet dat niet slechts de *semipes quintus* d. i. de eerste helft van den derden voet gelijkelijk uitgaat als de allerlaatste syllabe van den regel, maar dat ook de halve voeten, die aan deze rijmende syllaben voorafgaan, gelijke klanken hebben. Het is daarom een vereischte van een tweesylbig rijmenden regel dat de tweede voet een spondeus is.

Vindt men dus in den tweeden voet eenen dactylus gebruikt, dan kan zich aan het oog wel een tweesylbig rijm vertoonen, doch het oor zal niet meer dan het eensylbige rijm kunnen ontdekken; zoodat deze dan, wel beschouwd, reeds niet meer onder de ware Versus Leonini kunnen gerekend worden. Zoodanige regels treft men in deze Verzameling zeer menigvuldig aan; b. v.:

98. Dum morior, moritur mundus simul et sepelitur.
181. Pisciculos capere plus approbo quam residere.
298. Cui sunt multa bona, huic dantur plurima dona.
440. Parva manus pueri modico solet illa repleri.
465. Dum manet in nemore lupus, est plebs absque clamore.
535. Scit manus attrahere, quod homo nescit removere.
554. Expensas fugere solet omnis, qui caret aere.
558. Sicut ager colitur, sic fructibus hic redimitur.
587. Rus nolens colere, fructu solet ille carere.
651. Quamvis sit modicus, timet hunc sapiens, inimicus.
721. Non est veridicus arridens quisquis amicus.
738. Si coelum caderet, stans sedes nulla maneret.

Doch het is er verre van af dat al de verzen in deze Verzameling even los en ongedwongen in hunne constructie zijn en daardoor even gemakkelijk kunnen verstaan worden, als waardoor de aangehaalde voorbeelden zich tamelijk wel aanbevelen. Ten bewijze moge dit viertal verstrekken, waarin de Versificator om den rijmklank gedwongen werd de woorden zoo te plaatsen dat zij zonder het Hollandsch bijna niet te verstaan zijn:

218a. Cunctorum multis eget implens ora farinis.
448. Caseus est carum comedendus namque butirum.
527. Ludo quod abstersо damno puero scio merso.
668. Est ludus dum fiet malus Otto Platoque ridet.

Met minder regt meen ik evenwel dat men den Versificator zal mogen hard vallen, wanneer hij in den Latijnschen regel iets meer gezegd heeft dan eene woordelijke vertaling van het spreekwoord zoude gevorderd hebben. Hiertoe immers zag hij zich bijna genoodzaakt in geval het te vertalen spreekwoord te kort was om daarmede eenen hexameter vol te maken. Natuurlijk gaf de ruime keus van zoodanige stoplappen eene zeer gereede gelegenheid om daarin den rijmklank aan te brengen. Behalve de vroeger reeds aangehaalde voorbeelden, vindt men hier nog deze:

11. Als hoeren spinnen is die neeringhe cranck.
Filat quando puta, quaestus malus est; *ita puta.*

66. Al te veel en es niet ghenoech.
Non satis est nimium; *nam venit in vitium.*

124. Boter maect sueten sin.
Mitem, *nec mirum*, dat sensum dulce butirum.

180. Beter cleinen toern dan grote scade.
Ira brevis melior magnis damnis, *ut opinor.*

185. Den hexteren es een ey ghestolen.
Res miranda nova: picae fur abstulit ova.

365. Ghelijck mint sijns ghelijck.
Sic fuit, est et erit: similis similem sibi quaerit.

418. Hoender scherren al achterwaert.
Si quaeris, quorsum? verrit gallina retrorsum.

660. Tes quaet blasen met vollen monde.
Os plenum male flat: *si non vis credere, proeft dat.* [1])

Buitendien vindt men hier nog eene vrij groote menigte verzen, die met dergelijke eigendunkelijke toevoegsels van den Versificator schijnen opgevuld te zijn, om daarin een beroep te doen op de algemeene erkenning van de waarheid die in het spreekwoord vervat is. Welligt evenwel dat deze met meer regt kunnen gehouden worden voor regels, van elders overgenomen, uit grootere dichtstukken van dien tijd, welke nu niet meer bestaan of althans nog niet in druk zijn uitgegeven. Zeer dikwijls toch ziet men dat de dichters van de middel-eeuwen, zoowel die in het Latijn als in andere talen geschreven hebben, wanneer zij een spreekwoord te pas brengen, daaraan laten voorafgaan de eene of andere uitdrukking welke als 't ware het spreekwoord dat volgen zal, aankondigt. Op die wijze vindt men tallooze uitdrukkingen, als deze: *Dat mag men wel gelooven. — De gansche wereld spreekt aldus. — Dat is een oud en vast gebruik. — Dat is voorwaar geen wonder ding. — Dat heb ik altijd wel gedacht. — Dat is een zeer bekende zaak. — De zaak is altijd zoo geweest. — Wie kent dan toch het spreekwoord niet?* enz. enz. al naar mate zulks in het rijm te pas komt [2]). Want dat er onder onze Latijnsche verzen ook regels schuilen die van elders zullen zijn overgenomen, daaraan valt wel niet te twijfelen. Doch dit behoud ik mij voor om in het volgend Hoofdstuk opzettelijk te ontvouwen, wanneer ik eerst zal gesproken hebben over de bronnen, waaruit de Hollandsche spreekwoorden door den verzamelaar kunnen ontleend zijn.

[1]) Eene dergelijke aardigheid, die naar de Macaronische poezij zweemt, vindt men in het gedicht, dat uit den Cod. Monac. O. 27. F°. 46 sq. 70. onder het opschrift *Städte- und Völkerspiegel*, door Mone gepubliceerd is in *Anzeiger für Kunde der teutschen Vorzeit.* 7ter Jhrg. (1838) p. 508.

Abscondit res Westfalia secreta, quieta,
Est satis ipsa tenax, ibi regnat femina pulchra.
Hospitium vile, *groff broit, dunne beir, lange mile*
Sunt in Westfalia; si non vis credere, *loip da.*

waarvan het laatste gedeelte reeds bekend was uit de Proverbia Germanica, deprompta ex Sebastiani Franci opere, medegedeeld door Gruter achter zijn Florilegium Ethico-politicum P. II. p. 58.

[2]) Eene voor de Hoogduitsche Litteratuur allerbelangrijkste bijdrage is, onder den titel van *Ausdrücke für Sprichwort*, in Haupt's Zeitschrift für deutsches Alterthum VIIIer B. (Leipzig 1851) p. 376—384 geleverd door C. Schulze, die zich tot dat onderzoek opgewekt gevoeld had door eene aanteekening van Wh. Grimm (Freid. LXXXVIII.) Later heeft diezelfde Geleerde nog iets dergelijks geleverd, doch bepaaldelijk voor hetgeen uit den Bijbel als spreekwoord wordt aangehaald, in de Voorrede van de door hem uitgegevene Biblischen Sprichwörter der deutschen Sprache (Göttingen 1860). Of ditzelfde ooit voor de oud-Hollandsche Litteratuur door iemand gedaan werd, is mij onbekend. Straks zullen wij eenige voorbeelden, als hier bedoeld worden, aantreffen onder de verzen die wij uit den *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* zullen aanhalen. Zie bl. 32 e. v. bij n. 42, 288, 323, 372, 542, 766.

II.

DE OUDHEID VAN DEZE SPREEKWOORDEN,

AANGETOOND DOOR VERWIJZING OP BRONNEN, WAARUIT DEZE KUNNEN GEPUT ZIJN.

A) *Hollandsche tekst;*

B) *Latijnsche tekst.*

A.

Indien ik aan het betoog, dat nu volgen zal, den naam gegeven had van ***Aanwijzing van de Bronnen, waaruit de Proverbia Communia geput zijn,*** — hetgeen ik wel wenschte met regt te kunnen doen — dan zou ik ernstig vreezen, dat ik op mij genomen zou hebben om meer te bewijzen, dan werkelijk kan bewezen worden. Want om toch met zekerheid te kunnen zeggen, uit welke bronnen een schrijver heeft geput, is het noodzakelijk dat hij dit of zelf verklaard heeft of dat in zijn geschrift zoodanige sporen voorhanden zijn, waaruit dit, ook bij zijn stilzwijgen, duidelijk kan worden aangetoond. Intusschen heeft geen van beide gevallen hier plaats gehad. Wel vernemen wij bij twee Spreekwoorden uit de Latijnsche vertaling, van waar deze ontleend zijn. Doch, zoo het schijnt, gaf de Versificator deze aanwijzing volstrekt niet met het doel om ons met die bronnen bekend te maken, maar alleen om door dit aanhangsel de voor zijnen hexameter vereischte lengte te krijgen; waartoe de kortheid van het spreekwoord hem geen genoegzame stof leverde; van welk soort van stoplappen wij reeds vroeger gesproken hebben. Ik bedoel hier de twee spreekwoorden:

608. Ruert die berghe, si sullen roken.
***Sic psalmista canit*:** mons tangitur et fumigabit.

733. Van niet en comt niet.
Ex nihilo nil fit, ***summus philosophus inquit.***

In het eerstgenoemde wordt stellig gedoeld op Psalm CIV. 32.; in het laatstgenoemde, waarschijnlijk op Aristoteles, van wien deze uitspraak bekend is, Physic. I. 4. Τὸ *γιγνόμενον ἐκ τῶν μὴ ὄντων γίγνεσθαι ἀδύνατον*, en ibid. 8. Κοινὴ *δόξα τῶν Φυσικῶν, οὐδὲν γίγνεσθαι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*. Ofschoon het ook ligt mogelijk is dat onze Versificator met dien eeretitel niemand anders bedoeld heeft dan Marcus Antoninus, in wiens Τὰ *εἰς ἑαυτόν* dezelfde uitspraak gevonden

wordt, IV. 4. Οὐδὲν γὰρ ἐκ τοῦ μηδενὸς ἔρχεται, op welke plaats Gataker dezelfde leer aanwijst bij Philo, Ocellus Lucanus, Lucretius, Persius e. a.

Doch buiten deze twee spreekwoorden kan van de overige met geen volkomene zekerheid de bron worden opgegeven. Bij welk gemis van werkelijkheid ik dus den Lezer, om zijne verwachting niet te leur te stellen, wil verzocht hebben zich met de vermelding van de mogelijkheid te vergenoegen, en, wanneer ik soms van *Bronnen* mogt spreken, om dan dit woord in eene zoo ruime beteekenis op te vatten, dat daarmede des noods alleen bedoeld wordt de aanwijzing van oudere geschriften, waarin eenige van deze spreekwoorden of woordelijk of zakelijk reeds worden aangetroffen; zonder dat bepaaldelijk wordt beweerd dat al de geschriften, die ter sprake zullen gebragt worden, aan den Verzamelaar bekend geweest zijn. En moge dan de slotsom van mijn betoog ook al tot geenerlei zekerheid geleid hebben ten opzigte van die bronnen, dan zal toch uit hetgeen ik nu ga aanvoeren, klaar en duidelijk kunnen bewezen worden, dat de Proverbia, die onze verzamelaar *Communia* genoemd heeft, voor een groot deel reeds lang te voren zijn bekend geweest en dus te zijnen tijde zeer ligt algemeen in gebruik kunnen geweest zijn: welke aanwijzing op zichzelve reeds niet onbelangrijk te achten is.

Onder die zoogenoemde bronnen noem ik in de eerste plaats de onderscheidene boeken van den Bijbel benevens de Spreuken van Jesus Sirachsz. Uit deze geschriften toch zullen de volgende spreekwoorden kunnen ontleend zijn:

3. Als eenen wast sijn goet, wast hem sinen moet.
Jes. Sir. XXVIII. 12. *Ende wanneer de lieden gheweldich zijn, so wort de toorne dies te grooter; ende wanneer de lieden rijcke zijn, soo wordt de toorne dies te heftigher.*
„ XL. 26. *Ghelt ende goet maect moet.*

12. Als men den kaerle bidt, dan weyghert hy meer.
Jes. Sir. X. 29. *Ende en maeckt v niet stout, alsmen uwer behoeft.*

51. Alle riuieren lopen in die zee.
Predik. I. 7. *Alle wateren loopen in de zee.*
Jes. Sir. XL. 11. *Ghelijck als alle wateren weder in de zee vlieten.*

63. Alle ding es een wile.
Predik. III. 1. *Een yeghelick dinck heeft sijnen tijt.*

107. Arm man es al om versteken.
Spr. XIX. 4. *De arme wort van sijnen vrienden verlaten.*

209. Die quade scuwet licht, als die duuel terucе.
Joan. III. 20. *Want so wie quaet doet, die haet het licht, ende en koemt tot den lichte niet.*

219. Die hem seluen niet en doech, en doech niemant anders.
Jes. Sir. XIV. 5. *Wie hemseluen niet goets en doet, wat soude die anderen lieden goet doen?*

230. Die metten goeden omme gaet wort des geerne ghebetert.
Spr. XIII. 20. *Wie met den wijsen omgaet, die wort wijs.*
Ps. XVIII. 26. *By den heylighen sijt ghy heylich, ende by den vromen sijt ghy vroom.*

254. Die byden picke wandelt wort daer af besmet.
Jes. Sir. XIII. 1. *Wie peck aangrijpt, die besmeeret hem daermede.*

260. Die verwinnen wilt, leer verdraghen.
2 Tim. II. 12. *Ist dat wy verdraghen, soo sullen wy met hem heerschappen.*

272. Diet wel gaet heeft menighen vrient.
Spr. XIV. 20. *De rijcken hebben vele vrienden.*
„ XIX. 4. *Goet maect vele vrienden.*

299. Den appel smaect sijns booms.
Matth. XII. 33. *Want wt de vrucht wort den boom bekent.*
Luc. VI. 44. *Want een yeghelick boom wordt wt sijne vrucht bekendt.*

302. Der werender hant wort ommer raet.
Spr. X. 4. *Der vlijtighen handt maket rijcke.*
„ XII. 24. *De vlijtighe handt sal heerschen.*

317. Die gheringhe gheloeft es haest bedroghen.
Jes. Sir. XIX. 4. *Wie haest gelooft, die is lichtveerdich, ende doet hemseluen schade, als hy hem also verleyden laet.*

325. **Een man gheen man.**
Deuteron. XIX. 15. *Een ghetuyghe alleen en sal tegen niemanden optreden.*

353. **God gaf god nam.**
Hiob I. 21. *De Heere heeft het gegeven, de Heere heeft het ghenomen.*

356. **God en sloech nie slach, hi en salfden mede.**
Hiob V. 18. *Want hy verwondet ende verbindet: hy slaet, ende zijn handt heelt.*

365. Ghelijck mint sijns ghelijck.
Jes. Sir. XIII. 19. *Een yeghelick ghedierte hout hem by zijns ghelijcken, also sal hem oock een mensche voeghen tot zijns ghelijcken.*

379. Ghestolen dranck es zuete.
Spr. IX. 17. *De ghestolen wateren zijn soete.*

392. Herodes ende pilatus sijn versoent.
Luc. XXIII. 12. *Ende in dien seluen daghe werden Pilatus ende Herodes gevrienden met malkanderen.*

421. Hoe die vader, so es die sone; hoe moeder, so dochter.
Ezech. XVI. 44. *Siet, alle die daer een spreeckwoort plegen te ghebruycken, die sullen van v dit spreeckwoort segghen: De dochter is als de moeder.*

480. In der noot besueet men vrienden.
Jes. Sir. VI. 7. *Vertrouwet gheenen vrient, ghy hebt hem dan bekent in der noodt.*

491a. Men sal ten ionxten daghe wel sien, wie goet pelgrim es.
Jes. Sir. XI. 29. *Ende als de mensche sterft, so wort hy ghewaer hoe hy gheleeft heeft.*

494. Men en sal alle gheesten niet ghelouen.
I Joan. IV. 1. *Alderliefste, en ghelooft niet eenen yeghelicken gheeste.*

582. Men seit, droem en bediet niet.
Predik. V. 6. *Waer vele droomen zijn daer is ijdelheyt ende vele woorden.*

545. Niemant en es sonder dat.
1 Kon. VIII. 46. *Want daer en is gheen mensche, die niet en sondicht.*

553. Na den goeden houder comt een goet verterer.
Spr. XXI. 20. *Inden huyse des wijsen is eenen lieflicken schat ende olye: daerenteghen een dwaes verslemt het.*
Jes. Sir. XIV. 4. *Wie vele samelt ende hemseluen niet goets en doet, die samelt het anderen lieden, ende andere lieden sullent verbrassen.*

589. Openbaer netten scuwen alle voghelen.
Spr. I. 17. *Want het is vergeefs het nette wtwerpen voor de ooghen der voghelen.*

591. Onnutte sorghe doet vroech ouden.
Jes. Sir. XXX. 25. *Ende sorghe maect oudt voor den tijt.*

602. Quade tonghen sniden meer dan zwaerden.
Jes. Sir. XXVIII. 22. *Vele zijn gheuallen door de scherpte des sweerdts, doch nerghens na so vele, als door boose monden.*

603. Quade wiuen sijn sonder ghelike.
Jes. Sir. XXV. 26. *Alle boosheyt is kleyne teghen der vrouwen boosheyt.*

608. Ruert die berghe, si sullen roken.
Ps. CIV. 32. *Hy roert de bergen aen, so roochen sy.*

685. Ten es gheen prophete verheuen in sijn selfs lant.
Matth. XIII. 57. Marc. VI. 4. Luc. IV. 24. Joan. IV. 44.

686. Tes quaet wriuen tieghen den prekel.
Hand. IX. 5. *Het is v hardt, de versen teghen den prickel te slaen.*

731. Van eender voncken bernet een huys.
Jes. Sir. XI. 34. *Van eener voncken wordt een groot vyer.*

762. Wee den lande daer die here een kint es.
Predik. X. 16. *Wee v landt diens coninck een kint is.*

Na de Bijbelsche Geschriften zoude hier in de tweede plaats in aanmerking kunnen komen eene lange reeks van Latijnsche en Grieksche Classici in wier gezamenlijke geschriften verre weg het grootste gedeelte van de hier bijeengebragte Spreekwoorden, zoo al niet woordelijk dan althans zakelijk voorkomen. Doch deze zal ik thans met stilzwijgen voorbijgaan, onder voorbehoud om bij eene andere gelegenheid daarop terug te komen. Waarschijnlijk zullen deze dan ook wel aan den Verzamelaar onbekend gebleven zijn; en althans zou daaruit niets kunnen bewezen worden ten opzigte van het algemeen gebruik dezer spreekwoorden ten tijde des Verzamelaars.

Ik ga dus over tot de **oudste geschriften** van de **Hollandsche Letterkunde**, die den Verzamelaar althans hebben kunnen bekend zijn, om daaruit die spreekwoorden aan te halen, welke ook in onze Verzameling gevonden worden. Ongetwijfeld zullen de Geleerden, wier hoofdvak dit is, uit andere stukken van dien tijd ligt evenveel en misschien meer voorbeelden kunnen bijbrengen. Ik bepaal mij thans tot:

1°. **Reinaert de Vos**, Episch fabeldicht van de XII[e] en XIII[e] eeuw. Volgens de uitgaaf van J. F. Willems, Gent 1850.

2°. **Roman van Heinric en Margriete van Limborch.** Volgens de uitgaaf van L. Ph. C. v. d. Bergh, in de Nieuwe Reeks van Werken van de Maatschappij der Nederl. Letterk. 2[e] & 3[e] D. Leyden 1846—47. [1])

12. Als men den kaerle bidt, dan weyghert hy meer.
Rein. II. 6032. *Want als een dorper gier wert heer,*
Ende boven sinen bueren crijcht macht,
So en weet hi selve niet wi hi slacht;
Hi en kent niet waen hi comen si,
Ende om niemens liden en droeft hi;
Hi en hoort ooc niemens bede.

42. Also langhe gaet die cruycke te water dat si brect.
Rein. II. 4366. *So lange gaet te water die cruuc,*
Dat si breect, ende valt aen sticken.
Limb. XI. 346. *Men heeft geseit oit ende je:*
Dat die cruke soe langhe gheet
Te watre, dat mense ontwee sleet.

141. Beter camp dan hals ontwe.
Rein. II. 6812. *Tis beter camp dan hals ontwee.*

180. Dat recht heeft diewil helpe noot.
Rein. II. 4588. *Want trecht heeft diewijl hulpe noot.*

200. Den boom en valt ten eersten slaghe niet.
Limb. VI. 732. *Niet en valt die boem ten iersten slage.*

270. Die al wil hebben en sal niet hebben.
Rein. II. 6370. *Diet al wil hebben, het valt bi tiden,*
Dat hi van allen missen moet.

272. Diet wel gaet heeft menighen vrient.
Rein. II. 7433. *Die wel vaert crijgt veel magen,*
Die hem sijn weelde helpen dragen.

282. Die al waer wil segghen en can nerghens gheherberghen.
Rein. II. 4268. *Die altoos die waerheit sprake*
Sou diewijl vinden wederstoot.

288. Die beste clerken en sijn die wijste lieden niet.
Rein. II. 4108. *Nu hoor ic wel dat men mi heeft*
Wel eer geseit, ende ooc gelesen
In boeken, dat wel waer mach wesen,
Dats, dat die beste clerke fijn
Diewijl die wijste liede niet en sijn.

328. Een ghedreycht man leeft wel .XXX. iaer.
Limb. VII. 1852. *Een gedreicht man leeft wel dertich jaer,*
Hebbic dicken seggen horen.

338. Een arm man es selden een graue.
Rein. I. 564. *Arem man dan nes geen grave.*

372. Grote haest es diewile onspoet.
Limb. X. 770. *Want mi Salamon seide dat:*
Die hem te sere haesten doet,
Dat hi dicke quetst sinen voet
Ende achter moet bliven sinen wille.

424. Hi castijt hem sochte die hem bi eenen anderen castijt.
Rein. (Bijlage IV. 99) *Die hem castijt, hi es vroet,*
Bi saken die een ander doet.

430. In der noot besuect men vrienden.
Limb. VIII. 165. *Ter noet mach men den vrient bekinnen.*

[1]) Bij het gebruik van dit geschrift is mij bijzonder te stade gekomen de Lijst van *Spreuken en Spreekwoorden, in dezen Roman voorkomende*, welke van den Bergh vóór zijne Woordenlijst bl. 270—272 geplaatst heeft. Het is mijns bedunkens jammer, dat latere Uitgevers van dergelijke geschriften dit voorbeeld niet gevolgd hebben. Daarom zou ik het een verdienstelijken arbeid rekenen, indien al de Spreuken en Spreekwoorden, die in de onderscheidene Oud-Hollandsche stukken worden gevonden, door eene kundige hand in eenen Bundel verzameld werden. — Wat ik, buiten deze twee Romans, elders als bij toeval heb aangetroffen, dat heb ik, voor zooverre dit op onze Verzameling betrekking had, opgenomen in het straks volgende Glossarium, op de woorden: *bassen*, *belle*, *ghesacht*, *hack*, *hoede*, *camp*, *merct*, *onraet*, *onspoet*, *sniden*.

469. Mate es goet tot allen dinghen.
Rein. 1. 672. *Mate es tallen spele goet.*

512. Met ydelre hant eest quaet hauicke locken.
Limb. X. 489. *Hets quaet in elc lant*
Havicke locken met ydelre hant.

516. Moort en bleef noyt verholen.
Rein. II. 5928. *Want moordaet en bleef nie verholen.*

542. Natuere gaet bouen leere.
Limb. XI. 875. *Men heeft geseit te menegher ure,*
Dat vore leringhe gaet nature.

576. Oude honden sijn quaet bandich te maken.
Limb. IV. 327. *Het es pine menegherande*
Den ouden hont doen gaen in bande.

598. Qualic ghewonnen qualic verloren.
Rein. I. 257. *Male quesite male perdite:*
Om recht wert men qualike quite
Dat men hevet qualic gewonnen:

698. Tmoet vroech crommen dat te hake sal.
Limb. IV. 326. *Het cromt vrouch dat te hake sal.*

704. Tswaerste moet meest weghen.
Rein. II. 4860. *Dat swaerste moet noch meeste wegen.*

730. Van horen segghen liechtmen vele.
Rein. II. 5016. *Van hooren seggen liecht men vele.*

766. Viants mont sprect selden goet.
Rein. I. 181. *Ende hets een oud bispel:*
Viants mont seit selden wel.

Of nu evenwel in deze Verzameling, even als in die van de Grieksche paroemiographi, hier en daar spreuken schuilen, die woordelijk zijn overgenomen uit oudere dichtstukken, is mij nog niet bepaaldelijk gebleken. De aard van die oudere poëzij brengt mede, dat een enkele dichtregel meestal zeer moeijelijk van proza te onderscheiden is; terwijl men aan den anderen kant niet ontkennen mag, dat de volkstaal in het formuleren van spreekwoorden ook wel terdege op numerus heeft gelet en zelfs naar het melodieuse gehaakt. Daarom zou ik meenen dat men zelfs die, waarin een kennelijke rhythmus is op te merken, deswege nog niet voor het werk van een dichter behoeft te houden. Zoo vindt men hier b. v.:

36. Als te houe gheten es so sijn daer ydel vaten.

65. Alder liede vrient is alder lieden sot.

106. Als men den keerle bidt (so) cromt hi sinen hals.

167. Dat die pape niet en wil (dat) nemt die coster gheerne.

178. Den eenen kinde geeft men broot dat ander laetmen gaen.

315. Die nae een gulden waghen staet crijcht geerne een naghel af.

406. Hi comt al vroech ghenoech die quade boetscap brinct.

672. Tes quade comenscap daer niemant an en wint.

676. Tes goet sien aen den nest wat voghel daerin woent.

700. Tspeck es altoos vetste in ander lieden pot.

Deze en alle dergelijke regels toch, al hebben zij of zoo of met geringe verandering, in dichtstukken kunnen voorkomen, wie zal daarom — zoolang het stellig bewijs ontbreekt — durven beweren, dat zij werkelijk daaruit zijn ontleend?

Met eenigzins meer waarschijnlijkheid zou dit evenwel mogen vermoed worden aangaande die spreekwoorden welke uit twee rijmende regels bestaan; ofschoon zelfs dat rijm nog niet voor een stellig bewijs daarvan mag worden aangezien: vermits ook de taal van het dagelijksch leven menigmaal zulke gelijkluidende klanken bijeenbrengt. Om deze dus tot fragmenten van dichtsukken te mogen verklaren, zal het noodig zijn, de plaatsen in die dichtstukken aan te wijzen. Als zoodanige regels vermelden wij hier:

8. Als eenen wast sijn goet
wast hem sinen moet.

97. Also goet met beiden beenen
inden stock als met eenen.

122. Blijft der iongher yet
der ouder en blijft niet.

125. Blyndt man arm man
al hadde hi bonte cleder an.

165. Dat die oghe niet en siet
dat en begheret therte niet.

194. Die verre loopt — ende luttel coopt
es die wech lanc — so berout hem die ganck.

264. Die alle telgheren ontsiet
en vare te woude iaghen niet.

296. Droom is also waer
als hi was ouer hondert iaer.

304. Die niet en can oft niet en weet
wat seit hi als hi vryen geet.

408. Hi moet anxtelick ghebeeren
die den dauel sal verueeren.

490. Men drijft een vere te mompelier
comt hi weder hi blijft een stier.

500. Men heet gheen koe colle
si en heeft wat wit voer haren bolle.

523. Men toghe mi wel met enen haer
daer ic gaerne waer.

560. Om die minne vanden smeere
lect die catte den candeleere.

572. Onrecht ende claghe
meerdert alle daghe.

623. Ten sijn gheen stonden
aen staken ghebonden.

667. Tes een quade put
daer men twater al in ghieten moet.

678. Tes den eenen hont leet
dat dander in die koken gaet.

700. Tsijn al katuen
die om een luttel kinch.

726. Tes een wonderlic strijt
daer deen ezel den anderen verwijt.

778. Wie was doe die edelman
doe adam groef ende eva span.

779. Wapen vrouwen ende tboec
behoeuen daghelics tversoec.

786. Zelden es ghelеghen
groot wint sonder reghen.

794. Zieken ende ghesonde
en hebben niet een stonde.

Hiertoe behooren ook nog eenige andere, waarvan het rijm voor ons gehoor gebrekkig is, doch oudtijds niet schijnt gehinderd te hebben, of althans toegelaten werd; b. v.:

112. Bedwonghen eede
sijn van gheender weerde.

253. Die langhe mocht beyden
die werlt word sijn eygen.

426. Hoeren ende boeuen
comen wel sonder roepen.

465. Liet die wolf sijn loepen
tvole liet sijn ropen.

467. Lieue vrienden sceiden
ende versoenen bi hem seluen.

488. Men moet dier louen
datmen dier wil vercopen.

625. Ten sijn niet alle papen
die cruyne draghen.

637. Ten es gheen sack so quaet
hi en es eender beden waert.

683. Tes daer wt te winnen
als honich wten bremme.

In zoodanig *onzuiver rijm*, hetwelk de Franschen *assonance* noemen, hoort men ook nu o. a. nog wel zeggen:

Buurmans raad
Is niet veel waard.

Wiens brood ik eet,
Wiens woord ik spreek.

Als een aap te hoog wil klimmen,
Vertoont hij ligt zijn kale billen.

Doch vooral worden daarvan, zelfs in de beste oud-Hollandsche gedichten, menigvuldige voorbeelden gevonden. Zoo toch lezen wij in:

Esopet VII. 11. *Hare ghebure seider ieghen:*
Hoe souden wi dat ghedoghen mede.

Fergunt 1609. *Met groter pinen clam hi boven;*
Dicken viel hi over die ellenboghen.

Kar. de Gr. I. 2168. *Coren als was te doene.*
Deze stat was starc ende scone.

Reinaert I. 107. *Tibert, die cater, die wart gram.*
Aldus hi sine tale began.

Stoke IV. 1169. *Te minen wille, moet ic leven;*
Eñ dede als noch de quade plegen.

Walewein 259. *Dat gat, dat te voren was open,*
Wert nu sciere toe ghelоken.

Zie Hoffmann von Fallersl., Inleiding op Floris ende Blancefloer bl. XXIV. en Jonckbloet, Inleiding op die Dietsche Doctrinale bl. LVI. en later in zijn geschrift over midden-Nederlandschen Epischen versbouw bl. 165.

Indien het slechts te doen is, om, hetgeen ik op mij genomen heb, namelijk om de oudheid van de Spreekwoorden uit vroegere schriften te bewijzen, opdat het daardoor zou kunnen blijken dat hetgeen in deze Verzameling wordt gevonden, werkelijk reeds in algemeen gebruik geweest is; dan kan met vrucht gewezen worden op vier kleine, deels in het Hoogduitsch deels in het Hollandsch vervaardigde Spreuken-verzamelingen, die in de laatste jaren uit oude Handschriften zijn bekend gemaakt: in welke men de bevestiging daarvan vindt voor onderscheidene van onze spreekwoorden. Ik bedoel:

1°. Sprüchwörter aus Dichtern. Eene groep van 35 fragmenten uit onderscheidene oud-Hoogduitsche dichtstukken, die nog niet in hun geheel zijn uitgegeven; te zamen gebragt door F. J. Mone, in *Anzeiger für Kunde des deutschen Mittelalters*, 3ter Jhrg. (1834) p. 29—31. waaronder *tien* die met onze Verzameling overeenstemmen.

2°. Sprüche und Sprichwörter. Een dergelijke groep, opgenomen door W. Wackernagel in zijn *Altdeutsches Lesebuch* (Basel 1835) p. 641—643. waaruit ik *negen* van de 27 hier zal te pas brengen.

3°. Van alderhande Sprokene, clein notabel verskine. Eene verzameling van Oude Rijmspreuken uit een Handschrift van Van Hulthem (VI. 192) van het einde der XIVe Eeuw, meegedeeld door J. F. Willems in het *Belgisch Museum* 1e D. (1837) p. 99—136. waaronder *acht* zijn, die, met eenige dichterlijke uitbreiding, spreekwoorden uit onze verzameling teruggeven.

4°. Spreuken, ten getale van 118, voorkomende in het Haagsche Handschrift, dat de gedichten van Hillegaersberch en der Minnen Loep bevat, fol. 134b—136b. meegedeeld door M. de Vries in *Verslagen en Berigten uitgegeven door de Vereeniging* enz. 4e jaarg. (1847) p. 29—41.

Van eene andere dergelijke Verzameling van *Niederländische Reimsprüche* uit een Baselsch Handschrift uitgegeven door W. Wackernagel in Haupt's Zeitschrift für deutsches Alterth. 5er B. (1845) p. 161—174 behoef ik geene melding te maken, omdat ik daarin niets gevonden heb.

Bij het citeren van deze vier Verzamelingen zal ik kortheidshalve slechts de namen noemen van hen die ze in het licht hebben gegeven.

5. Als die buyck vol es so es dat hooft blide.
Wack. 20. *Ûf vollem bûch stât gern froelich hôbt.*

14. Al liecht die mont thert en liecht niet.
de Vr. 108. *Dat herte truert tot menigher stont*
Dat nochtan lachen moet die mont.

34. Alsmen den hont slaen wilt so heeft hi leer gheten.
Wack. 15. *Als man den hunt henken wil, so hât er leder gessen.*

42. Also langhe gaet die cruyke te water dat si brect.
Mone 33. *Man sagt aber in der warheit, Eyn krug so lange zuu wasser gaet, Byss er zuerbricht.*

63. Alle ding es een wile.
Mone 15. *Alles dings ein weil ein sprichwort ist.*

71. Armoede sneet nauwen list.
Will. 112. *Armoede peinst meneghen list,*
Daer die welde niet op en ghist.

128. Gheboden dienst es onwaert.
Mone 1. *Betwungen dienst ist unwert.*

156. Daer goede hoede es daer es goede vrede.
Will. 99. *Daer goede hoede es daer es goet vrede,*
Te nauwe hoede en gheit niet mede.

161. Daer die duuel niet comen en can daer sent hi sijn bode.
Wack. 16. *Dô der tiufel nit hin mag, dô sent er sînen botten hin.*

219. Die hem seluen niet en doech en doech niemant anders.
de Vr. 99. *Wye sal wesen den anderen goet,*
Die hem selven altoes misdoet?

254. Die byden picke wandelt wort daer af besmet.
de Vr. 68. *Soe wye dat inden pecke roeret*
Onreynicheit dat hi daer of voeret.

357. God visenteert sijn vrienden.
Will. 133. *God es ghewone*
Met visione
Syn vrient te sprekene ane.

365. Ghelijck mint sijns ghelijck.
de Vr. 43. *Die arme man mint sijns ghelijcken,*
Alsoe ist ooc al mitten rijcken.

375. Goet dienst en bleef noyt ongheloent.
Will. 103. *Goeden dienst en bleef noit onvergouden*
Den ghenen, die hem ghestadech houden.

388. Heeren hulde en es gheen erue.
Wack. 11. *Hêrren huld en erbet nit.*
Will. 111. *Wintersche nachte*
Vrouwen ghedachte,
Ende herscap hulde
Verkeren dicke, ende mennechfulde.

430. In der noot besuect men vrienden.
Wack. 3. *Wol im der freund hât: wo im der ir bedarf.*

436. Ist deynde goet so eest al goet.
de Vr. 28. *Tis niet te schelden, dat yemant doet,*
Maect hi sijn daet ten eynden goet.

458. Leent dinen vrient maent dinen viant.
Will. 136. *Als mi vrient te lenen bidt,*
Ontseggic hem, ic weet wel dit,
Hi heves in sijn herte toren;
Lenic hem dmine? ic hebbe verloren
Beide mijn goet ende minen vrient.
Nochtan soe en hebbicx niet verdient.

507. Men sal die houke na den wynt hanghen.
Mone 12. *Man sol den mantel kehren als dat weter gat.*

532. Men seit droem en bediet niet.
Will. 134. *Men seit dat drome*
. . . . . . sijn ende fantome
Ende anders twint,
Maer drome die dieden
Somwile den lieden
Diese hem ontbint.

545. Niemant en es sonder dat.
de Vr. 31. *Gheen man en mach sonder dat sijn:*
Dats alder werlt wel aenschijn.

614. Stede ende stonde doen den dief stelen.
Mone 2. *State machet biwilen dieb.*

656. Tes quaet vosse met vossen vaen.
Wack. 2. *Swer füchs mit füchsen vâhen wil,*
der selb bedarf witzen vil.

660. Tes quaet blasen met vollen monde.
Wack. 12. *Blâsen und mel an dem munt hân*
das mag nit wol bî einander gestân.

669. Tes met heeren quaet kersen teeten.
Mone 34. *Wer mit den herren ie die kerschen essen wil,*
der mag wol under augen leiden werfen stil.

673. Tes den eenen hont leet dat dander in die koken gheet.
Wack. 10. *Es ist ainem hunt laid*
das der ander in die kuchi gât.

678. Tes alleens waer hi sit diet wel can.
Will. 129. *Die const can*
Sijt wijf sijt man,
Ocht es wel gheleert
Die heeft geen noet.

694. Tkost al been datmen tstocke rijt.
Wack. 14. *ûf ainem stab geriten ist halb gangen.*

698. Tmoet vroech crommen dat te hake sal.
Mone 4. *Man giht, was werden wil ze hage,*
das krümbe sich bi zite.

703. Twee mannen sijn altoos eens mans here.
Mone 16. *Zwene die weren mir gar uber here.*
„ *Das zwen ie sullen sin des einen here.*

773. Vrouwen hebben langhe cleeder ende corten moet.
Mone 8. *Sie sagent, wib haben kurzen muot*
da bi doch alle langes har.
„ 9. *Das frowen kurz gemüte*
in herzen trügen under langem hare.

Evenzeer als die oud-Hollandsche dichtstukken en de in onze dagen pas algemeen bekend gewordene Spreuken-verzamelingen, die wij zoo even besproken hebben, het bewijs konden leveren voor de oudheid en het algemeen gebruik van sommige der spreekwoorden die in onze Verzameling voorkomen; zoo vinden wij dit, ten opzigte van andere, ten duidelijkste bevestigd door onderscheidene Latijnsche geschriften, die in ontoegankelijke Handschriften als 't ware begraven, in de laatste dertig jaren door eenige Geleerden aan het licht zijn gebragt. Bij nader onderzoek zal waarschijnlijk nog wel meer van dien aard voor den dag komen: want ongetwijfeld schuilen hier en daar nog onbekende Verzamelingen, waarmede men in vroeger eeuwen gewoon was de overgeschoten bladzijden van handschriften of ook wel de omslagen of schutbladen vol te schrijven. Wat mij bekend is geworden, zal ik hier mededeelen. Het is uit de volgende stukken ontleend:

1°. Reinardus Vulpes. Carmen epicum seculis IX et XII conscriptum. Ad fidem Codd. MSS. edidit F. J. Mone. Editio princeps. Stuttgardiae et Tubingae 1832.

Dit gedicht bevat eene buitengewone menigte spreekwoorden, die reeds vroeg daaruit opgezameld en ten getale van ruim 400 te zamen gebragt zijn onder den naam van:

Proverbia Ysengrimi; welk „opstel van de eerste helft der XIIIe Eeuw, in een bundel Varia, op perkament in quarto, ter Universiteitsbibliotheek te Gent," (N°. 267) door den Heer Bon de Saint-Genois gevonden is. Bij herhaling is dit door J. F. Willems uitgegeven; eerst in het *Belgisch Museum* IXe D. (1845) p. 230 sqq. en daarna in het Naberigt p. 392—403 achter Reinaert de Vos, waarvan de 2^e druk (Gent 1850) door mij gebruikt wordt.

Bij het citeren zal ik op Mone's Reinardus wijzen, wiens lezingen doorgaans beter zijn, doch tevens zal ik het nummer van deze Verzameling vermelden.

Voor enkele regels zal ook kunnen te pas komen:

Reynardus Vulpes. Poëma ante annum 1280 a quodam Baldwino e lingua Teutonica translatum. Ex unico adhuc superstite exemplo, quod — in Bibliotheca publica Daventriensi adservatur, recudi curavit M. F. A. G. Campbell. Hagae Comitis 1859.

2°. Proverbia Latina. Eene Verzameling van 46 deels rijmende deels rijmlooze versus proverbiales, uit een Wiener Handschrift (Philol. 413) van de XIIe Eeuw, medegedeeld door M. Haupt, in *Altdeutsche Blätter* von Haupt und Hoffmann, 1er B. (Leipzig 1836) p. 10—12.

3°. Lateinische Bearbeitungen teutscher Sprüchwörter. Eene Verzameling van grootendeels rijmende Latijnsche verzen, uit een Wiener Handschrift (Rec. 3356) van de XIIIe Eeuw, gedeeltelijk medegedeeld door F. J. Mone, in *Anzeiger für Kunde der teutschen Vorzeit* 7ter Jhrg. (Karlsruhe 1838. 4°) p. 504. Van welken omvang deze Verzameling is, wordt bij deze mededeeling niet opgegeven.

4°. Liber Sententiolarum. Eene Verzameling van 54 Latijnsche rijmspreuken, uit een Handschrift van de XIIe Eeuw, dat te Zürich in de Bibliotheek van de Wasserkirche ($C\frac{58}{275}$) aanwezig is; uitgegeven door W. Wackernagel in Haupt's *Zeitschrift für deutsches Alterthum* VI^er B. (Leipzig 1848) p. 304—307.

5°. Proverbia Rusticorum mirabiliter versificata. Eene Verzameling van 269 oud-Fransche Spreekwoorden, waaraan telkens een of meer Latijnsche rijmverzen als eene interlineaire vertaling zijn toegevoegd, even als in de Proverbia Communia, waarmede zij

dus zoowel naar inhoud als aanleg eenigzins overeenkomen; behalve dat hier de spreekwoorden niet alphabetisch geplaatst zijn en in de Latijnsche verzen meer variatie van metrum is: door welke laatste bijzonderheid onwillekeurig het vermoeden verwekt wordt dat niet al die verzen van denzelfden auteur zijn. Zij staat in Haupt's *Zeitschrift für deutsches Alterthum* XI^er B. (Berlin 1856) p. 114—144., uit een Handschrift op pergament, dat aan de Leidsche Bibliotheek (Cod. Voss. Lat. 31 F.) toebehoort, medegedeeld door J. Zacher: die, op grond van het Fransche dialect, dat hier gebezigd is, meent te mogen vermoeden dat zij in de XIIIe Eeuw geschreven is in den omtrek van St. Omer.

20. Als tspel best es so salment laten.
Rein. Vulp. IV. 770. (Ysengr. 881.)
Ludus omittatur, dum liquet esse bonum.

25. Alst yser heet es so salment smeden.
Rein. Vulp. 1. 402. (Ysengr. 20.)
Tundatur ferrum dum novus ignis inest.

29. Als die swaluwen wech vliegnen so bliuen ons die muschen.
Liber Sententiol. 48. (Zeitschr. f. Deutsch. Alterth. VI. 804.)
Passer adest tectis, avibus reliquis procul actis.
Item in Cod. Vindob. sec. XII. (ap. Haupt, Altd. Bl. 1. p. 10.)

32. Alst wel wil so calft die osse.
Prov. Rustic. 129.
Bos vitulum pariet, cui sors sua prospera fiet.

42. Also langhe gaet die cruyke te water dat si breet.
Prov. Rustic. 185.
Haurit aquas olla, sed frangit denique colla.
Fontes olla gerit, denique fracta perit.
Ad vada tam vadit urna, quod ipsa cadit.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anzeiger 1838. p. 505.)
Ollula tam fertur ad aquam, quod fracta refertur.

61. Allinsken haren wort de man cael.
Prov. Rustic. 192.
Si pilus ante pilum dempto de crine trahetur,
Frons cito nudatur, et sic homo calvus habetur.

67. Al viseuase sonder ghelt.
Cod. Turic. (ap. Haupt, Zeitschr. für D. Alt. VI. 808.)
In terra summus rex est hoc tempore nummus.
Ecce patet quique (l. cuique) *quod nummus regnat ubique.*

70. Armoede maect onscamel liede.
Rein. Vulp. III. 841. (Ysengr. 248.)
Ad libertatem peccandi surgit egestas.

78. Alle swarken en reghenen niet.
Prov. Rustic. 168.
Quae tempestatem nimiam quandoque minantur
Nubila, praetereunt; post tempora clarificantur.

93. Alle vrucht smaect na haren boem.
Cod. Vindob. sec. XII. (ap. Haupt, Altd. Bl. 1. p. 10.)
Arbor sit qualis, fas est cognoscere malis.
Item in Cod. Salmansw. (ap. Mone, Anz. 1834. p. 33.)

94. Al es die kerke groot die pape singhet dat hi kan.
Rein. Vulp. IV. 323. (Ysengr. 850.)
Ecclesia est magna, cantatque in parte sacerdos.

107. Arm man es al om versteken.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anzeiger 1838. p. 505.)
Si pauper fueris, a cunctis despicieris;
Sed dare si poteris multum, tunc carus haberis.

110. Als tverken droomt so eest van draf.
Cod. Vindob. sec. XII. (ap. Haupt, Altd. Bl. I. p. 10.)
Adveniunt macrae de pastu somnia scrofae.

112. Bedwonghen eede sijn van gheender weerde.
Baldwini Reyn. Vulp. 1614.
Consultus prudens, ait hic, mi dixerat olim,
Non fore servanda foedera facta metu.

117. Beter halfbroot dan gheen.
Prov. Rustic. 55.
Plus prodest homini, modicum quid panis habere,
Parcius ut vivat, penitus quam pane carere.

118. Beter wat dan niet.
Rein. Vulp. IV. 819. (Ysengr. 349.)
Sumere praestabat modicum, quam perdere totum.

127. By sinen ghesella kentmen den man.
Prov. Rustic. 244.
Quidquid nescitur, per vicinum bene scitur.

135. Beter eenen voghel ondert net dan X. in de lucht.
Prov. Rustic. 142.
Plus valet in dextra munus quam plurima extra.

148. Catten kinder die muyssen ghaerne.
Prov. Rustic. 149.
De cato natus mures capiet quasi catus.

Cod. Vindob. sec. XII. (ap. Haupt, Altd. Bl. I. p. 10.)
Prendere maternam bene discit cattula praedam.

155. Daer water gheweest is macht water comen.
Liber Sententiol. 20. (Zeitschr. f. Deutsch Alt. VI. 304.)
Humescit facile pluvia locus humidus ante.

165. Dat die oghe niet en siet en begheert therte niet.
Prov. Rustic. 218.
Nulla videt cupidus, nisi quae cupit aspiciendo.
Visa capit cupidus, quae sola videt cupiendo.

166. Die vten oghen es is vter herten.
Cod. Vindob. sec. XII. (ap. Haupt, Altd. Bl. I. p. 10.)
Quisquis abest oculis, fructu privatur amoris.

167. Dat die pape niet en wil nemt die coster gheerne.
Prov. Rustic. 95.
Quae non Martinus comedit, comedit peregrinus.

198. Die weecste heeft dat quaetste vanden reepe.
Rein. Vulp. II. 1034. (Ysengr. 168.)
Dispariter funem dives inopsque trahunt.

215. Die te haluen keert en doelt al niet.
Prov. Rustic. 202. (*devia currit,*
Non minus (l. nimis) *est stultus, qui, dum* (l. dum quis) *per*
Tramite dimidio sapienter quando recurrit.

219. Die hem seluen niet en doech en doech niemant anders.
Rein. Vulp. IV. 311. (Ysengr. 345.)
Servares aliena, tuis consuetus abuti?
Cuius erit custos, qui negat esse sui?

234. Die wat hout heeft wat.
Rein. Vulp. IV. 341. (Ysengr. 363.)
Servans parta, potest sumere quando libet.

244. Diet cleen neemt es des groten te bat waert.
Rein. Vulp. I. 155. (Ysengr. 10.)
Jure caret magnis, qui sumere parva recusat.

248. Die wel betaelt mach weder borghen.
Rein. Vulp. IV. 441. (Ysengr. 374.)
Credita qui reddit, rursus debere meretur.

261. Die viers te doen heeft suect in die aschen.
Prov. Rustic. 253.
Quaerens scintillam, digito sulcare favillam
Non dedignatur, ut in hac focus inveniatur.

270. Die al wil hebben en sal niet hebben.
Prov. Rustic. 69.
Amittit totum, qui mittit ad omnia votum.
Omnia qui quaerit, omnibus orbus erit.

276. Daer die catte slaept spelen die muysen.
Prov. Rustic. 218.
Mus salit in stratum, dum scit abesse catum.

287. Die mer een oghe en heeft wischet nauwe.
Prov. Rustic. 128.
Monoculus tergat oculum, ne cum duce pergat.

313. Die hont es stout voer sijn eyghen hol.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anz. 1838. p. 505.)
In foribus propriis canis est audacior omnis.

336. Eyghen heert es gout weert.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anzeiger 1838. p. 504.)
Est dictum verum, privata domus valet aurum.

365. Ghelijck mint sijns ghelijck.
Liber Sententiol. 8. (Zeitschr. f. Deutsch. Alt. VI. 304.)
Compar amat similem; quod amatur amabit amantem.

367. Gheghetens broot sallmen ghedencken.
Rein. Vulp. IV. 815. (Ysengr. 383.)
Nescit iniquus homo panis meminisse comesti.

368. Goede groete maect goede antwoerde.
Prov. Rustic. 184.
Ut conferre solet sermo bonus utilitatem,
Multis sermo malus confert incommoditatem.

370. Goets speels mach wel te veel sijn.
Prov. Rustic. 29.
Quamvis cancio vel modulacio dulcis ametur,
Aufert gaudia, confert taedia, ni brevietur.
Pro cantu blando fastidia sunt aliquando.

386. Haestich man en sal ghenen esel riden.
Cod. sec. XIII. (ap. Mone, Anz. 1838. p. 506.)
Si fueris vehemens, asinum conscendere vites.
Non asini lenti vectura valet vehementi.

388. Heeren hulde en es gheen erue.
Rein. Vulp. II. 791. (Ysengr. 151.)
Gratia primatum brevis est, nisi semper ematur;
Ne meritum (l. meritam) *perdas, usque merere sequax.*

389. Hongher maect rouwe boenen soete.
Prov. Rustic. 78.
Fructus amarus avi saturatae saepe videtur;
Si nimis esuriet, fructus praedulcis habetur.

429. In sermoeden leertmen vrienden kennen.
Prov. Rustic. 118.
Cum sim mendicus, cognosco quis sit amicus.
Me quis amat (l. amet) *video deficiente me*
Sorte patet misera quae sit dilectio vera.

480. In der noot besuect men vrienden.
Rein. Vulp. I. 800. (Ysengr. 67.)
Pondus amicitiae tristia sola probant.

452. Lands zeede lands eere.
Rein. Vulp. II. 181. (Ysengr. 112.)
Utere non propria, sed consuetudine mundi.

456. Luttel sprekens verciert die vrouwe.
Rein. Vulp. IV. 1045. (Ysengr. 400.)
Femina sit reverens; quamvis praeclara loquentem,
Hunc sexum nimio non decet ore loqui.

480. Men en sal den ghegeuen peerden niet nauwe in den mont sien.
Prov. Rustic. 121.
Non dentes cernas, si detur equus, neque spernas.

483. Men drijf een vere te mompelier comt hi weder hi blijft een stier.
Prov. Rustic. 250.
It catulus versus Romam, canis inde reversus;
Hic male transibit; malus est, peiorque redibit.

485. Men bint menighen sack die niet vol en es.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anz. 1838. p. 505.)
Qui non impletur saccus, quandoque ligatur.

504. Menich maect een roede tot sijn selfs eers.
Rein. Vulp. II. 307. (Ysengr. 132.)
Saepe sui dorsum caesoris virga cecidit.

516. Moort en bleef noyt verholen.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anzeiger 1838. p. 505.)
Peccatum multum (l. occultum) *numquam remanebit insultum.*

523. Men toghe mi wel met enen haer daer ic gaerne waer.
Rein. Vulp. III. 2281. (Ysengr. 329.)
Sponte sequens non est iniecto fune trahendus.
Prov. Rustic. 66.
Ad quod amat tendit plus quam si fune trahatur.

525. Men mach den ouden ontlopen, mer qualick ontraden.
Liber Sententiol. 54. (Zeitschr. f. Deutsch. Alt. VI. 304.)
Raro senem sensu, sed habes praecedere cursu.

575. Oude leersen behoeuen vele smeers.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anz. 1838. p. 505).
Calceus ungatur ut saepe bovinus (l. senilis) *oportet.*
Alius Cod. Vindob. sec. XIII. (Ibid. p. 507.)
Decolor est vetulus si non sit calceus unctus.
Item in Cod. Vindob sec. XII. (ap. Haupt. Altd. Bl. I. p. 10.)

576. Oude honden sijn quaet bandich te maken.
Rein. Vulp. III. 728. (Ysengr. 242.)
Tardum est annosos discere vincla canes.
Prov. Rustic. 83.
Collo vincla dare veteris canis, aut domitare,
Est inconsuetum; non hoc reor utile multum.
Cod. Vindob. sec. XII. (ap. Haupt, Altd. Bl. I. p. 10.)
Est annosa canis vix assuefacta catenis.
Non facile vetulus canis est in fune docendus.
Prior versus legitur item in libro Sententiol. 13.

582. Oude sonden maken niewe scande.
Rein. Vulp. III. 167. (Ysengr. 204.)
Parturiunt antiqua novum peccata ruborem.

595. Penninghe doen den man sorghen.
Cod. Vindob. sec. XII. (ap. Haupt, Altd. Bl. I. p. 10.)
Divitiae trepidant; paupertas libera res est.

598. Qualic ghewonnen qualic verloren.
Baldwini Rein. Vulp. 123.
Quae male lucrantur, male perduntur....

610. Scoen woerden maken sotten blide.
Rein. Vulp. I. 197. (Ysengr. 15.)
Laetificare solet stultum promissio dives.
Prov. Rustic. 246.
Quando promittis quid stulto, laetificatur;
De re non certa certando glorificatur.
Pollicito sensu (l. censu) *laetatur homo sine sensu.*

614. Stede ende stonde doen den dief stelen.
Prov. Rustic. 179.
Tempus conveniens, locus aptus, et omnia grata
Latronem faciunt, quia sunt haec cuncta parata.

649. Ten sijn niet al iaghers die horen blasen.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anzeiger 1838. p. 505.)
Non est venator omnis, qui cornua sufflat;
Pastores etiam dicuntur cornua flare.

664. Tes quaet water sprac die reigher ende en conde niet swemmen.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anz. 1838. p. 505.)
Ardea culpavit undas, male quando natavit.

673. Tes den eenen hont leet dat dander in die koken gheet.
Prov. Rustic. 158.
Dum canis os rodit, sociari pluribus odit.
Quando choquina patet, canis intrat, vascula lambit,
Non quaerens socium, loca singula sedulus ambit.

676. Tes goet te sien aen den neste wat voghel datter in woent.
Prov. Rustic. 84.
Nidus avi cuique speciosus ubique videtur;
Qui docet, ut quisquis patriam probet et veneretur.

677. Tes een vuyl voghel die sinen nest onreynt.
Cod. Vindob. sec. XII. (ap. Haupt, Altd. Bl. I. p. 10.)
Progenies avium mala foedat stercore nidum.
Item in libro Sententiol. 33.
Cod. Vindob. sec. XIII. (ap. Mone, Anz. 1838. p. 504.)
Turpis avis, proprium qui (l. quae) *foedat stercore nidum.*
Liber Sententiol. 49. (Zeitschr. f. Deutsch. Alt. VI. 304.)
Non est illa valens, quae nidum stercorat ales.

696. Tkalf volcht der koe.
Prov. Rustic. 125.
Quisquis equam saliat nostram, me iudice fiat
Noster, pullus equae; lex hoc adiudicat aeque.

708. Twee mannen sijn altoos eens mans here.
Rein. Vulp. I. 1381. (Ysengr. 89.)
... *Duo sunt exercitus uni.*

709. Ten wil gheen swagher weten dat syn sweer gheweest is.
Liber Sententiol. 6. (Zeitschr. f. Deutsch. Alt. VI. 304.)
Ante quod (l. quid) *extiterit, nurui socrus invida, norit.*

763. Wijn drinct wijn ghelt.
Prov. Rustic. 206.
Debita vir reddat, qui vina bibens (l. libens) *bibit et dat.*

769. Voerwaerden breken alle strijt.
Rein. Vulp. I. 1451. (Ysengr. 94.)
Litigium tollit praemissi cautio verbi.

770. Voer oude scout nemt men hauer.
Prov. Rustic. 194.
Debitor ille bonus pro nummis reddit (l. qui dat) *avenam;*
Si malus est, differt avenam (l. et av.) *reddere poenam.*

776. Wt vreemder huyt suijtmen breede riemen.
Prov. Rustic. 108.
De cute corrigias aliena do tibi largas,
Quas et habere scias de non propria breviatas.
Saepe manu plena donatur res aliena.

799. Zo men den dreo meer ruert so hi meer stinct.
Prov. Rustic. 191.
Foetidiora magis sunt stercora quando moventur.

B.

Heb ik bij de behandeling van den Hollandschen tekst niet dan met aarzeling van *Bronnen* durven gewagen, omdat het mij niet gebleken was, dat het noodzakelijk moest worden aangenomen, dat de spreekwoorden, die reeds in oudere schriften gevonden worden, juist daaruit zouden moeten zijn ontleend: met eenigzins meer zekerheid meen ik te mogen beweren, dat in den Latijnschen tekst hier en daar fragmenten schuilen die van eenen anderen maker zijn; al kan ik dan ook diens naam niet opgeven, noch de plaats waar zij te huis behooren. Want dat de hier aanwezige Latijnsche verzen niet alle uit de handen van denzelfden Versificator gekomen zijn — hetzij men aanneme, dat de vreemde lappen door de overschrijvers aan dit kleed zijn vastgehecht, hetzij dat hij zelf gerekend worde die van elders te hebben opgeraapt — schijnt om onderscheidene redenen met regt te mogen vermoed worden.

Om toch niet te spreken van de zoogenoemde dubbel-regels, waarop reeds vroeger door ons gewezen is als een verschijnsel, dat dit vermoeden waarschijnlijk maakt, zoo is het buitendien zeer opvallend dat ook hier, even als wij dat van den Hollandschen tekst hebben opgegeven, herhaalde malen hetzelfde Latijnsche vers voorkomt. Zoo toch is 14 = 620, 151 = 445, 157 = 741, 180 = 604, 207 = 407, 360 = 605, 618 = 789; welke vergissing men verwachten mag dat niet zoo ligt overkomen zal zijn aan hem die het vers heeft gemaakt, maar veeleer aan iemand die verzen van een ander als de zijne overneemt, doch wel het minst vreemd is aan eenen overschrijver, welke op die wijze zijn Handschrift heeft willen verrijken.

Nog meer wordt dit vermoeden opgewekt door de bevinding dat de hier voorkomende verzen niet alle van denzelfden aard zijn. Bij eene bewerking toch als door onzen Versificator ondernomen werd, zou men verwachten dat alle verzen, zoo hij ze zelf had gemaakt, in hetzelfde metrum souden gebragt zijn. Dit is intusschen het geval niet.

Vooreerst toch treft men hier, terwijl doorgaande de hexameter gebruikt is, die teregt als de beste daarvoor gekozen werd, een veertigtal pentameters aan, t w. 7ᵃ, 23, 25, 42ᵇ, 66, 71, 104, 105, 118, 138, 144, 157, 159, 177, 205, 219, 223, 229, 238, 239, 297, 305, 308, 309, 336, 352, 353, 370, 371, 373, 394ᵃ, 447, 521, 523, 545, 575ᵃ, 635ᵃ, 655, 709, 741, 783, 802; welk metrum voor dit onderwerp geduld wordt, zoo de verzen uit grootere gedichten zijn overgenomen, doch niet evenzeer als zij op zichzelve en opzettelijk vervaardigd worden.

Ten andere vindt men hier, waar de Versificator zijne Hollandsche spreekwoorden kennelijk in Latijnsche *rijmregels* heeft willen overbrengen, te midden van deze, enkele regels die niet rijmen en door geenerlei omzetting tot rijmende regels zijn te maken, zoodat het vermoeden van corruptie geenerlei grond zou hebben. Onder deze vermeld ik hier den zeer bekenden regel:

424ᵃ *Felix quem faciunt aliena pericula cautum.*

waarvan echter de maker tot dusverre te vergeefs gezocht werd.

Eindelijk baart ook dit met regt eenige bevreemding, dat onder al het overige, hetwelk uit Monosticha bestaat, driemaal een Distichon voorkomt, en dat wel van eene andere soort van Versus Leonini, dan waartoe de andere behooren. Zij zijn deze, die ook nog onderling verschillen:

186. *Saepe natatores submerguntur meliores:*
Sic et scansores collum frangunt meliores.

194. *Qui procul excurrit et* (l. sed) *nil mercatur ibidem,*
Si via sit longa (l. longa fuit), *rediens tristatur hic idem.*

285. *Si quis delinquit defectu pauperiei,*
Hoc ignoscendum ius fore dicit ei.

Alle deze bijzonderheden echter kunnen niet meer dan slechts het vermoeden van eene vreemde hand eenigzins waarschijnlijk maken; voor eene beslissende zekerheid levert geene van alle genoegzamen grond, vooral niet wanneer zij ieder op zich zelve beschouwd worden. Den doorslag evenwel voor deze overwegingen meen ik te mogen halen uit de omstandigheid dat enkele van de hier aanwezige Latijnsche verzen onlangs gevonden zijn in Handschriften, ouder dan de leeftijd, waartoe ik onzen Versificator zou durven opvoeren. Zoo is

29. *Passere sub tecto remanente recedit hirundo* in een Wiener HS. van de XIIIᵉ Eeuw gevonden door Mone, zie Anzeiger 1838 p. 504. 64.

42. *Ad vada tot vadit urna, quod ipsa cadit* komt reeds voor in de Proverbia Rustica 135ᵉ.

87. *Dum currus stat aqua, resonant tunc plurima verba* is tot hexameter gemaakt, wat in een pentameter staat in den Reynardus Vulpes Baldwini 309

Sic fit, ut a vulgo solet assidue recitari:
Dum currus stat aqua, plurima verba sonant.

200. *Arbor per primum quaevis non corruit ictum* geeft Mone l. c. p. 505. 84 uit datzelfde Wiener HS. van de XIIIᵉ Eeuw aldus op:
Arbor per primum nequaquam corruit ictum.

347. *Saepe dat una dies, quod totus denegat annus* is met geringe verandering hetzelfde vers wat Mone l. c. p. 505. 85 uit hetzelfde HS. aldus opgeeft:
Hoc facit una dies, quod totus denegat annus.

437. *In tali tales capiuntur flumine pisces* staat woordelijk in datzelfde HS. Zie Mone, l. c. p. 505. 81.

Heeft nu de zamenloop van zoo velerlei bewijzen, die het ieder op zichzelf waarschijnlijk maken, ons tot de overtuiging kunnen leiden dat onder de hier vereenigde Latijnsche verzen waarschijnlijk fragmenten schuilen uit grootere dichtstukken van vroeger tijd — hetzij die dan door den Versificator daaruit zijn overgenomen of wel door de overschrijvers hier ingelascht — dan meen ik dat vooral de zoodanige daarvoor mogen aangezien worden, waaraan de eene of andere uitdrukking, die niet in het Hollandsche spreekwoord ligt, op die wijze is aangehecht, als dit menigmaal in grootere gedichten gevonden wordt: nu eens om de waarheid te bevestigen van hetgeen gezegd is, hetzij door een beroep op het gezag van anderen, hetzij door de verklaring van eigene ondervinding; dan eens om als 't ware het spreekwoord, dat volgen zal, vooraf aan te kondigen. Reeds vroeger heb ik op dit gebruik gewezen en zoo even zagen wij nog een voorbeeld in den Reynardus Vulpes Baldwini, dat wij bij n. 87 hebben aangehaald. Van dien aard vinden wij hier:

32. Dum bene vult, vitulat bos: *sic gens undique fatur.*
70. *Ex veteri more* pauper caret ipse pudore.
99. *Vulgo narrante* bona sors est post velut ante.
116. Luscus praefertur caeco: *sic undique fertur.*
158. *Sicut ego novi*, plus testa pars valet ovi.
185. *Est vulgi fama*, docet experientia cuncta.
184. *Audivi dici*, duo semper erunt quod amici.
189. Fert, *ut plebs fatur*, saccus quod quisque precatur.
288. *Dicitur a multis:* sors est contraria stultis.
295. Naturam vitis sequitur vinum; *bene scitis.*
345. Unus vir *more veteri* solo cibat ore.
355. Cuncta potest facere deus omnipotens; *scio vere.*
361. *Prudentum more* teneas quaesita labore.
365. Se quaerunt et amant similes; *simul undique clamant.*
389. Trixque lepus *fertur* quod raro recte domatur.
489. Nullus inungatur nebulo: *plebs undique fatur.*
496. Pernas lardare nullum decet; *hoc scio clare.*
556. *Hic mos laudatur*, quod tympana musa sequatur.
567. Femina, *fertur ita*, custos bona non redimita.
574. *Ex veteri more* vas est vetus absque liquore.
577. Bursa vetus *more veteri* patet ac hiat ore.
658. Nemo chorisare valet abs pedibus; *scio clare.*
661. *Ut vulgus fatur*, male cos sitiens operatur.
714. *Vulgus ubique fatur*, quod corpus falco vocatur.
719. *Sic dicunt gentes:* punit mala fama nocentes.
765. *Est dictum verum:* pauper factum mulierum.
781. Propter sentire creduntur res, *scio*, mirae.
799. *Res satis est nota*, foetent plus stercora mota.

III.

WAARDE VAN DIT GESCHRIFT.

A) *Voor de studie van de oud-Hollandsche Taal;*
B) *Voor de Latiniteit van de midden-Eeuwen.*

A.

Ofschoon het niet te ontkennen is, dat bijna ieder geschrift van dien hoogen ouderdom, als waartoe de Proverbia Communia behooren, in het eene of andere opzigt voor ons belangrijk zijn kan, en wel in zooveel grootere mate, als wij daarin meermalen op vroegere gebeurtenissen of op oude gebruiken gewezen worden, die wij van elders niet genoegzaam kenden, zoo meen ik toch met grond te mogen beweren dat dit boekje — al is het, gelijk wij vroeger zeiden, geheel onbeduidend ten opzigte van Geschiedenis en Oudheidkunde — echter zeer groote diensten zal kunnen bewijzen aan de studie van de oud-Hollandsche Taal, en wel uit zijnen aard veel meer dan menig ander geschrift van dien tijd, ook zelfs wanneer dit van ruimeren omvang wezen mogt. Immers, wanneer men of woorden of uitdrukkingen te verklaren heeft, die thans in onbruik geraakt zijn of wel in eene andere beteekenis gebezigd worden, en men voor die verklaring getuigenissen moet bijbrengen uit andere schrijvers; welke aanhaling is dan zoo gerieflijk als die van spreekwoorden? Niet alleen toch, wat op zich zelf reeds eene groote zaak is, bevelen deze zich daartoe aan door hunne kortheid; maar buitendien wordt daarin het woord, dat onderzocht wordt, meestal zoo ondubbelzinnig gebruikt dat alle onzekerheid moet vervallen.

Geldt dit in het algemeen van alle spreekwoorden, nog zooveel te meer zal dit met regt van deze Verzameling kunnen gezegd worden, omdat hier de verklaring veelal hare bevestiging vindt in de bijgevoegde Latijnsche vertaling. En waar deze te kort schiet — omdat zij meestal meer zakelijk dan woordelijk is — kunnen wij soms ook nog uit den nasleep dezes eenige inlichting verwachten. In sommige gevallen toch zal de duisterheid, die wij hier en daar aantreffen, opgehelderd worden door het opmerken dat latere schrijvers — wier leeftijd nogtans meer die hooge oudheid dan onzen leeftijd nabij is — een zelfde spreekwoord gebruiken en dit in de thans genoegzaam bekende taal teruggeven. In andere gevallen zullen wij welligt teregt gewezen worden door het eene of het andere der verschillende dialecten die voor de onderscheidene uitgaven van dit boekje gebruikt zijn.

Over dit laatste punt wensch ik hier ter plaatse vooraf met een enkel woord opzettelijk te spreken.

Behalve het Lexicographisch voordeel, waarover wij straks zullen spreken, vermoed ik dat dit geschrift ook nog in een ander opzigt voor de beoefenaars der oud-Hollandsche Taal zal kunnen nuttig wezen ten gevolge van eene bijzondere omstandigheid waarin dit boekje verkeert en waarvan, buiten den Bijbel, waarschijnlijk geen tweede voorbeeld zal kunnen aangewezen worden. Aan de Proverbia Communia zijn namelijk onderscheidene uitgaven te beurt gevallen, die door hun onderling verschil welligt tot eene vingerwijzing kunnen verstrekken op een pad dat om zijne duisterheid nog zeer weinig betreden is. Ik bedoel het onderzoek naar de verschillende Dialecten, die weleer in de onderscheidene deelen van ons vaderland gesproken werden; op welk gewigtig onderwerp reeds voorlang gewezen is door Bormans in zijne Aanteekeningen op het *Leven van sinte Christina de Wonderbare* (Gent 1850) bl. 295. De vergelijking toch van die verschillende uitgaven heeft mij niet slechts, gelijk ik verwacht had, eene menigte zoogenoemde varianten opgeleverd voor den zeer bedorven Latijnschen tekst; maar heeft mij tevens doen zien dat nagenoeg iedere uitgaaf ook in den Hollandschen tekst eenige eigenaardige bijzonderheden heeft, gedeeltelijk wel slechts bestaande in de schrijfwijze, maar gedeeltelijk zich ook uitstrekkende tot het gebruik van geheel andere woorden.

Deze ontdekking heeft bij mij het vermoeden gewekt dat in ieder van die uitgaven de Hollansdche tekst in dat dialect overgebragt is, hetwelk gebezigd werd in dat gedeelte van het vaderland, waar òf de stad ligt, in welke de druk verschenen is, òf voor welks bewoners de druk bestemd was, òf wel waar de persoon gewoond heeft die het boekje in dat dialect overbragt. Wat hiervan zij, is nog moeijelijk te beslissen; doch dit is zeker, dat er groot verschil in de redactie valt op te merken. En de gelegenheid om dit verschil, hetzij het dan slechts bestaat in de schrijfwijze — en dan toch ook wel in de uitspraak — hetzij tevens ook in het gebruik van althans eenige woorden, in dezelfde korte volzinnen te kunnen aanwijzen, scheen mij zoo gunstig toe dat ik gemeend heb daarvan niet te mogen zwijgen; al moet ik mij ook slechts bepalen tot de bloote aanwijzing van deze omstandigheid, het gaarne aan eene ervarener hand overlatende om daaruit al dat voordeel te trekken, waartoe zij aanleiding geven kan. Als proef moge het genoeg zijn een viertal spreekwoorden aan te halen, volgens de redactie die voor iedere editie aangenomen is:

21.

Dav. 1. Als deen hant dander wast, so sijn si beide scoon.
Dav. 2. Als die een hant de ander wast, so sijnse beide schoon.
Dav. 3. Als die een hant die ander wascht, so synse beyde schon.
Boscod. Als deen hant dander wast, soe zijn si beide schoen.
Dav. 4. Als dye een hant dye ander wascht, so syn se beyde schoen.
Col. 1. As eyn hant die ander wijscht, so synt sye beyd schoen.
Col. 2. As eyn hant de ander wijscht, so sin si beyt schoen.
Dav. 5. As eyn hant die ander wijscht, so synt sye beyd schoen.
Delf. Als deen hant dander dwaet so synse beyde schone.
Swoll. Als die een hant die ander wast, so zijnse beyde scoen.

42.

Dav. 1. Also lanck gaet die kruick to water dan si brict.
Dav. 2. Also langhe gaet die kruyc to water dan si brict.
Dav. 3. Also langhe gaet die cruyke te water dat si brect.
Boscod. Alsoe lanck gaet die kruick toe water dan si brect.
Dav. 4. Also lang gaet dye kruyck to water dat sy brect.
Col. 1. Also lang geyt der kroich zo wasser bisz dats he bricht.
Col. 2. Also lang geit der kroich tzo wasser bis dat hei bricht.
Dav. 5. Als lang geyt der kroich tzo wasser bisz dat he bricht.
Delf. Also langhe gaet die cruyke te water dat si brect.
Swoll. Also lange gaet den cruyck te water dat se brect.

84.

Dav. 1. Als die meister comt, hevet meisterken ghedaen.

Dav. 2. Als die meister comt, hevet meisterken ghedaen.

Dav. 3. Als die meester comt, heuet meesterken ghedaen.

Bescod. Als die meester comt, hevet meisterken ghedaen.

Dav. 4. Als dye meyster comt, so heft dat meysterken ghedaen.

Col. 1. Als der meister kompt, so hait dats meistergen ghedaen.

Col. 2. As der meister kompt, so heuet dat meistergen gedaen.

Dav. 5. Als der meyster kompt, so hefft dat meystergen gedaen.

Delf. Als die meester comt, heuet meesterken ghedaen.

Swoll. Als den meyster comt, heeft dat meysterkijn ghedaen.

497.

Dav. 1. Hi vanct oeck visch die grunten vanct.

Dav. 2. Hi vanct oeck vische die een grunt vanct.

Dav. 3. Hi vanct oec vische die een gouie vaet.

Bescod. Hi vanct oeck vische die gronten vanct.

Dav. 4. He vanct oeck visch dye gaunten vanct.

Col. 1. He venckt ouch visch der grondelinck vengt.

Col. 2. He venckt ouch visch der grondelin vengt.

Dav. 5. He venckt ouch visch der grondeling vengt.

Delf. Hi vaet oec visch die een gouie vact.

Swoll. Hi vanct oec visch die gronten vanct.

Indien ieder van de tien uitgaven, die wij later zullen beschrijven, in eene andere plaats gedrukt was, dan zou het natuurlijk zeer voor de hand liggen juist daarop het vermoeden te vestigen omtrent de landstreek waar ieder Dialeet te huis behoort. Doch als wij straks ontwaren dat zelfs vijf van die edities aan de pers van denzelfden Deventerschen boekdrukker moeten toegekend worden, zal het van zelf blijken dat het drukoord niet tot maatstaf kan aangenomen worden. Het is dus nog wel verre af, dat de weg naar het veld van onderzoek, waarop ik hier gewezen heb, zou kunnen aangezien worden als een gebaand pad en toegankelijk voor iederen bezoeker; doch dat van daar een rijke oogst kan verwacht worden, zoodra men zich de toerusting verschaft zal hebben, die tot de bebouwing van dat veld noodig is, dat houd ik voor eene zaak, boven allen twijfel verheven: al ware het slechts omdat de kennis van de grenzen van ieder dialect gereedelijk kan leiden tot de opsporing van het vaderland van vele geschriften, dat nu nog onbekend is.

Daarentegen staat een veel minder belemmerd of liever een volkomen gebaand pad open voor iederen beoefenaar der Hollandsche taal, wien het lust zijne aandacht te vestigen op de beteekenis van woorden en uitdrukkingen, die thans of geheel in onbruik zijn geraakt of in hunne beteekenis en constructie eene merkwaardige verandering hebben ondergaan; vooral wanneer het hem om korte en afgeronde voorbeelden mogt te doen zijn. Aan zulk eenen onderzoeker zal dus dit boekje belangrijke diensten kunnen bewijzen. Voor zijnen geringen omvang toch behelst het eenen betrekkelijk zeer rijken schat voor de Lexicographie van onze taal, zooals die in de XVe Eeuw gesproken en geschreven werd; waaronder wij veel woorden voorkomen die in het *Dictionarium Teutonico-Latinum* van Kiliaan niet worden opgegeven.

Doch wilde ik dien lexicographischen rijkdom in zijnen ganschen omvang behoorlijk ten toon spreiden, dan zou het noodig zijn een volledig Glossarium op al de tien Edities te leveren, zoodat ieder woord volgens de schrijfwijze van de onderscheidene Dialecten zou moeten worden

opgegeven. Daarvoor zou echter eene grootere ruimte worden vereischt dan waarover hier ter plaatse kan beschikt worden. Het zal dus zaak zijn dat ik mij voor het tegenwoordige bepale tot die editie alleen, welke in aller handen zijn kan, t w. die, waarvan een herdruk bezorgd is door Hoffmann von Fallersleben. Daaraan zal ik echter nog enkele andere woorden uit de *Delftsche uitgaaf* moeten toevoegen, omdat ik deze, als naar mijn oordeel de beste, bij het aanhalen van plaatsen gemeend heb te moeten volgen. Tevens zal ik van die uitgaaf ook hier gebruik maken om de *Vulgata* te verbeteren, voor zooverre dit kan worden te pas gebragt.

Voorts heb ik gemeend dat het niet onbelangrijk wezen zou ook acht te slaan op de veranderingen, die onze Spreekwoorden bij de schrijvers van de eerstvolgende eeuwen in de redactie ondergaan hebbe. Welligt zal het bij nader onderzoek blijken, dat een groot deel van die verwisselde woorden toe te schrijven is aan de omstandigheid dat die schrijvers in verschillende oorden van ons Vaderland hebben gewoond. Is dit zoo, dan zal de opsporing van de Dialecten ook hieruit voordeel kunnen trekken. Doch, afgezien van dat nog onzekere resultaat, dit althans is stellig zeker dat de kennis van die veranderingen iets zal kunnen bijdragen om de beteekenis van verouderde woorden eenigzins toe te lichten; gelijk ook soms wederkeerig voor die nieuwere redactie eenig licht zal kunnen ontleend worden uit vergelijking met de oudere. Te dien einde is het mij dienstig toegeschenen, overal waar dit te pas kwam, melding te maken van de redactie, zoo als wij die in sommige van onze spreekwoorden aantreffen bij:

Zegerus = Proverbia Teutonica Latinitate donata, collectore et interprete *T. Nicolao Zegero* Bruxellano, accuratius iam tertium recognita. Antverpiae a. 1571. 12°. [De opdragt is gedateerd: *Anno humanae salutis* 1550. Daarom noem ik dit stuk hier in de eerste plaats.]

Campen = Gemeene Duytsche Spreckwoorden: Adagia oft Proverbia ghenoemt. Gheprent toe Campen 1550. 12°. [Gedeeltelijk herdrukt in de *Oude Nederlandsche Spreuken en Spreekwoorden* van G. J. Meijer, Groningen 1836. 8°. Van welke uitgaaf de bladzijden tevens in ( ) zullen vermeld worden, voor zoo verre het aangehaalde aldaar is opgenomen.]

Goedthals = Les Proverbes anciens Flamengs et François, correspondants de sentence les uns aux autres, colligés et ordonnés par *M. François Goedthals*, a Anvers 1568 12°. [Insgelijks gedeeltelijk herdrukt in het evengenoemde werk van Meijer. Bij gebrek aan het boek zelf heb ik mij moeten behelpen met dezen onvolledigen herdruk; naar welks bladzijden ik dan ook slechts zal kunnen verwijzen. De uitgaaf van Gruter achter zijn Florilegium Ethico-Politicum P. III. p. 121—176, waarin deze Spreekwoorden in alphabetische orde gerangschikt zijn, bevat wel meer dan die van Meijer; doch die redactie durf ik niet ten volle vertrouwen, omdat het mij is gebleken dat daarin niet slechts de spelling gemoderniseerd is, maar dat ook zelfs woorden, die eenigzins verouderd waren, eigendunkelijk voor andere verwisseld zijn.]

Jac. Cats = [De Nederlandsche Spreekwoorden, die, onder meer andere in vreemde talen, vermeld worden in] *Jac. Cats*, Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tyt (1e, 2e en 3e deel) in: Alle de Werken van dien Dichter, uitgegeven t' Amsterdam 1712 F° D. I. bl. 477—665.

Behalve deze vier landgenooten hebben ook nog twee Duitschers mij in dit opzigt belangrijke diensten bewezen; in wier Verzamelingen van Spreekwoorden ik menigmaal het een en ander uit onze Verzameling heb teruggevonden, vervat in zoodanige woorden, dat daaruit de beteekenis van de oud-Hollandsche woorden of bepaald of althans bevestigd heeft kunnen worden. Ik bedoel **Agricola** en **Frank**. De arbeid van den eerste is hier wel slechts zelden te pas gebragt, doch zooveel te meer die van den andere. Daarom heb ik het betreurd dat ik, bij gemis van eene oorspronkelijke uitgaaf, mij heb moeten behelpen met eene gemoderniseerde omwerking van Gruter. Over beider geschriften zal ik later nog te spreken hebben.

Bij de beoordeeling van het Glossarium, dat ik nu laat volgen, wil ik herinnerd hebben, dat ik met de vervaardiging daarvan geenszins bedoeld heb mij in een geleerd onderzoek te begeven naar verouderde woorden en uitdrukkingen; hetgeen toch ook mijne krachten verre te boven zou gaan. Integendeel: ik heb mij slechts voorgesteld eene aanwijzing te leveren van hetgeen in deze Spreekwoorden merkwaardigs gevonden wordt ten opzigte van de taal dier tijden; opdat daaruit de waarde van dit geschrift zoude blijken. De woorden, die mij de belangrijkste voorkwamen, heb ik nageslagen in de Glossaria, welke mij ten dienste stonden; uit welker vermelding men reeds dadelijk zal kunnen zien wat meer of min zeldzaam in andere geschriften voorkomt. Kortheidshalve zal ik deze Glossaria met slechts enkele letters aldus aanwijzen:

BvdH. = dBoec van den Houte, door J. Tideman. Leiden 1844.

DD. = die Dietsche Doctrinale, door W. J. A. Jonckbloet, 's Gravenhage 1842.

Fg. = Ferguut, Ridderroman, door L. G. Visscher, Utrecht 1838.

Fr. = Leven van sint Franciscus, door J. Tideman, Leiden 1848.

HdH. = Heimelijkheid der Heimelijkheden, door J. Clarisse, Dordrecht 1838.

KdG. = Roman van Karel den Grooten en zijne XII Pairs, door Jonckbl., Leiden 1844.

Lb. = Roman van Heinr. en Margr. van Limb. door v. d. Bergh, Leiden, 1847.

Lksp. = der Leken Spieghel, door M. de Vries, Leiden 1847.

ML. = der Minnen Loep, door P. Leendertz, Wz., Leiden 1847.

RB. = Rymbybel van Jacob van Maerlant, door J. David, Brussel 1858.

Th. = Theophilus en negen andere gedichten, door Ph. Blommaert, Gent 1852.

vdVR. = Vanden Vos Reinaerde, door W. J. A. Jonckbloet, Groningen 1856.

☞ De woorden met * geteekend, worden niet bij Kiliaan gevonden.
De woorden door ( ) ingesloten, staan niet in de *Vulgata*, maar in de Delftsche uitgaaf.

GLOSSARIUM

VAN DE HOLLANDSCHE WOORDEN.

Aanleuning (*inclinatio*) van het Pron. aan het verbum; b. v.: moeten 212 moet hem; salfden 356 salfde hem; hebben 506 hebbe hem; wordes 230 word des(wegens) genit. caus.; men vinter 688 men vindt daar; maectment wel, so smaectet wel 468. Zoo is daar te lezen volgens de Delftsche uitgaaf.

aensicht 758 aangezicht (vultus). Kil. facies, os. In het boek Daniel heeft de St.-vert. 1. 4. *Jongelingen, schoon van aensicht.* Roman van Walewein 3782.

Maer hi hief die gheeele ende slouch
Die joncfrouwe in hare ansichte.

Vglk. voorts 5510. 9997. 10031. 10987.

afgaen 113 afnemen, verdwijnen (decrescere). K. deficere. HdH. 451. ML. Franck bij Gruter 11. 56. *Gezwungen lieb, und gemachte farbe, haben keinen bestandt.*

afsitten 216 afstijgen. K. descendere equo.

afslaen 204 in prijs verminderen (vilescere). K. pretio diminui.

achter raet 2 raad die achterna en dus te laat gegeven wordt (consilium post facta dolenda). K. posterius consilium. Zegerus bl. 49. *Nae raet en ghebrack noyt man.* Zoo ook Cats bl. 648. Hoogd. Spreekw. bij Ritzius p. 521 *Rath nach der That, Keinem je gefehlet hat.*

achterste 819 laatste (ultimus). Tegenovergesteld aan *ierste.*

Accusative vorm voor Nominativus: 8 *Hem wast sinen moet.* 23 *Den hongher meerdert.* 827 *Enen penninc clinct niet.* 194 *Hem rouwet den ganc.* Vgl. 130. 135. 190. 197. 200. 299. 337. 347. 348. 555. 737. 738.

al (*adv.*) 215 geheel en al (totum).

alder (*gen. plur.*) 65. 354 van alle (cunctorum). RB.

aldernaest 7 allernaest, zeer nabij (propior).

alle (*bij een sing.*) ieder. alle man 56. 59. alle dinc 57 (*genit.* alles dinghes 68 en alles dincs 355) alle vrucht 93. alle die werlt 93 de gansche wereld. al den dach 255 den ganschen dag. RB. mit alle 800 overal. Goedth. bij Gruter 111. 152. *In alle staten is gebreck.*

(alleens) al eens 624. 678. 679. hetzelfde (nil refert, aequaliter). K. *alleleens*, al-euen-eens, par, idem. Waar zal moeten gelezen worden *alleleens.*

alleensken, alleinsken. (allinsken) 60. 61. 62. langzamerhand, bij gedeelten. K. *allengskens*, sensim, pedetentim. Bij dit adv. is zeer opmerkelijk de ellipsis van het participium van het volgend verbum. *Allinsken lappen* (etende) *leert die hont dat leer eten. Allinsken haren* (pluckende) *wort die man cael. Allinsken ene* (vangende) *vanct mense alle.* Zoo ook schrijft Cats bl. 488. *Allenxse sportjens raekt men op de ladder*, d. i. telkens eene sport hooger klimmende. Welligt echter dat aan de aanvulling van *met* de voorkeur moet gegeven worden.

ambocht 52 bediening, ambt (officium). K. munus. DD. HdH. 469. RB.

anxt 7. 69. angst (timor, tempus triste). K. *angst*, anxietas, angor. ML.

anxtelic (anxtelike) 408 schrikwekkend (horride, terribiliter). K. *angstelick*, anxie. DD. Lksp. ML. Zegerus bl. 85. *Hy moet grijselijck ghebeeren, die den duyvel wil verueeren.* Goedthals (Mr. 101) *Hy moet hem wel staut ghebaeren, die den duuel sal veruaeren.*

arm 125 beklagenswaardig.

Assonance (*onzuiver rijm*) in spreekwoorden: 112. 258. 426. 465 enz. Zie Verhandeling bl. 34.

(Baeck) 89 spek (lardum). K. *baecke*, caro suilla, perna. HdH. 358.

baffen 455. Volgens de Delftsche uitgaaf te lezen *bassen.*

bandich maken 576 vastbinden (tenere reste). K. *bandigh*, vinctus; *bandigh maeken*, ligare. Zegerus bl. 60 *Tis quaet oude honden in die banden leeren gaan.* Cats bl. 485. *'t Is quaet oude honden aan banden te leggen.*

(barnen) 108 branden. K. ardere. Fr. ML.

bassen (16.455.) 746 blaffen (latrare). der Minnen Loep. 1. 1711.

Als ghi den ouden hont hoert bassen,
Soe hoert ende siet tot allen gassen.

bat, bet 244. 292. beter. K. potius, magis. HdH. 151. LB. Lksp. ML. Th. vdVR. RB.

bate (baet) 54. 150. 486 voordeel (lucrum). K. *baete*, utilitas, commodum. DD. RB. bate doen 114 voordeel trekken (profectum facere).

bede (plur.) 354, alder bede, van alle gebeden.

bediet niet 532 beduidt niet. K. *niet te bedieden hebben*, parvi momenti esse. BvdH. DD.

bedwanc (bedwanck) 647 bedwang, kastijding. Lksp. ML. RB.

bedwonghen 112. 118. gedwongen (coactus). Lksp. ML. Zegerus bl. 29. *Ghedwonghen liefde vergaet haest.* Cats bl. 522.

Liefd' en sang
En wil geen dwang.

bedwonghen 418 benaauwd, beangst (coactus).

beghine 481 (beguina). K. *beghijne*, virgo sacra, mulier monastica. Hij voegt daarbij: *Sunt autem* Beguinae *mulieres religiosae nulli voto adstrictae, in sacro muliebri contubernio viventes, quamdiu illis gratum est.* Th.

begrijp 160 berisping (reprehensio). DD. Fr. Lksp. RB. Th. In de Dietsche Warande 1. bl. 184. geeft Blommaert uit een HS. der XIVe eeuw een gedicht met dit opschrift: *Van dat niemen en can ghedoen, hi en es begrepen* d. i. Niemand kan iets doen of hij wordt daarom *berispt.*

behoeven c. genit. 224. Zie ruecken.

beiden (**beyden**) 121. 258. wachten, borgen (exspectare). K. *beijden*. KdG. Lksp. vdVR. Zegerus bl. 40. *Langhe gheborcht en is niet quijt gescholden*. Goedth. (Mr. 88) *Met langhe burghen en scheldtmen de schult niet quyte*.

becommert 114 met schuld overladen (quem debita stringunt). K. *bekommeren*, distringere negotiis, difficultatibus.

belle 475 schel (nola). K. tintinnabulum. Dietsche Doctr. 11. 837.

Eer yhoen nott tale ende ale
Dätmen den tot ane den hals
Ene belle hanghe, dat oerstuet,
Men binden wel aen sijn gelaet.

*__beraeden__ 225 bereiden, verschaffen. Campen bl. 37 (Mr. 40) *Soe als die weert is, soe beraedt Godt vm die ghesten*. Elders **reyden** 769.

berichter 232 (qui docet alterum). K. *berechten*, docere. HdH. 385.

(**bernen**) 781. branden. K. *barnen*, ardere. DD. Fr. Lksp. ML. RB. vdVR. Staten-vertaling: Spr. VI. 28 *Sal yemant op kolen gaen, dat syne voeten niet en bernen?*

beseten — belopen 184 *Beter es soande beseten dan belopen* d. i. afgewacht dan tegemoet gegaan. Hoogd. spreekw. bij Körte 5280. *Lieber sich zum Schelme schlafen, als sich zum Schelme arbeiten*.

beschut (**bescut**) 728 bescherming (defensio). K. *beschut*, beschermsel, tutamen. Hoogd. spreekw. bij Gruter III. 82. *Es ist den Frauen ein guter schutz, dass sie ein klein Kindlein haben*, waar zekerlijk *schutz* zal moeten gelezen worden.

besoeken (**besueken**) 136. 430. onderzoeken, beproeven, ondervinden (experiri). K. *besoecken*, tentare, examinare. ML. RB. Zegerus bl. 39. *Inder noot leertmen die vrienden kennen*. Goedth. (Mr. 94) *Men kent den vrient in der noot*.

bessem 549 bezem (scopa). K. *besem*. vdVR.

beswijcken 670 begeven, in de steek laten. K. deficere, deserere. Lksp. RB. Goedthals (Mr. 88.) *Tis eenen armen pant, die sijnen meester bageeft*.

bet 292. Zie bat.

betalen 864 terug geven. Goedth. bij Gruter III. 147. *Geleent gelt salmen al lachende wedergeven*.

beter 878 verkieselijker (gratior).

bieden 95 aanbieden (praebere). K. offerre. RB. Part. pass. **gheboden** 128 aangeboden, opgedrongen. Franck bij Gruter 1. 69. *Ungebetner dienst ist nit danckswert*.

bile 188 bijl (ascia). K. *bijle*, securis. vdVR.

bissen (**bijsen**) 28 hard op de loop gaan (cursare, trotare). K. insano more discurrere. Campen bl. 115. *Als die eene koe biseet, soe bissen sy al te saemen*.

blare 490 bonte koe (vacca capite albo). K. *blaere*, vacca nigra, sed fronte alba. Lksp. *blaer*. vdVR.

blide 5 blijde (laetus). Cats bl. 569 *Op een vollen buyck staet een vrolik hooft*.

*(**blieck**) 181 gemeene visch (pisciculi). Andere uitgaven hebben hier *spirinc*.

bliven 122 *Blijft der iongher yet, der ouder en blijft niet*. Goedth. bij Gruter III. 180. *De jongers mogen sterven, de ouders moeten wech*.

(**blyndt**) 123 blind. Zoo ook *scynt*.

bloetreysen 201. bloedwonde toebrengen (cruentare). K. infligere cruentum vulnus. In *pass*. bloedwonde bekomen. Goedthals (Mr. 80) *De scharpste is haest ghebloelaet*.

blote 671 kale (toto crine carens). K. *bloot*, implumis. Franck bij Gruter II. 42. *Es ist böss rauffen, wo kein haar ist*.

bode 266 gezant (legatus). RB.

bolt (**bout**) 197. 528 zware pijl (sagitta, pilum). K. sagitta capitata. *Den pijl nae den bolt* d. i. de eene pijl na de andere (post pilum pila). Goedth. (Mr. 79). *Het eene bautken naar dandere senden*.

bonghe 558, 843. trom (tympanum). K. *bonghe* en *bunghe*. Cats bl. 515. *De pijp moet na den bom zijn*. Franck bij Gruter 11. 78 *Nach der trummel soll man pfeiffen*.

*__bonten__ 490 bonte paarden (equi varii). Het spreekwoord doet vermoeden dat zij soms duur in prijs geweest zijn. Goedth. bij Gruter III. 127. *Bont paard selden goet, oft seer goet*.

borde 484 last (onus). K. fascis, sarcina. DD. Goedth. bij Gruter III. 157. *Lichte burden swaren op lange wech*.

borghe 182. 780 borg (qui promittit aes). K. *borghe*, compromissor, vas.

borghen 248, 250 borgen (credere debitum). K. *borghen*, credere.

borghen 502 burgten (castra). K. *borg*, *borght*, arx. RB.

(**borse**) 577 buidel (bursa). K. crumena, marsupium.

brem 688 geniste (genesta). Frutex vimineus, etiam apibus nutriendis adhibitus. Vid. Interpr. ad Virg. Ge. II. 12. DD.

bricken 518 breken (frangere). **uutbricken** 6 (prodi). Zoo ook *wricken*.

brinct 406 brengt. K. *brenghen*, afferre.

brulocht 642 bruiloft. K. *bruyd-loft*. KdG. RB.

bruut 85. 190. 191. bruid (sponsa). K. *bruyd* RB.

budel 88. 577 beurs, kleine zak (bursa, bursula). K. *buydel*, crumena. Franck bij Gruter 11. 97. *Wann der grosse beudel kompt, so verwirfft man den kleinen*.

buten 707 buiten, bij de buren (apud vicinos). K. *buyten*, foris. Franck bij Gruter 11. 43. *Es ist ein böse henne, die den nachbaren ayer legt*.

buuc (**buyck**) 5. 6. 497. buik (venter). K. *buyck*. RB.

D, verkorting van het lidwoord, vastgehecht aan een volgend woord, dat met een vocaal begint, b. v. **deen** 81. **dander** 668. **doorloghe** 579. enz.

dachuaerden doorloghe 579. over vredes voorwaarden handelen (tractare foedera pacis).

dachuaert 154. 213. togt, dagreis (dieta). K. *daghvaerd*, iter unius diei. Fg. RB. Walew. 10884. *Si reden dachvaerde groot*.

*dachuerst 164 uitstel van een dag (dilatio unius diei). K. *ueraf*, vaest, intermissie. Fr. Lksp. Walewein 6576.

dansen op enen voet 414. Uit de Latijnsche vertaling, die echter tamelijk onduidelijk is, schijnt te blijken, dat hier gedoeld wordt op de *schrijfkunst*; zoo dat die *eene voet* zal moeten beteekenen de *pen*, waarmede men over het papier danst.

de, bij die 236. 241. 242. 244. 245. 247. Op al deze plaatsen heeft de Delftsche uitgaaf die.

darf 246. 247. Zie dorven.

derren 413. 475. darven. K. andere. *darven* BvdH. Fg. *dorren* KdG. Lksp. RB.

des 526 genit. pron. relat. dat.

(des) 220, deswegens, daarom *genit. causalis*. Fergunt 5166.

Die vrouwen waren blide dies.

die voor de bij een *sing* 3. 5. 6. 9. bij een *plur*. 4. 28. 33.

(dier) 277. 488 duur, tot hoogen prijs (carus) Lksp. RB.

die (dicke) 150. 164. (652.) 655 dikwijls (saepe). K. *diek*. BvdH. Fg. Fr. HdH. 306. KdG. LKsp. RB.

dinghen 250 afdingen. K. disceptare de pretio.

dinghen 758 oordeelen, bepleiten. K. iudicare, cognoscere causas. Lksp. vdVR. Zie ook K. *rechten ende dinghen*.

DITTOLOGIE *(herhaling van hetzelfde spreekwoord)* in deze Verzameling: 59 = 470; 98 = 299 enz. Zie Verhandeling bl. 18.

dobbelen 101 met teerlingen spelen (tesserare). K. ludere aleis. Een verboden spel, vooral voor geestelijken.

doe 778 toen. K. tunc. Hier *tunc — quum*.

*(doe wonde) 691 doodswond (vulnus letale). Franck bij Gruter 11. 69. *Kopff ab, ist ein tödliche wunde.* Zoo ook goe *antwoort* 868 goed antwoord.

(doelen) 215 dwalen (errare). K. *dolen*, deviare. delirare. Ezech. XXXIV. 6. *Mijne schapen doolen op alle bergen.* Hebr. XI. 38.

te doen hebben c. genit. 261. van noode hebben (carere). K. *van doen hebben*, opus habere, indigere. RB. Rom. XVI. 2. Franck bij Gruter 1. 30. *Wer fewer bedarff, der wirdts wohl in der äschen suchen.*

doghen 219. 647. 648. deugen (valere). K. *dooghen*. DD. Fr. HdH. 157. Lksp. ML. RB. Cats bl. 68. *Sich self quaet, niemant nut.*

dore 268 deur (ianua). DD. KdG.

derne 592 doorn (spina). K. *doorne*. RB.

deruen behoeven. (hij dorf 263. hij derf 246, 247, 305, 475, 581). K. opus habere. KdG. Lksp. ML. vdVR. Th.

draeghen 101 aandragen, brengen (ferre).

draf 110, 464 zemelen (siliquae, furfures). K. siliquae excoctae.

dranc 3 wijn. Cats bl. 569. *Als de wijn ingaet, soo gaet de wijsheyt uyt.*

dreete 236. K. crepitus, merda. Campen bl. 101. (Mr. 47) *Die van druwen sterft, dien salmen mit vorten overluyden.*

driuen 72 *arme wies driuen* (pauperiem sustinere q. d. pauperem vitam agere). K. *drijven*, agere, exercere. RB.

droeuen 33 ziek zijn, smart gevoelen (dolere). K. tristari. DD. Fr. Lksp. RB.

droocht (druechte) 538 droogte (tempus siccum). K. *drooghte*, siccitas.

druwen 286 dreigen (minari). K. *drouwen*. KdG.

*druwer 108 dreiger (minans). Segerus bl. 1. *Alle dreyghers en vechten niet.* Cats bl. 631. *Dreigers vechten niet.*

(dwaen) 21 wasschen (lavare). Bv.dH. Fg. Fr. Lh. Lksp. ML. RB. Th. vdVR. Walewein 3108, 6740.

dwane 159 bedwang, ontzag (timor). Goedth. bij Gruter 111. 128 *Daar geen schaamte is, en is geen eere.*

dwinghen 168, 652, 655 bedwingen (cogere).

(Eender) ener 637. *genit.* van een, ene. Zoo ook gheender.

eers 286, 491, 504, 565, 647 (clunis, culus).

(eest) ist, is, het is. 110, 512.

eighen (eyghen) 258. *Die werlt werde sijn eyghen*, eigendom. Hoogd. Spreekw. bij Gruter III. 105. *Wer des jüngsten Tags ken erwarten, wird vielleicht ein Herr der gantzen Welt.* Zoo ook (iemands) eyghen 404 iemands slaaf. K. *eyghen man*, servus, mancipium. Lksp. RB. Th.

en, Eigenaardige constructie: si en hevet 626, 631 of zij heeft; hi en socht 632 of hij zocht; hi en is 637 of hij is; men en vinter 638 of men vindt daar.

ere 333, 644, 796 eer (honor) RB.

et, it 3 pers. sing. praes. ind. van eten 31, 316. 717. RB.

(euel) 615 euvel, ziekte (morbus). DD. Fr. HdH. 350. ML. Franck bij Gruter II. 88. *Starcke leuthe haben starcke kranckheit.*

ewelic 616 eeuwig, altijd. K. *eeuwighlick*, in aeternum. Fr. RB. Th. Walewein 7794.

Fy, tfy 110. Een uitroep van afkeuring. Reinaert II. 5291.

Tfi, catijf, dat ic ie was geboren.

Ballade op de stad Gent (meeged. door Willems in Belg. Mus. IV. 1840. bl. 255).

'Tfy, dat ghy nu hebt so qualic gheleeft.

Caerl ende Elegast 805.

Doe seide Carel: Tfi,
Ghesells, sidi vervaert?
Ic waende, dat ghi coender (l. coendre) *waert.*

In ons spreekwoord wordt het tegenovergesteld aan .i. waardoor dus goedkeuring of bewondering wordt aangeduid. Cats bl. 582. *Noch y! noch fy.* Sluyter in zijn Eensaem Huys- en Winterleven bl. 26 (Navorscher 1855. bl. XCIII.

't Is hier bewaert voor y en fy!
En dat is al genoeg voor my;
En elk die niet te nauw en siet:
Het blinkt er noch en stinkt er niet.

Gangher 290 hij die gaat, voetganger. K. viator.

GHE, vóór het praes. inf. geplaatst, beteekent dat eene werking met effect geschiedt; b. v. ghebacken 519. ghegaen 621. gheholpen 395. ghehoeden 767. ghewassen 26. opgherapen 262.

ghebeeren 408 brullen (horrida verba sonare). K. *ghebaeren*, barritum edere, clamore incondito saevire. Fg. *gebaren*. RB. Franck bij Gruter I. 14. *Der den teuffel schrecken will, muss laut schreien.*

ghebreken (*c. genit.*) 2, 459 ontbreken. K. deficere, deesse. BvdH. DD. Lksp. ML. RB. Th. vdVR.

ghedeilt 378 verdeeld, uiteengepreid (sparsus). K. *deelen*, *deylen* dividere. Cats bl. 645. *Verdeilt vyer brandt qualick.*

ghedinct 743 geld geboden (*praet. part.* van *dinghen* 250). K. liceri, disceptare de pretio. Zoo ook *verdrinct*.

(**gheender**) **ghener** 112. genit. van *gheen*, *ghene*. Zoo ook **eender**.

gheern, **ghern**, **gherne** 148, 167, 314. gaarne; 193, 230, 237, 315, 541. doorgaans, ligt. DD. HdH. 281. RB.

ghehelpen 395 helpen, nuttig zijn (prodesse). Goedth. (Mr. 83) *Hy hindert wel, die nyet ghebaten en can.* Walewein 5968.

(**gheherberghen**). Zie **herberghen**.

gheeken 478 spotten (iocari). K. ludibrio habere. ML. Cats bl. 630. *Met ghecken en moet men niet dwasen.*

ghelden 132, 763. betalen (solvere). K. luere. Fg. Fr. ML. RB. Walewein 6298. *Benic ju iet sculdich ic wilt ju ghelden.*

gheleghen sijn 786 gaan liggen (cadere). K. *de windt is gheleghen:* ventus resedit, concidit.

ghemac 144. rust (quies). ML. vdVR.

ghemein 862. 868. gemeenschappelijk (communis) Lksp. vdVR.

ghemeinte 235 de groote hoop (vulgus). K. *ghemeynte*, communis respublica, civitas. HdH. 184.

***ghepac** 144. beslommering (res). Welligt hier in engeren zin, benoodigdheden voor eene reis.

ghepepen 425 *praet. part.* van **pipen**. ML.

ghereden 228 *Die qualic ghereden is*, het paard dat slecht geloopen heeft (qui tardus fuit).

gheringhe 317. 331. ligt, spoedig (leviter, cito). K. cito, statim. ML. Zegerus bl. 18 *Die lichtelijck gelooft, wordt lichtelijk bedroghen.* Cats bl. 580. *Die ligt vertrout, wort haest bedrogen.*

gheruft (**gherucht**) 680. geschreeuw (vox alta). 719 kwade faam (mala fama). K. fama, strepitus. Zoo ook *vercoft*.

ghesacht 747 gezegd (iactare verbis). ML. I. 3012. Om te rijmen op *macht*. Elders 64 *ghesecht*. KdG. *gesaegt*. Het zelfde spreekw. vindt men aldus bij van Heelu 5154.

Dat was lichter vele ghesproken
Dan die werken waren ghedaen.

ghesellc 127 gezel, vriend, met wien men omgaat (socius). K. sodalis. RB. vdVR. Cats bl. 486.

Segt ons met wie dat ghy verkeert,
Soo heb ick uwen aert geleert.

En bl. 619

Ick sal weten uwen staet,
Segh met wien ghy ommegaet.

(**ghesleghen**) *part.* van *slaen* 278 geslagen. BvdH. ML. RB. vdVR. Hoogd. spreekw. bij Gruter I. 64. *Schlecht ist bald geschliffen.* Zoo zeggen wij: *den weg slechten* en *slecht maken* voor: gelijk en effen maken.

gheten 84. 86. 331. 723 gegeten (esus, comestus) *praet. part.* van *eten*, zamengetr. uit *gheëten*. Lb. Lksp. Th. Walew. 3106. Elders 367 **ghegheten**. Ook het praes. inf. act. is *gheeten* in de Delftsche uitgaaf: 345 *Een man en can maar met enen monde gheeten;* waar de Vulgata heeft *can niet meer mit enen mont eten:* in welke lezing of *dan* zal moeten bijgevoegd worden, of liever *niet* geschrapt.

gheveinst 594 veinzende (ficticia monstrans). K. *gheveynst*, hypocrita. Zoo ook de *geveynsde* bij Matth. VI. 5. 16. e. e.

ghewalt 22 geweld (violentia).

gheworpen 199 ter wereld gebragt (generatus). K. *werpen de ionghen*, edere foetum.

***God** 19. 85. 111. Naam die ook aan Christus gegeven wordt. Der Ystorien bloeme 85.

Die twaelfste, die oec was vercoren,
Hevet scandelec verloren
Dat was iudas scarioth
Die Gode verriet.

welke plaats in het Glossarium is overgeslagen. De Gimb. Oorl. (Dietsche War. II. bl. 415) r. 1181.

Die selve God, die een werf
Doer ons aen den cruce sterf.

God en zijne moeder in 111 is dus Christus en Maria. Zoo ook in Sanck over de vier Aymans kinderen (D. W. 111. bl. 86) r. 15.

Weest dan vrolijck in 's Lovens pleyn,
God ter eeren en sijn moeder reyn.

Theophilus 927

Het en es ghene ommate,
Dat mi God ende sijn moeder hate.

Walewein 3649.

Doe nam hi in sijn geleide
Gode ende sine moeder beide.

goe. Zie **doe**.

goeden tijt 242. voordeelige inkoop, voorraad (copia). K. seculum aureum, fertile, tempus aureum: annonae laxitas, ubertas, vilitas. Theutonista p. 275. „**Tijt** is oick duyricheit of walveylicheit des coips ind vercoips.” Maerlant Rymbybel 11936

Dat cederhout was bi hem
Alse goeden tijd alse Cycomore,
Dies vele daer wast, alsict hore.

waar de Hist. Schol. c. 25 f. aldus luidt: *Sed et ligna cedrina quasi sicomori ligna abundabant in ea.*

(**gouic**) 407 (gobio). K. *gouie*, goviken, gobio, piscis. Andere uitgaven hebben hier *grunt*.

***grabben** 505 (rapere). Theutonista: *grabben*, grypen, rapen. K. *grabbelen*. ML. *grobben*. Op deze plaats kan gewezen worden de Schrijver over *Werkwoorden van herhaling en during*, als ook de Verzamelaar in de Taalgids 2e jg. (1860) bl. 58.

graet 808 trap (gradus). KdG. RB. Th. Walewein 9842, 9849.

greue (**graue**) 338 graaf (comes).

groete 368 begroeting, toespraak (ave dare). Goedth. (Mr. 81) *Soeten aenual maect soete antwoorde.*

***grunt** 407 (gobio). K. *grondel*, grondelinck, grondte, govius fluviatilis.

gule 518. 680 (slecht) paard, knol (equus invalidus). K. *guyle*, equus.

Haddic 881 (Habui) tot naam gemaakt. Zegerus bl. 85. *Hebben gehad is een arm man.* Cats bl. 577. *Haddekens kinderen waren noyt rijck.* Zoo ook in het Hoogd. Franck bij Gruter 1. 881 *Het ich, ist ein böser vögel, Hab ich ist ein guter.* Pistorius IV. 45. *Besser ein hab ich als ein hätt ich.*

haestelic (**haestich**) 885 doldriftig (qui furit ex capite, festinus). K. *haestigh van hoofde*, irasci celer, iracundus.

haestich 886 die zich haast (festinans). K. *haestigh*, festinans, properus. Cats 615. *Jagtige menschen dienen op esels te rijden.*

hac (**hack**) 880 K. Negotiator mercis vilioris. Het spreekwoord *Hack comt ommer aen sijn ghemack* heeft de Versificator aldus vertaald: *Semper adest similis simili, licet undique vilis.* Zoo schrijft Anna Byns (in het tweede Referein, door Willems meegedeeld in Belg. Mus. IV. 1840. bl. 26.

Hac soect gemack, gelijck sijns ghelijcke.

haken 698 een haak worden, met een haak vastzitten (uncus fieri). K. *haecken*, unco figere. Cats bl. 485. *'t Moet vroeg krommen dat een goede reep worden sal.*

hallinc, **hellinc** 521. 682. klein stuk geld (obolus, as). K. *heller*, hellinck, haller, obolus, numulus minusculus.

halven 492 *Men sayt goet lant ten haluen* d. i. die vruchtbaar land bezaait, heeft slechts de helft zaad noodig (seminat triticum pro semi). Goedth. (Mr. 96) *Men saeyt goed lant in halven;* waar Meijer dit woord verklaart door *ten halve of in compagnie.*

***hantkoop** 384 handgeld (munus quod datur in manibus).

harst 675 braadstuk (massa). K. spina porci.

haue 784 bezitting. K. facultates, supellex. Fg. Fr. Lksp. ML. RB. vdVR. Walewein 4655. Cats bl. 558 *Een goed paert is een edel have.*

heel (128) 829 geheel. K. totus, integer. KdG. *geel.* Lb. *gheel.* 681 **mit heler huut**, ongedeerd. 787 ongebroken.

(**heemde**) **hemde** 522 hemd (vestis linea). K. *hemde*, tunica intima ML.

(**heffen**) 90 opheffen, in de hoogte houden. K. elevare. Te regt heeft de Delftsche uitgaaf: *Als die hont dbeen heeft, so heft hi sinen staert*, in plaats van: *so heeft hi den staert in den mont.* En zoo ook Goedthals (Mr. bl. 99) *Als den hont tbeen heeft, so heft hy synen steert.*

heit 692, 714 (vocatur). **men heit** 499 men noemt. HdH. 332. *hiet* RB.

heit sijn 25 heet, gloeijend zijn (calere). K. *heet sijn*, fervere.

(**helpe**) **hulpe** 180, 604. hulp. K. auxilium. RB. Walewein 8989.

Ene clene helpe is dicke goet.

helt (3 pers. sing. van *halden*, oudere vorm van *holden*) 234, 866 houdt (servat). Elders 419 **holt**. DD.

hem voor *zich* 219, 221, 222, 223, 308, 419, 424, 467, 541, 767. voor *haar* (dat. plur. fem.) 28. voor *hun* 202.

henxt 26 paard (mannus). K. *hengst.*

herberghen (**gheherberghen**) 282 onder dak komen, geherbergd worden. K. hospitio excipi. Campen bl. 100 (Mr. 47) *Weel die waerheyt secht, mach nergens herberghe crijghen.* Walewein 5120.

Daer beette hi neder mettesen
Ende moeste herberghen daer.

herde 40 herder (pastor). DD. Fr. HdH. 398. Lb. Lksp. RB.

here wesen 685 (dominari). RB.

herenhulde 888 gunst der aanzienlijken (gratia dominorum, favor herilis).

herenoghen 387 de oogen van den eigenaar (lux, visus domini). Cats bl. 591. *Het ooge van den heer dat maeckt de peerden vet.*

(**heuke**) **huike** 507 mantel (toga). K. *huycke.* Franck bij Gruter II. 74. *Man muss den mantel nach dem wind hencken.*

(**hexter**) 185, 681 ekster (pica). K. *exter.* Lb. *hexteroeghen.* Zoo **houen** voor *oven*. De beteekenis verklaart Cats bl. 684. *Geen soo loosen exter, of haer nest wort wel eens gerooft.*

hilic 640 huwelijk (thorus). K. *hijlick*, hielick, coniugium. DD. Th.

hoede 156 behoedzaamheid (custodia). RB. Walewein 6971.

Daer goet hoede es daer es goet vrede.

hoenre (*plur.* van **hoen** 18, 439) elders **hoener** 412. (et gallus et gallina). K. „Etsi *hoen* pro gallina fere usurpetur, tamen commune est nomen ad omne gallinaceorum genus." vdVR.

(**hoestoel**). Zie **hooftstoel**.

hoeuen 692 noodig zijn; *thoeft wel*, het is wel dienstig.

hof 479 **te houe roepen**, naar de *hoeue* d. i. naar huis. K. *hof*, hoeve, villa. Franck bij Gruter I. 12. *Dem Esel rufft man zu hausz, dasz er die seck trag ausz.*

holden 226 voeden (alere). K. *houden*, nutrire. 234, 344, 361. onderhouden, bewaren (servare, tenere).

holder 553 bespaarder (homo parcus). K. *houder*, qui tenet. Campen bl. 33. *Na een guet spaerer compt een guet verterer.* Cats bl. 94.

Spaert, manneken, spaert,
Dat er een ander wel af vaert.

Homoioteleuta, gezegden, waarvan het einde met denzelfden klank sluit die in het midden gebezigd is; gelijk in het Latijn *Qualis rex, talis grex*; *Quae nocent, ea docent.* Zoo vindt men hier: 325 *Een man, gheen man;* 447 *Cort raet goet raet;*

440 *Calfvleisch halfvleisch.* Zie verder: 119, 144, 154, 164, 208, 321, 336, 365, 380, 443, 446, 462, 468, 544, 580, 618, 759, 755, 765, 782, 785.

*honden 160 zich als een hond aanstellen (capidos veltres imitari.) Goedth. (Mr. 98) *Als een man rijckt so oudt hy.* Waar welligt *hondt* moet gelezen worden. Bij Gruter III. 125 is niet duidelijk te zien of er staat *oudet* of *ondet.* Franck bij Gruter II. 4. *Als ein mann reichet, so hund er.* Van gelijke beteekenis is:

hont sijn 547 (cani similari). Bij Gartner bl. 17ᵇ wordt dit spreekwoord aldus teruggegeven:

Umb ein geringes lieben Freund,
Soll niemand murren wie die Hund.

hooftstoel (hoestoel) 145 hoofdsom. K. *hooftstoel,* sors, vulgo *capital.* Franck bij Gruter II. 88.

Sparen ist zu spat,
Wenn es an die hoffstatt gat.

hoort 645, 690 behoort, is noodig. Cats bl. 578. *Tot Godes hulp behoeft arbeyt.*

hoort 689 luistert. Goedth. (Mr. bl. 89). *Een ongheluck hoort nauwe.*

hornen 649 *plur.* van horn (cornu). K. *hooren.*

hose 509 laars (caliga). K. ocrea.

(houen) 420 oven (furnus). K. *ouen.* Even als *heuter.*

houen 657 feestvieren, maaltijd houden (convivare). K. epulari, splendide et laute vivere aulico more. DD. ML.

huut 681, 776 (pellis). K. *huyd.* BvdH. RB. *in plur.* huden. Opmerkelijk is de constructie in 77 *Also vele calver* (genit.) *comen huden ter merct als older coeijen* (genit.); alwaar het *pelles pecorum* bewijst dat de Versificator *huden* niet heeft opgevat in de beteekenis van *heden, huiden* d. i. thans; gelijk Meijer bl. 78 meende. Zoo ook Agricola 514. *Es kommen eben so viel Kelberheut zum marckt, als ochsenheute.*

*hus 18 geroep tot de hoenders. Zie Kis.

huus 45 huis, woning, werkplaats.

*huusherde (huysherde) 567 huishoudster, huisbewaakster (custos). Theutonista: *huyshoeder,* aedituus. Franck bij Gruter II. 61. *Hessliche weibe sein gute haushälterin.*

.I. voor de dubbele ij in onderscheidene woorden, als: *bi* 125. *blide* 5. *blinen* 29. *bri* 75. *driuen* 72. *hi* 12. *iser* 25. *si* 4. *sinen* 74. *spise* 23. *wise* 72 enz. enz. Zoo ook Y voor .i. in *blyndt* 125. *wynt* 507. enz. Dat de uitspraak van .ij. en ook van .y. althans in een gedeelte van ons land, volkomen gelijk geweest is aan die van .i. blijkt uit deze rijmversen van De Grimbergsche Oorlog (Dietsche War. II. 406) r. 43.

Van Grimberghen, di sekerlike
Machtig waren ende rijcke
Van grote lande in dien tyde
Dat omtrent hem wide ende side
Met sconen beempden was gheleghen.

.i. in tegenstelling van fy 119 een uitroep van goedkeuring en bewondering, ei! Zie *fy.*

iaaz *in plur.* 226, 323. BvdH. RB. Noch in dit woord noch in eenig ander vindt men de j in een van de tien Edities.

*iaer verst 164 uitstel van een jaar (dilatio unius anni). K. *vorst,* verst, intermissio. Fr. *versten* Lksp.

iamerlic 423 bedroefd (facie quasi flente). ML. *yammerlijck.* RB. Goedth. (Mr. 67) *Deerelick ghesien is half gheheden.*

idel (ydel) 86, 512 ledig (vacuus). K. *ijdel,* inanis, vacuus. Fr. Lb. Lksp. RB.

ierst 158, 200, 240, 268, 319, 419 het eerst (primo).

iet—niet *c. gen.* 122 iets, iemand (quis — nullus).

ingheweide 137 ingewand. K. intestina. Volgens de Delftsche uitgaaf moet hier gelezen worden *den ingheweide* in plaats van *dan ingheweide.*

ioken (iocken) 710 jeuken (prurigo). K. *iooeken,* prurire.

iongher (*plur.*) 122 de jongeren (iuvenes). RB.

is 251 (e. genit. pers.) toebehoort. Volgens de Delftsche uitgaaf te lezen *Diens die coe es.* Cats bl. 591. *Die de koe aengaet, die grijpse by den steert.*

iser 25 ijzer (ferrum) RB.

it. zie et.

Caluer (plur.) 77, 571. kalveren (vituli). BvdH.

camp 141 tweegevecht (bellum sive duellum). K. *kamp,* certamen, duellum. Franck bij Gruter II. 10. *Besser krieg versucht dan hals abe.* Het spreekwoord komt voor in den Roman van Walewein 692.

Beter es camp danne hals ontwee.

waar Jonckbloet aanteekent dat men het ook terugvindt in Caerl ende Elegast 1234. Theoph. 1123. Hillegaersb. Ged. HS. fº. 66ᶜ en in den Reinaert 6812.

cappel 626 klein bedehuis (capella). K. *kapelle,* sacellum. Fg.

castiden (*hem*) 424 zich zelf onderwijzen (cautus fieri). HdH. 398 en 532.

katiuen, ketiuen 526, 706 boozen (pravi, viles) K. *katijf,* miser, malus. DD. Fg. Fr. HdH. 238. KdG. Lksp. RB. Th. vdVB.

cattenkinder 148 de jongen van katten (cattorum nati). Cats bl. 509. *'t Wil al muysen wat van katten komt.*

kemmen 785 kammen (pectere). *Zelden kempt, seer kempt.* Gruter III. 175 laat Goedthals zeggen: *Zelden kempt, seer kemt.* Doch dit zal wel een drukfout zijn. Cats bl. 658.

Al wie maer selden kemt sijn haer,
Die wort' er groote pijn gewaer.

KEN, vorm van de Deminutiva, zoo als: *ketelken* 147. *meisterken* 84. *nestken* 148. *snoeken* 45. *spoelken* 6. *voghelken* 148.

karc 252 (ecclesia), als toevlugtsoord, asylum, voor hen die in vreeze zijn.

karle, keerle (kaerle) 12, 106 boer (villicus, villanus). K. rusticus.

kerse 192 kaars (lux). K. *keersse*, candela. Fr. Lksp.
(kersten) kristen 798 Christen. Fr. KdG. Lksp. ML. RB.
kese 448 kaas (caseus).
ketelen 228 kittelen (titillare).
ketelkon 147 keteltje (parva lebes). Zie KEN. Goedth. bij Gruter. 111 156. *Kleyne potkens hebben ooc ooren.*
kint genit. kints 578. dativ. kinde 178. 179. plur. kinder 448. genit. kinders.
*kis 723 geschreeuw om katten te verjagen. Zie hus.
claghe 572. Klagt (querela). K. *klaghe*. Lksp. ML. vdVR. Walewein 6666.
clappen 195 praten, snappen (temere loqui). K. *klappen*, garrire, fabulari. DD. Fr.
clauwen 314 krouwen, streelen (fricare). Zegerus 14. 9. *Die catte is gaerne daer mense strijckt.*
*clauwenloos, (clauwelôos) 718 zonder klauwen (qui caret ungue). K. *klauwe*, unguis.
cleffen 748 vasthechten (affigere). K. *kleffen*.
cleider 123 kleederen (amictus). cleder 773. vrouwencleder 774. (tunica, vestis feminea). RB.
clein 180 kortstondig (brevis), 590; gering (modicus). *subst.* vele cleine 790 (multa modica).
clein kennen 351 gering achten. Campen bl. 101. *Es man sal sijn vianden niet toe licht achten.* Franck bij Gruter 11. 80. *Niemand soll seinen feindt zu gering achten.*
clerc 288 geleerde, geestelijke (clericus). K. *klerck*. Fr. Lksp. ML. RB. Th. vdVR.
*climmer 187. 291. die klimt (scansor). Cats bl. 569. *Hooge klimmers, en diepe swemmers slaen meest qualick.*
clouwen (crauwen) 710. krabben (scalpere). K. *klouwen*, krauwen, scalpere unguibus.
cnape 80. 438. knecht, slaaf (verna, servus). K. *knape*. RB.
coen 543 overmoedig, trotsch (elatus). K. audax, animosus. BvdH. RB. Th.
*(coepman) coopman 654 hij die koopt, de kooper.
*coesalich 267 rijke veehouder (tentor vaccarum multarum).
(koyen) 28. 77. *plur.* van coe 142. 251.
coken (koken) 673. keuken. K. *kokene*, coquina, culina. ML. Th.
*colle 500 koe met een witte vlek aan het voorhoofd (vacca cuius caput splendet).
*colt 501 koud (algore rigescens).
colve 446 kolf, kluppel (cambucus). K. *kolue*, clava. Fg.
*comenscap 678. handel (mercari). DD. Lb. Lksp.
*convent 890 vereeniging van monniken of andere personen die gelijke ambten bekleeden. DD. RB. *covent*, *convent*.
*coorn (coren) 574 paardenvoeder, haver (quod equus edit). Fg. *vrecoren*. Floris en Blancefl. 180. Walewein 1674.

Het hadde tere armer crebbe ghestaen,
Daer hem coren dicke ghebrac.

corve 30 boorden van het schip, de inkepingen of openingen waarin de riemen gestoken worden. K. *korve*, incastura. Franck bij Gruter II. 97. *Wann das wasser über dem schiffs bort gehet, so ists zeit das man auszschöpffet.*
cost 149, 150, 758 (in *sing.*) onkosten (expensae). K. *kost*, sumptus, impensa. DD. HdH. 178. Lksp. ML.
costelike 188 (*superlat.*) de beste (meliores). Goedth. (Mr. 96) *De costelickste schepen staen naest der hawene.*
craen 417 kraanvogel. K. *kraene*.
cranck 11, 514 (*van zaken*) in eenen slechten toestand, swak (malus, non fortis). K. *kranck*, debilis, infirmus. Lksp. ML. RB. Th. vdVR.
credo 898 het Credo, de belijdenis des geloofs.
creien 102 kraaijen (cornices). K. *kraeye*.
*critich 745 met een krijt-rok aan (indutus veste cretata). Theutonista: *critick*, creteus.
*crommen 698 krom worden (curvari). K. *krommen*, flectere. Campen bl. 86 (Mr. 89) *Tmoet vroe buyghen, dat een goet haecke worden sal.*
cropel 248 kreupel (claudus). K. *kropel*. Lksp.
crune (cruyne) 625 het geschoren bovenste gedeelte van het hoofd bij de geestelijken (crunatus). K. *kruyne*, platte, corona rasa, tonsura. Fg. vdVR. *crune*. Walewein 9788.

Ic sal ju noch heden papen wyen
Ende steeren crune met minen swaerde.

cruce 209 kruis van Christus (crux). K. *kruys*.
cruuc 42 kruik (hydria, urna). K. *kruycke*. RB. Cats bl. 531. *De kanne gaet soo lang te water, totse eens breeckt.*
cuken 53 568. (*plur.*) kuikens (pulli). K. *kieken*.
Lancsem (lantsem) 807 langzaam (lente). K. *lanksaem*. Franck bij Gruter 11. 88.

Ein schürrenden vogel brat mit eil:
Ein schwimmenden aber lasz die weil.

laten 20. 455. 465 nalaten, staken (cessare). K. *laten*, omittere. Lksp. RB. Goedth. (Mr. 68) *Twerdt goedt scheen, als tspel ten besten is.*
leegh 728 lui (piger). K. *ledig*, otiosus, deses. Hoogd. Spreekw. bij Gruter 111. 82. *Es is den Faulen ein guter schatz* (l. schutz), *dass sie ein klein kindlein haben.* Spieghel Byspr. Alm. 24 maart: *Een leegh mens is een duyvels oorkussen.* De dubbele beteekenis Ibid. 25 maart: *Leghe handen, leghe tanden.*
leech 158 laag (pronus, bassus). K. *leegh*, humilis. Goedth. (Mr. 68) *Daer den tuyn neerst is, gaet men stuens ouere.* Cats bl. 642. *Daer de tuyn laegst is, wil yder over.*
leersen 308 *dat sing.* voor de laars (ocrea).
leet, let (3 p. sing. praes. van laeten) 57 178 gedoogen. K. sinere.
leet sijn (c. dat.) 673 (displicere). Tegenovergesteld van *lief*. RB.
leken 574 lekken (fieri absque liquore). K. stillare, liquorem transmittere. Franck bij Gruter 11. 4. *Alte fässer rinnen gern.*

leeker 73. 74. begeerig naar lekkernijen (qui lauta requirit). K. qui nimias in lingendo delicias quaerit. DD.
liden 88. 208 voorbijgaan (transire). K. *lijden*, labi, praeterire. BvdH. DD. Fr. Lb. Lksp. ML. RB. Th. Caerl ende El. 1107.
lief 840 beminde (id quod amatur). K. amasia. Zie *minneken*.
lief doen 225. iemand een dienst bewijzen (facere alicui carum). K. gratum facere.
*liefmoederen 801 lieve vader en moeder roepen (dicere: care pater et mater!). Pr. van Duyse (Belg. Mus. 1. 455) vermeldt: *Daer is geen lievenheeren aen* d. i. daer helpt geen verbidding aen, al smeeke men by O. L. H.
*liefte 118 liefde (amor). DD. ML. Cats bl. 522.

Men paert geen vrysters tegens danck,
Want 't is een handel sonder dwanck.

lichtelic 463, 466 spoedig, om eene geringe oorzaak, gemakkelijk RB.
lichten 526 opligten (levare). K. sublevare.
lichten 192 verlichten, licht geven. K. lucere, lumen praebere: Joan. V. 35. *Hy was een keersse bernende ende lichtende.*
liselic (liseleken) 514 zachtkens (paulatim). K. *lijnselick*, lijselick, lente, sensim. Fg. Lb. Lksp. ML. Walewein 9302. Cats bl. 555. *Aen een kranck toutjen moet men sachtjens trecken.*
loofte (loefte) 460 belofte (promissum). K. *lofte*.
*loogh 529 slap (laxus). Goedth. (Mr. 75) *Men schiet somtyts met lueghe pesen.* Waar Meijer zegt: „*leugen-pesen*; eene pees of een boog die niet doet treffen."
Loos. Uitgang van Adjectiva met privative beteekenis; b. v. *clauweloos*, *vriendeloos*. K. *loos los*, vacuus.
loos 459, 461. valsch (falsus, cui dolus est gratus). K. callidus. RB.
louen 277, 488. prijs bepalen voor koopwaren, geld vragen (taxare). K. pretium statuere rei venali.
*louen 317 gelooven, vertrouwen, (credere). Goedth. bij Gruter III. 128. *By wel vertrouwen werd menig bedrogen.* Cats bl. 580. *Die ligt vertrout, wort haest bedrogen.*
luden (lieden). 65, 70, 72, 218, 461, 584, 606, 615 lieden, menschen. K. homines, turba hominum. Cats bl. 527. *Alle mans vrient, menigh mans geck.*
*lupend 464 stil. Cats bl. 631. *De luipende katten halen 't vleis uit de pot.* Het hier gebezigde spreekwoord geeft Cats bl. 600 aldus op: *Sluymende seugen eten wel haren draf.* en bl. 604 *Een stille seugh die eet den draf.*
lusich 310 (pediculosus). K. *luysigh*.
luttel 194, 457 weinig (paucus, modicus). *Subst. cum genit. een luttel vordels*, 328. Zoo ook 456, 458, RB. vdVR. *lettel*.
luusteren 193 fluisteren (susurrare). K. *luysteren*, in aurem dicere.
Maechschap, (maescap) 344 maagdschap (consanguinitas). K. *maeghschap*, cognatio. RB.

maenen 453 het geleende terug vragen (monere). K. exigere debitum. Franck bij Gruter II. 72. *Lihe macht freundschaft, wider fordern feindschaft.*
mach. Zie *moghen*.
mallic 470 ieder (quisque). K. *malck*, unusquisque. Fg. Roman van Walewein 7556.

Mallic proeve sine cracht!

mate 496 matigheid (mensuram ponere). K. maete. Lb.
meel 218 brij, pap (far, farina). Cats bl. 638. *Hy moet veel brijs hebben: die elck den mont sal stoppen.* Ibid.

Men hoeft wel pap met volle potten
Om mont te stoppen alle sotten.

meer *c. genit.* 796. *meer eren.*
meerderen 28, 572 vermeerderen, toenemen (crescere). DD. Fg. RB.
meest *indecl. c. genit.* 362, 606 *meest gheldes.*
meest 7 grootste. 187 *die meeste climmers*, de grootste, de beste klimmers. K. *meeste*, maximus, summus; alwaar Van Hasselt als voorbeeld bijbrengt: „*die Ciclopes waren die aldermeeste reusen.*" Leven van Sinte Christina 104

Daer haer gesciede dat meeste
Wonder, dat noyt iemanne gesciede.

meisterken 84 meestertje (parvus magister) *deminut.* van meister 633, 648.
mechtich (machtich) *c. genit.* 855. magtig (qui facere potest). RB.
melden 587 vertellen, verklappen. K. prodere, revelare.
menich 504. 699. 710 menigeen. RB.
menichten 502 *in sing.* eene menigte (ingens turba). K. *menighte*, multitudo. De Delftsche uitgaaf heeft hier *breken* voor *briet*; en zoo ook Goedth. (Mr. 86) *Menichten breken burgen ende sloten.*
mer, maar: 177. 287 slechts; 517. 525. 697. 720 doch.
merct 698. 729. markt (forum). Hetzelfde spreekwoord leest men bij van Heelu 5155.

Te selker merct alsulken tol.

*minderen 23 verminderen, minder worden. K. minuere.
(minneken) 840 beminde (id quod amatur). K. *minne*, minneken, corculum. Cats bl. 498. *Elck heeft sijn liefje lief, al isse besnot.*
*misgaen 40 kwalijk gaan (male vadit mihi). Cats bl. 642. *Men mis-deelt die 't mis-gaet.* Franck bij Gruter. II. 99. *Wann es dem hirten übel gehet, so sterben die schaaf.*
misrekenen 518 verkeerde rekening maken (male computare). K. errare in calculo, male numerare.
mistaelt 518. *misrekent en is niet mistaelt.* Eene betere lezing levert de Delftsche druk: *mesrekent en es niet betaelt.* Zoo ook Goedth. bij Gruter III. 162. *Misrekent en es niet betaalt.*

mit 478. 511. 727. 757 met. mit alle 800, met dat al. Niet veel meer dan een stopwoord. RB. mitten cattiven 526 met de ellendelingen. mitten baert trekken 715 bij den baard trekken (trahere cum barba).

moeder 854 begin, oorsprong. *Mater omnium bonarum rerum, sapientia* schrijft Cicero de Leg. I. 22. 58 cf. de Orat. 11. 40. 171. Acad. post. 1. 10. 89.

moes 521 groente (olus).

moeten 850 mogen. moeten 212, moet hem. Zie AANLEUNING.

moghen (ik mach) 155, 196, 248, 256, 257, 819, 497, 569 kunnen (posse, valere). Fg. HdH. 117. ML. RB. vdVR.

molen 240 (mola) hier vrouwelijk gebruikt. Zoo ook bij Maerl. Rymb. 4057.

monic 629. Uit deze plaats schijnt te blijken dat het den monniken verboden was *alleen te gaan*, (solus sine compare vadere). Onder de Spreekwoorden aan Geestelijke Zaken ontleend, die door Pr. van Duyse verzameld zijn in het Belg. Mus. 1842 vindt men bl. 226: *De Capucienen gaen altyd getween* en *Een goed monnik gaat nooyt alleen*. De verzamelaar voegt daarbij deze uitlegging: „Dit gebruikt men, als men iemand verzoekt om het by een glas wyn enz. niet te laten blyven." Geheel anders wordt dit spreekw. opgevat door Ritzius p. 855: *Ein Mönch und ein Unglück sind selten allein. Nec monachus, nec triste malum sine compare vadunt.* Zegerus p. 11 heeft waarschijnlijk slechts aan de eigenlijke beteekenis gedacht:

Die minderbroeders en gaen alleen niet.
Franciscanis mos non est incedere solitariis.

in welke woorden dit vers schijnt te schuilen:

Mos Franciscanis non est incedere solis.

Nacht werc 541 (opus nocte laboratum).

nare 522, 798, 801, 802 (*compar.*) nader (propior). DD. Lb. RB. Th. Zie *schoonre*, *vuulre*. Aldernaest 7 het meest nabij. Goedth. bij Gruter III. 150. *Hoe naarder den been, zo zueter vlees. Hoe naarder den Paus, zo quader Kersten. Hoe naarder den vier, zo heeter.* Cats bl. 8. *Hoe swaerder lot, Hoe naerder Godt.*

*narouwe 540 te laat berouw (post facta dolere).

nau, nauwe 162 bekrompen (non late). 554 gering, weinig. K. parcus. 71, 287, 876 voorzigtig, fijn uitgedacht (cautus). K. propius intueri. DD. Lksp. ML. RB.

(necker) 559 de booze watergeest (Neptunus). K. daemon aquaticus, Neptunus.

nestken 148 nestjen (parvus nidus). Zie KEN.

nie 152, 686 niet. nie, nooit 856, 885, 897, 478 enz.

nie man 2, 684. K. *niemand*, rectius *nie-man*, nemo. Dicitur *nie-man* q. d. *n'ie-man:* sicut Latinis *nemo* q. d. *ne homo*. Elders, in één woord: nieman 68, 459, 545. Weder elders niemant 546, 547, 548, 561.

niet 122, 270 niets (nihil). RB.

nighen 486 (cum dat.) zich voor iemand buigen, vd. eerbied betoonen (honorare). K. *neyghen*, submittere genu. BvdH. DD. Fr. Lksp. RB. Walewein 10910. *Daer hi den riken coninc vernam Hi neech hem ende groetene soone.* Dezelfde beteekenis moet welligt toegekend worden aan *buyghen*. Ten minste ons spreekwoord wordt aldus opgegeven in Campen bl. 102 (Mr. 48) *Hy buycht den boom daer hy baethe van heft.* Franck bij Gruter 1. 56. *Man ehret doch den baum umbs schattens willen.*

node 132, 600 ongaarne, niet spoedig (non libenter, non cito). K. *noode*, invite. KdG RB. vdVR. Caerl ende El. 78.

noot hebben (c. genit.) 180. 604 [waar in de Delftsche uitgaaf teregt *hulpen* staat] behoeven, van noode hebben (necesse esse). DD. Fr. HdH. 189. RB. Goedth. bij Gruter III. 167. *'t Recht heeft dicwijls hulp gebreck.*

*Oest 439 oogsttijd (seges, autumnus). Fr. RB.

oghe 165 oog. In de Delftsche uitgaaf staat *die oghe;* en zoo wordt dit woord ook vrouwelijk gebruikt in de Stat. Vert. 1 Corinth. XII. 16, 17, 21.

OL voor OU in de woorden *golt* 623, *holt* 108. *colt* 501. *olt* 16. 28. *stolt* 818. *wolt* 81. Zie ook *holder* en *ontholden*.

olden Zie *ouden*.

olien (olyen) 489 zalven (inungere). K. *olien*, ungere oleo.

olt, olde *(adj.)* 16, 102, 120, 189, 283, 574 enz. oud (annosus, vetus).

olde (*subst.*) 69, 181, 182, 525, 715 (senex).

olden (ouden) 591 oud worden (antiquus fieri). K. senescere. DD. HdH. 290. Lksp. ML. RB.

older (*plur.*) 122 de ouderen (seniores). K. *ouder*.

omme 821 wech omme, omweg (via circuiens). Cats bl. 615 *Een goe weg om, En is geen krom.*

*onbekend 18 ondankbaar (ingratus). K. heeft wel *onbekentheyd*, ingratitudo. Franck bij Gruter 11. 41. *Es ist alles verlohren, was an undanckbare leut gelegt wirdt.*

*onderleken (onderlecken) 571 onderling elkander likken (lambere). Franck bij Gruter 11. 92. *Unbekandte kälber lecken sich auch unter einander.* Even als *ondermoeten* in der Lksp. 11. 8. 147 en *onderminnen* in Van der Feesten 499.

onderwind 458 bemoeizucht (gubernare). K. *onderwinden*, se immiscere alicui rei. *onderwinder*, administrator ultroneus. Franck bij Gruter I. 18. *Der wenig beherscht, behelt viel zu freunden.* Körte 5009. *Wenig Regierens macht guten Frieden.* De Delftsche druk heeft teregt: *Luttel onderwindens brengt veel vreden in*, in plaats van *vrienden*. Zoo ook Zegerus bl. 40. *Luttel onderwins maect veel vreets.* Goeth. (Mr. 72) *Luttel onderwinds bringt vele rusten.* Cats bl. 657. *Luttel onderwints, groote rust.*

onghebeden 268 ongenoodigd (non invitatus). K. non rogatus. RB. *ghebeden*.

*ongheeindt 140 niet ten einde gebragt (si finis non sit adeptus). RB. *gheënt*.

ongheheuent 567 onopgesmukt (non redimitus). K. incultus, inornatus. Franck bij Gruter 11. 93 *Ungeschaffene weiber hüten das haus wol.* Ibid. *Ungehaupte weiber sind gute haushirten.*

onghe[l]ede 578. De Delftsche druk heeft de betere lezing: *Ongheleyde eyer* d. i. die nog niet gelegd zijn (ova non nata). Zoo ook Goedth. (Mr. 98.) *Ongheleyde eyeren syn onsekere kiekenen.*

(ongheloent) 875 onbeloond. (quod non perit). K. non remuneratus.

ongheualligh 584. ongelukkig (miser). K. infortunatus, aerumnosus. Lb. Zoo ook *ongeval* d. i. ongeluk in Ps. XVIII. 19. Bij Pr. van Duyse in zijne Spreekwoorden een Geestelijke zaken ontleend [Belg. Mus. 1843. bl. 211] luidt dit spreekw. aldus: *Arme lui maken ryke heiligen* d. i. Zij offeren boven hun vermogen om de gunst dier heiligen te bekomen.

onconde 570 onbekendheid (*passivo sensu*).

*oncundighe (onkondighe) 571 die elkander niet kennen (qui se non noscunt).

onlanc (onlanghe) 878 kort. K. brevis, non longus. Fr. Lksp. ML. RB.

*onluc 689 ongeluk (sors mala). De Delftsche uitgaaf heeft *Tongheluckе.*

onmate (ommate) 562 buitensporigheid (excessus). HdH. 132. Lksp. RB. Franck bij Gruter 11. 104. *Was über die mass ist, stehet nicht lang.*

onminne 570 gebrek aan liefde, onverschilligheid.

onraet 564. gebrek aan goed overleg bij het gebruik van zijne middelen, vd. verkwisting (prodiga res). K. abusio. In der Leken Spieghel 111. 3. 78. vindt men het spreekwoord aldus:

Onraet brinct in menighen scade.

(onreyuen) ontreinen 677 bevuilen (foedare). K. *ontreynighen*, inquinare. ML. RB.

onsalich 450 ongelukkig (miser). K. *onsaeligh.* RB. vdVR.

onschemel (onscamel) 70 onbeschaamd (qui caret pudore). K. *onschaemel*, impudens. Franck bij Gruter 1. 6. *Armut kein scham hat.*

*onspoet 372 vertraging (si cui rei obstaculum obstat). Het spreekwoord staat aldus in der Leken Spieghel 111. 10. 168.

Quaede haeste es onspoet.

En in den Roman van Walewein 1987 leest men:

Van haestieheden comt selden goet.

In de Bijbelvertaling van Deux Aes (Delft 1579) staat bij Spr. XXI. 5. onder de Kant-aanteekeningen: *Seer haesten brac den hals ontwee.*

ontfaen 811 ontvangen. K. accipere. BvdH. Lksp. RB. vdVR.

ontholden 597 onthouden, in het geheugen bewaren (tenere).

ontsien 265 vreezen. K. vereri. Goedth. bij Gruter 111. 187. *Diemen vreest geeftmen 't sijne.*

ontwee 141. 509. in stukken geslagen, gebroken (fractus). Fr. HdH. 508. Lb. Lksp. ML. RB. Th. vdVR. Hoogd. Spreek bij Ritsius p. 989. *Um eine Hand voll Sprew Bricht Freundschaft oft entzwey.*

*onweerden 784. lastig worden (ingratum fieri).

onweert 80. 128. veracht, ongevallig (ingratus, male gratus). Lksp. RB.

onwillich 511. 588. traag, lui (impromptus, qui pigriest).

openbaer 589 in het oog vallend, wat gezien wordt (apparens). RB.

*opgaen 6 in de hoogte gaan, zwellen (tumere).

opgheuen 19 overlaten, opofferen (rem alicui dare). K. dedere, cedere. Theophilus 386

Ende meneghen hadde brocht daer in
Dat hi den duvel hadde opghegheven
Sine siele ende sijn leven.

Franck bij Gruter 1. 76. *Was man Gott auff opffert, ist wohl halb verlohren.*

orlof hebben c. genit. 586 verlof. K. *oorlof*, facultas, venia. Fr. Fg. Lksp. ML. vdVR.

osen 80 hoozen, het water uit het schip werpen (undam iacere de navi). K. *hoosen*, haurire.

(ouden) 591 oud worden. Zie olden.

ouel K. *oeuel.* Zie *euel.*

ouer 296 vóór (Van het verledene gesproken).

ouergaen 757 overkomen (bene cui esse vel male). K. obvenire. DD. RB.

*ouerluden 286 uitluiden ter begrafenis. Franck bij Gruter 11. 112. *Wer sich mit dräuwort leszet tödten, dem soll man mit eselsfürtzen zu grab leuten.*

Pape 94, 167, 419, 625 priester (presbyter, flamen).

pec 254 pik (pix). RB.

pelser (pelier) 745. bontwerker (pellifex). K. *pelser*, peltier, pellio.

pinen 214. zijn best doen, zich haasten (festinare). K. *pijnen*, operam dare, conari. DD. Fg. Fr. HdH. 313. KdG. Lb. Lksp. ML. RB. Th. vdVR.

pipe 557 fluit (sonitus musae). K. *pijpe*, tibia. ML. Campen bl. 118. *Wy moeten nu nae sijnen pijpen dansen.* 1 Sam. X. 5. *Luyten ende trommelen ende pijpen ende harpen.*

pipen 556 fluiten. K. *pijpen*, canere tibia. ML. 1 Kon. I. 40. *Ende het volck pijpte met pijpen.*

Pluralis gelijk aan den singularis, in de substantiva: *iaer* 296, 323. *hout* 576. *swijn* 580. *teken* 583. *wijf* 567, 603. HdH. 454. Bormans op Leven van S. Christina bl. 110.

poghen 596 zich tegen iemand verzetten. K. *pooghen*, tentare, aggredi. Franck bij Gruter II. 12. *Böcket Gott nit zu nahe; er kan wol wencken.*

pont 682. Zekere somme gelds (libra). K. *pond*, as mina. Fg.

post 686 deurstijl. RB. In de Delftsche uitgaaf staat prekel, prikkel (stimulus).

proeuen 660 beproeven. K. tentare, facere periculum. Fg. KdG. Lksp. ML. RB. vdVR. Walewein 2946, 4300, 7556.

PRONOMEN weggelaten, in 463 *Lichtelic lacht, lichtelic screyt;* 505 *Meest grabt, meest heeft;* 763 *Wijn drinct, wijn ghelt;* 765 *Zelden kempt, seer kempt.*

put 667 rijmende op *moet.*

Quade 209 de booswicht (malus).

quaet (adv.) 229 verkeerd, ongepast.

quaet, quade (adj.) 218, 214, 351, 406 slecht, boos (malus, nequam, pravus). *superl.* quaetste 183, 290. de onbedrevenste.

qualic 228, 292, 295, 598, 701, 702 slecht, op slechte wijs (male). RB. vdVR.

quattel (quackele) 348 kwartel (coturnix). K. *quackel.* RB.

quern 508. karnmolen (querna). K. *querne*, handmolen; *kerne*, boterstande. De hond, die in huis gelaten is, springt daarop (*scandit*), om de melk op te likken die op het deksel gestort is.

quijt, (quite) 55 vereffend (quitus). quite schelden 121 (dimittere). K. *quijt*, solutus, vulgo *quitus.* Fr. Lksp. RB.

Raets vraghen 181 iemands raad inwinnen (uti consilio alicuius). In de Delftsche uitgaaf is dit in één woord geschreven. Bij K. staat ook *raeds-pleghen*, consultare.

rapen 573 oprapen, inzamelen (colligere). Franck bij Gruter I. 70. *Unter grossen herren ist gut reich werden.*

RE Uitgang van den comparativus; b. v. *nare, schoonre, sware, vuulre.*

*reet 95, 605, 780 gereed (promptus), partic. pass. van:

reiden (reyden) 769 gereed maken. K. parare, praeparare. ML. Elders beraeden. 225.

repe 198, 514 touw (restis). K. *reep*, funis. Fr. ML. Cats bl. 646. *Aen een broos lijntjen moet men sachtjes trecken.*

RHYTHMUS in spreekwoorden: 36, 65, 106, 107, 178, enz. Zie Verhandeling bl. 33.

riden 565 te paard rijden (equitare). enen esel riden 386 (adscendere asellum). K. *rijden.*

*riden 102 kwellen, bespringen. Latijnsch spreekw. *Mortuo leoni etiam lepores insultant.* Cats bl. 642. *Als de wolf out wort, soo ryen hem de kraeyen.* Lksp. waar de Vries wijst op de verwensching in Walewein 6164. *die corts ridene* d. i. de koorts kwelle hem!

rijcken 100 rijk worden (ditari). K. ditescere. ML.

RIJM in spreekwoorden: 8, 97, 122, 125 enz. Zie Verhand. bl. 34. Zoo ook *Onzuiver rijm* (assonance). Zie Verhand. bl. 34.

rijsen 176 vallen (labi). K. *rysen*, decidere.

richten 451 regtmaken (rectificare). K. *rechten*, dirigere. hem richten (rechten) 96 zich oprigten (erigi).

*ro (rouw) 389 rauw (crudus). K. *rouw*, immaturus, crudus. HdH. 374. Lksp. *roe.*

(ruecken) *c. genit.* 224. zich aan iemand laten gelegen liggen (curare de aliquo). K. *roecken*, curare, aestimare. Theutonista: *ruecken*, achten. In de Vulgata staat behoeft; elders hofft.

rueren 799 in beweging brengen (movere). K. *roeren.* DD. Lksp. ML.

(ruijnen) 198 fluisteren (susurrare). K. in aurem mussitare. HdH. 461. Lksp. RB. Th. vdVR.

*rusten 363 doen rusten, rustig maken (mitiorem reddere). Lksp.

*Sadelen 238 gezadeld worden (sellari).

(zaen) 113, 346 spoedig (cito). K. *saen*, statim, mox, cito. BvdH. Fg. Fr. HdH. 498. KdG. Lb. Lksp. RB. Th. vdVR.

saghe (zaghe) 446. verhaal (sermo). K. *saeghe*, narratio. BvdH. Fg. Fr. Lksp. ML. RB.

sait (sayt) 492 (seminare). K. *saeyen*, serere. Th. *seit.*

sake 590 oorzaak (causa). DD. RB. Caerl ende Eleg. 217. *Ic hebbe Elegast verdreven Om cleine sake uut minen lande.*

saligh 190 gelukkig (felix). K. beatus. Hoogd. spreekw. bij Körte 715. *Der glücklichen Braut fällt der Regen in den Schooss.*

sede (zeede) 452 gewoonte, manier (mos). K. *sede*, ritus. DD. Fg. HdH. 254. Lb. Lksp. ML. RB. vdVR. Walew. 10194.

seer (zeer) (*subst.*) 684. smart, droefheid. K. *seer*, dolor, aegritudo. Fg. Fr. Lksp. Lksp. ML. RB. Th.

seer (zeer) (adv.) 786 met pijn.

seer (zeer) maken 565 pijnlijk maken (laedere). Goedth. (Mr. 72) *Onghewoone reysers hebben licht smertende billen.*

seicken (seycken) 191 *mingere.* K. *seycken*, meiere.

seint (seynt) 161. 699 zendt (mittit). Th.

self 787 in eigen persoon. Cats bl. 591. *Selfs is de man. Geen bode zoo goet, Als de man selfs doet.* Het laatste bevat de verklaring van hetgeen Goedth. bij Gruter 111. 164. heeft: *Niet voor de bode selfef.*

selue 504 eigen (proprium). RB.

*sere 396. 734. zeer (multum). BvdH. *siere.* Th.

simpel 394 eenvoudig (simplex). K. sincerus, incallidus. Fr. KdG. ML.

(schale) 128. *Beter enen kalven doyer dan een heel schale.* Aldus te lezen volgens de Delftsche uitgaaf. Eyerschaal (testa). K. *schaele van d' eye*, putamen ovi.

schalc (scalck). 351 booswicht, bedrieger (astutus). K. callidus, subdolus. HdH. 437. KdG. Lksp. vdVR.

schamelheit 609 gevoel van schaamte, zedigheid (pudor). K. *schaemelheyd.* DD. Fr. HdH. 187. Lb. Lksp. ML. RB.

schandich 331 schandelijk (inhonestus). K. *schendigh*, turpis. Hoogd. Spreekw. bij Körte 5268 *Ein Schand-Brocken ist leicht gegessen* d. i. volgens 1112. *Es ist bald geendet, Was lange schändet.*

*schantsman (scantsman) 462 (qui scandala dicere promptus est).

scharren (scarren) 307, scherren (418) 713 krabben, klaauwen (verrere). K. *scherren*, scharren, terram scalpere, ut

gallinae. Cats bl. 597. *Let eens hoe 't de hanen maken, Die hier schraven in het kaf.*

scheldeu 467 berispen, twisten (rixari). K. convitiari. HdH. 226. RB.

*schenden 559 verwijten (culpas alicui imponere). Andere uitgaven hebben hier schelden; en zoo leest men in Belg. Mus. 1. 232. *Laet de donder den nicker niet schelden*, waar Pr. van Duyse bijvoegt: „Van iemand die een ander zijn eigen gebrek verwyt."

scherbier (scarp bier) 411 dun bier (potus tenuis). K. *scherp bier*, tenuis cerevisia.

scherren. Zie scharren.

(schier) 440 spoedig, haast. K. propere. cito. BvdH. *sciere* DD. Fg. KdG. Lb. Lksp. ML. RB. Th. vdVR.

schinen 394 blijken (apparere). K. *schijnen*.

schoe (schoen) 337 schoen (calceus). RB. Deuteron. XXXIII. 25. *IJser ende koper sal onder uwe schoe zijn.* Zoo ook *schoeriem* Jes. V. 27.

schoonre (scoender) 422 comparat. van *schoon*. Zie nare, vuulre.

schorft (scorft) 85, 201, 310 schurftig (qui absque pilis est, quem scabies tormentat, qui scabiem patitur). K. *schorft*, scabiosus.

schuwen (scuwen) 209 ontwijken (fugere). Fg.

(scoet) impft. van *scieten* 343. K. *schieten*, iaculari.

(scout) 770 schuld (debitum). K. *schoud*. BvdH. DD. Fg. Fr. HdH. 215. KdG. Lksp. RB. Th. Franck bij Gruter 1. 4. *An alter oder ungewisser schuld nimbt mann haberstro.*

slaet (sleet) 416.

slachten (slechten) 419 gelijk zijn. K. similem esse. Fr. RB. Th. vdVR.

slikich 289 *Die slikighe voet*, de voet die de slijk niet ontziet (pes lutosus) K. *slijckachtigh*, slijckigh, coenosus. Franck bij Gruter 11. 17. *Dreckiger fuss find allzeit etwas.*

slote 502 kasteelen. K. *slot*, arx, castrum.

slotel 286 sleutel (clavis) *plur. slotelen.* RB.

smaecken *c. genit.* 298. 299 naar iets smaken. Cats bl. 510. *'t Appelken smaeckt gemeenlick boomig.*

smeets 45. 618. genit. van *smit.* (faber). K. *smed*, smid, faber ferrarius. Lksp. 111. 14. 189. *Eens smeeds ofte eens wevers zone.*

*smeken 45 kleine smid q. d. *smedeken* (fabrellus). Zie KEN. Cats bl. 618 *'t Is beter te gaen tot smits als tot smeetjens.*

*smetten 52 vet zijn (crassus esse pinguedine). Campen bl. 89 *Alle ampten sijn smeerig.*

snappen 332 naar iets happen (hiare). K. captare. De Delftsche uitgaaf heeft snact; K. hianti ore captare. Zoo ook Goedth. bij Gruter 111. 132. *Den hondt snact na een vliege.*

snee 9. 695 sneeuw (nix). Lksp. RB.

sniden 602 snijden ((scindere). K. *snijden*. De vergelijking van eene kwade tong bij een zwaard vindt men ook in Theophilus 335. *Quade tonghen es een quaet sweert.*

snuven 790 ronken (nare resonare). K. *snuyven*, naribus spirare. Zegerus bl. 54. *Sy en slapen niet al, die roncken.* Campen bl. 129. *Sy slapen niet al die daer snorcken.* Franck bij Gruter 11. 86. *Sie schlaffen nit all die mit der nasen schnaufen.*

so-so (bij twee comparativi) hoe-des te 795. 796 Sqq. RB.

soen (zoen) 811 vrede, verzoening. K. *soen*, reconciliatio. ML. Troj. Oorl. 87 *Ydomeneus maecte die soene.* Grimb. Oorl. 5333. 5382.

soch 464 zeug (sus). K. *sogh*, soegh.

(sochte) 424. zacht (leniter). K. *soght*, saecht, suavis, lenis. Fr. Lb. ML. RB. Th.

sonder dat 545 zonder gebreken. Zegerus bl. 48. *Niemant sonder ghebreck.* Campen bl. 89. *Daer is niemant sonder ghebreck.* Hoogd. Spreekw. bij Gruter 111. 88. *Es ist kein Mensch ohne ein Nisi oder aber.* Onder de Spreekwoorden aan Geestelijke zaken ontleend, die door Pr. van Duyse verzameld zijn in het Belg. Mus. 1842 wordt dit spreekw. aldus opgegeven: *Niemand zonder dit Dan die 't al bezit.* d. i. Niemand zonder gebreken; alleen God uitgezonderd.

soppen (zoppen) 598 oliekoek (offa). K. *soppe*, offa e iure.

sorghen 595 bezorgd zijn (sollicitus esse) K. vereri. ML. vdVR.

span 778 impfct. van *spinnen* 11 (nere, filare). Even als: began, v. beginnen BvdH. gewan v. gewinnen Fr. versan v. versinnen ML. wan v. winnen DD.

spane, spaendere, 109. 175. 369 spaanders (assula, fragmen). K. *spaen*, ligneum putamen. KdG.

speel 617 spel (ludus). Cats bl. 539. *'t Is quaet met stercke te worstelen; want der stercken spel is der krancken doot.*

*speelken 6 spel, spelletje. Deminutive vorm van *spel*, *speel*, genit. speels 20, 617, 370.

spot 515, 612, 752 scherts (iocus).

spreit (sprayt) 417. K. *spreyden*, tendere. Lksp.

stade 498. met staden, zonder overhaasting, met tusschenpoozen, op zijn gemak, zoo als het behoort (decenter). K. *staede*, opportunitas, tempus vacuum. Lb. RB.

*staende 784 bestendig, duurzaam; van *staen*, dat het bijdenkbeeld heeft van voortduring en dus zelfstandigheid. Zie de Vries, Gloss. Lksp. bl. 610. Zie stont.

stede 614 plaats (locus). K. *stad*, stede, locus. BvdH. Lksp. ML. In de Bijbelvertaling van Deux Aes (Delft 1579) staat nevens Spr. XV. 1. op de kant: *Een goet woort vindt een goede stede.* d. i. een goede plaats. Stede ende stonde plaats en gelegenheid (hora et locus). HdH. 275. KdG. RB.

stelen c. dat. personae 185 ontstelen (auferre).

sticken (in) 420 insteeken. K. *insteken*, intrudere.

stoc (stock) 97 kluister (cippus). K. compedes, pedicae. Jerem. XXIX. 26. *Die sich voor een propheet uytgeeft, dat gy dien stellet in de gevangenisse ende in den stock.* Vd. *stockwaerder*, opziener over de gevangenis. Hand. XVI. 23, 27, 36.

stolt (stout) 818. moedig (audax). K. *stout.* HdH. 474. Campen bl. 122. *Een hont op sijn eyghen nest is koen.*
stonde 614 oogenblik (hora). K. *stond,* momentum. Lksp.
stonen 791 zuchten (vae fari). K. *stenen,* gemere. Franck bij Gruter II. 86. *Sie seynd nicht alle kranck, die ach und wehe schreyen.*
stont 562 bestond, bleef bestaan. 680, bleef staande. Zie staende.
stoppen 15 vol maken, dempen. K. opplere. Cats bl. 581. *'t Is te laet den put gevult, als 't kalf verdroncken is.*
(suecken) 81 zoeken. opzoeken (visere). K. *soecken.*
(zuete) 174, 879 zoet (mitis, dulcedine plenus). K. *suet,* dulcis.
sullen 181, 182, 290, 864, 867, 478, 494, 498, 514, 534, 537. moeten, behooren. RB. 178 plegen (solere).
*supen (zupen) 329 soep (sorbile). K. *soppe,* iusculum. Theutonista: *suyppe,* sorbucium.
*suuel 422 gekookte spijs (esca cocta).
sware 808 zwaarder. DD. Fr. Lb. RB. Zie RE.
swaren 454 zwaar worden (grave fieri). K. *swaeren,* gravare.
(sweer) 709 zwager. In het O. T. *schoonvader.* Zie Gen. XXXVIII. 25. Exod. XVIII. 6. In het N. T. ook nog in andere beteekenissen. Zie Matth. X. 85. Marc. I. 30.
sweeren (zweeren) 83 pijn doen (dolere). K. *sweren.* Lksp. Franck bij Gruter II. 96. *Wann das haupt kranck ist, so trauwren alle glieder.* Cats bl. 570. *Hooft sieck, al sieck.*
swerke (swarke) 78 wolk (nubes). K. *swarcke,* swercke. Fr. RB. Zegerus bl. 4. *Al wolcken en reghenen niet.*
.T. *vastgehecht* aan en; ten is niet 628 het en is niet. Dikwijls aan een volgend subst. dat met een vocaal begint, b. v. *teinde* 641. *tonghelucke* 689; doch ook aan substantiva, die met een consonant beginnen; b. v. *tboec* 779. *tbloet* 621. *tgheruft* 719. *thert* 620. *thoen* 718. *thooft* 691. *tkint* 697. *tspec* 700. *tswaerste* 704. Insgelijks aan verba; b. v. *thoeft* 692. tis (tes) 622, 656 e. e. *toost* 694. *tmoet* 618. *tseint.* 699. *tsijn* 705. *tvaert* 701. Zie Verhandeling bl. 19.
.T. *weggelaten* in de 3 pers. sing. praes; b. v. *derf* 246, 805. *dooch* 219, 647, 648. *sterf* 405. *tooch* 523. *worpmen* 88.
.T. *bijgevoegd,* waar zij eigenlijk niet behoort. Zie *wilt* 3 pers. sing. van *willen.*
(tambure) 583 trommel (tympanum). K. *tamboer,* tympanum, vulgo tamborinum. Lb. Cats bl. 575. *'t Is quaet hasen met trommels vangen.*
tap 96 (angulus in sacco). K. extremitas rotunda et acuta. Zegerus bl. 2. *Als den sack vol is, soo recht hy sijn ooren.* Franck bij Gruter II. 97. *Wann der sack vol ist, erstreckt er den zippfell.*
(tarden) 43 treden (calcare). K. *terden.* Lb. RB. Cats bl. 620 *Men treet oock een vors soo lange, tot hy eens quaeckt.*
tasten 292 voelen (rem manibus tangere). DD.
teerghelt 554 inkomst, waarvan men teren moet (aes). K. viaticum. Franck bij Gruter I. 78. *Wenig bar gelt macht gnau zehren.*
telden 294 den telgang gaan (trotare) K. *tellen,* tolutim incedere. HdH. 346. KdG. Th. Grimbergsche oorlog (Dietsche Warande II. bl. 422) r. 2018.

Doen dese ridder hoofsch ende coene
Was bereit na sinen doene,
Sat hi op een tellende peert,
Ende voer alsoe ten keysere weert.

Roman van Walewein 1516.

Het can wel telden ende draven
Ende lopen enen hoghen walop.

Vgl. 9392, 9690 en Troj. Oorl. 1148.
telghe (*plur.* telgheren) 264. tak, struik (ramus, rubetum). K. ramus, frondes. BvdH. RB. Th. Goedth. (Mr. 95.) *Die alle bladeren ontsiet, en vare iaghen in den waude niet.*
ten is 550 het en is; ten is niet, ten sijn niet 623, 625, 628, enz. ten gaet 629 er gaat; ten stont 630 er stond; ten wart 688 er werd enz.
(tes) tis, het is 656, 657, 658 enz.
tfaert 701. Volgens de Delftsche uitgaaf te lezen: tvaert al qualic, d. i. het gaat slecht. Zoo ook in 702 in plaats van Dat vaert.
tfy. Zie fy.
tijt. Zie *goeden tijt.*
timmerlude 869 plur. van timmerman 175. Zoo ook *werelude.*
tis, het is 622, 624, 626, 631 enz.
toeverlaet 544 iets of iemand waarop men zich verlaat. K. refugium. Caerl ende Eleg. 228. *Hi en heeft lant noch leen, Noch ander toeverlaet gheen.* Flor. ende Blancefl. 3075. *Dit es mijn troost, mijn toeverlaet, Aen heme leghet al mijn rast.* Lksp. RB. Walewein 6058.
tooch 523 van toghen, trekken (attrahere). K. *toghen,* trahere. Even als *dooch* van *doghen.*
trit 3 p. sing. van terden, treden. Zie tarden.
troosten *c. genit.* 222. 808. zich eener zaak getroosten.
truren 4 treuren, droevig zijn, vadzig uitzien. K. *trueren,* moerere. Franck bij Gruter 1. 71. *Wann das pferdt foll ist, so ist es faul.*
*tsommens (tsommels) 529 somwijlen (quandoque). K. *sommighe wijle,* somwijle.
*tuun (tuyn) 158 heg, schutting (sepes). BvdH. DD. vdVR. Predik. X. 8. *Wie den tuyn verscheurt, dien sal een slanghe steken.* Waar de Staten-vertaling heeft: *wie eenen muer doorbreeckt.* Campen bl. 87 (Mr. 88) *Teghen een ruwen tuyn is quet wrijven.* Bij Kil. staat verkeerd gedrukt: *Tuyn-haghe,* sepes, septum. Dit zal in twee woorden moeten zijn: *Tuyn,* haghe enz. zoo dat het tweede woord de verklaring is van het eerste. Reeds van Hasselt heeft dit vermoed.
U. en UU voor UI, in woorden als deze: *budel* 88. *bruut* 85.

kunt 776. *unt* 776 en vele met deze praep. samengestelde verba: *uutbricken* 6. 10. *uutcomen* 214. *uutsenden* 217.

.u. als pron. poss. 757 *holdet mit u nabuurs*. RB.

(vaen) 407, 656 vangen (capere, comprehendere). DD. Fr. RB. vdVR.

*vallen *c. dat.* 170 te beurt vallen (accidit). K. *vallen te deele*, obvenire, obtingere. Josua XXI. 5 *Ende den overgeblevenen kinderen Kabats vielen tien steden*. Ps. XVI. 6.

varen 264 gaan. K. *vaeren*, tendere, proficisci. BvdH. Lksp. ML. RB.

*(vaten) 743 vastzitten, vastblijven. K. comprehendere, complecti.

vaten 86 schotels (vasa). Goedth. (Mr. 101) *Als ter houe gheeten is, so syn daer ydele schotelen*.

vede (vee) 189 veete (ira). K. odium. DD. KdG. RB. vdVR. Daartegen liefte 118 voor *liefde*.

veel, vele (indeclin. c. genit). 189. 218. 288. 348. 359. 370. 374. 531. 575. 734. 758. Zoo ook *meer* en *meest*. Spreuken IX. 11. in de Bijbelvertaling van Deux Aes (Delft 1679) *Want door mij sullen uwer dagen vele worden, ende der iaren uwes levens sullen meer worden*.

veer 659. verre, verreweg.

(veerent) 405 over 't jaar, een jaar geleden (per annum). K. *vaerent*, verent, anno praeterito q. d. *veriaerent*. Goedth. (Mr. 75) *Hy is langhe doot, die veerent sterf*. Waar Meyer dit woord verklaart door *verre af*.

veinout 772. deelgenoot in handelszaken, compagnon. K. *veynout*, veyn-noot, ven-noot, socius, collega.

ver (vere) 488 stier (taurus). K. *varre*, verre. DD. Lksp.

verderuen 829 bederven (inficere). *intr.* 636 te niet gaan (deperire). HdH. 199. RB. impft. verderf 636 verdierf; perf. part. verderft 9 en verderuen 832 *Een verderuen coepman* (mercator pauper, absque moneta). Goedth. (Mr. 86) *Verloren cooplieus zyn goey makelaers*.

(verdrinct) 527 verdronken (mersus) perf. part. van *verdrincken*; even als *ghedinct*. Elders verdroncken 15.

vere 174 van verre (procul).

vergrammen 715 toornig maken (movere). K. iratum reddere.

(verholen) 516 bedekt, geheim gehouden (occultus) perf. part. van *verhelen*. vdVR.

vercoft (vercocht) 277 praet. part. van *vercopen*.

*verlanc 784 langzamerhand, door langen tijd (paulatim). Goedth. bij Gruter 111. 162. *Met stade wortmen saligst ryke*. Cats bl. 586 *Lancksamen rijckdom is salig*.

*verleeuen 267 overleven (senior altero). ML. RB.

VERLENGDE vorm van de 3 p. sing. zoo als; hevet voor *heeft* 24, 34, 84. e.e. opghevet 19. verlenet 347. vernemet 501.

verloren bliuen 862 verloren gaan. (perdi). Goedth. bij Gruter 111. 147. *Gemeyn goet gaat geerne verloren*. Op twee andere plaatsen geeft de Delftsche uitgaaf eene betere lezing; t. w. 375 Goet dienst en bleef noyt ongheloent. even als Goedth. bij Gruter 111. 148. *Goedew dienst en blyft noit ongeloont*. En zoo 516 Moort en bleef noyt verholen. even als Zegerus bl. 42. *Moort en blijft niet verborghen*. en Goedth. bij Gruter 111. 164. *Noit en bleef moort verhoben*.

vermoeden 510 vermoeijen. K. lassare, fatigare. Campen bl. 82. *Men sal willighe peerden niets te veele an verghen*. Cats bl. 592. *Een willig peert dient niet over-reden*.

vernaemt sijn 191 in opspraak komen (nosci). K. *vernaemen*, celebrare.

vernemen 501 hooren. *men vernemet* het wordt bekend (clarescit). K. comperire. vdVR.

versengde (versenghende) catten 777. die zich gebrand hebben en daardoor ziek en ongeschikt geworden zijn (invalidi cati) leuen langhe d. i. te lang, omdat zij geene diensten bewijzen. Franck bij Gruter 1. 69. *Unnütz katzen leben lang*.

verscalcken 351 bedriegen (fallere). K. eludere, dolo capere.

verslaen 585 valsche rekening maken, hoog opgeven (plura adscribere). Wij zeggen: *met dubbel krijt schrijven*. Deze opvatting vindt hare bevestiging in de Duitsche vertaling van Franck bij Gruter 11. 8. *Auf ein schwere reiss mag man wol ein X fur ein V setzen*. Campen bl. 96. *Hy can wel een X voer een V schrijven*.

versoenen 467 zich verzoenen (pacificari inter se). RB.

versteken sijn 109 verworpen, verschoppeling zijn (vitari). K. *versteken*, repellere, repudiare. RB. Franck bij Gruter 11. 82. *Einem armen wird allwegen das ärgste zu theil*.

verveert (veruaert) 252 bang (qui metuit). K. territus. DD. Fg. KdG. RB. Troj. Oorl. 1030, 1828. Franck bij Gruter II. 112. *Wer sich förchtet, der lauff in die kirch*.

ververen (veruaeren) 408 bang maken (timorem alicui inferre, terrere). K. *vervaeren*, terrefacere. BvdH. RB. Th.

vervolghen 202 volgen (sequi).

*verwe 118, 341 kleur, gelaatskleur, blos op het aangezigt. HdH. 885. Reinaert II. 4724. *Ontfermelic staet hi ende siet; Bleec van verwen wart hi gedaen*.

verweghen 490 te duur betalen (pro nimie emere). K. praeponderare, pondere superare. Agricola 36. *Ein frommes weybe kan man mit Golde nicht uberwegen*. Campen bl. 6. *Een vroem wijff can men mit golde niet vergelden oft overweghen*.

*verworghen 334, 665, 711. stikken, verworgd worden (strangulor, suffocor, fit mihi districtio gulae).

*vesten 742 vastzitten, vastblijven. K. firmare.

(vier) 76, 261, 871 vuur (ignis). vdVR.

vijsten 413, 481, 561. (bombum edere, sibulare, bombisare). K. pedere, crepitum ventris emittere.

*visentieren 357 bezoeken (visitare). Fr. ML. *visiteren*.

visenase 67 res nihili. K. *vise vase*, visum, phantasma. Voor wien het baten moge, zal ik de aanteekening afschrijven uit: Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit 1854. p. 86. „All vijsnase sonder gelt. nysnase = urwise, vürewise. Nibel.

Str. 257. Heinzmann erklärt es aus einem von gothischen *arvjô* abgeleiteten *arawisco*."

vliende 178 vliedende (is qui fugit).

voelen 781. gevoelen (sentire). Goedth. bij Gruter III. 148. *Gevoelen doet gelooven.*

voer (voere) 765 handeling, daad (factum). K. actus, mos. Fr. Lb. Lksp. ML. Zie wise.

*(voerdeel) 281, 280. aanzien (honor). Het spreekwoord:

Die voerdeel hebben wilt, moet voerdeel doen.

Vis ut honoreris, semper probos (l. canos) venereris.

heeft Gartner p. 52b aldus vertaald:

Zu Althen Leuthen Ehre trag,
Es folgt dir Lob all deine Tag.

En zoo wordt *voerdeel* door *honor* teruggegeven in:

666. Tes een quaet lant daer niemant voerdeel en heeft.
Detur terra malis, ubi nullus honor specialis.

(voerder) 216. Zie vorder.

voeren 580 trekken (trahere).

voeren 482. overvoeren (vehere aliquo). Cats bl. 510. *Sendt een kat in Engelandt, sy seyt maeuw alsse weder komt.*

voertghedaen 611 ten toon gespreid, opgepronkt (res venuste monstrata). K. *voord-doen*, merces exponere. Goedth. (Mr. bl. 68) *Elck cramer voirdert syne ware.* Cats bl. 496

Die sijn kraem weet op te proncken
Na den eysch, en na den tijt,
Doet den koper daer op loncken,
En hy wort sijn waren quijt.

(voerwaerde) 768 vooraf gemaakte overeenkomst (pactum). ML. vdVR. *vorworde.*

(voestere) 578 minne, voedster (nutrix). K. *voedstere.* der Leken Spieghel III. 10. 11.

Alse dat kint gheboren es
Salmen hem ene voestre gheven,
Want het bi melke moet leven.

*voetghetrap 146 verschoppeling (vir pede stratus).

voghelken 148 vogeltje (avicula). Zie KEN. Cats bl. 579.

Kleyne vogeltjens kleyne nestjens.

volghen *c. dat.* 696 (comitari) RB.

vollene (voelenne) 530 (fictus non verus caballus). K. *veulen*, volen, pullus equinus. In de Taalgids 4e jg. (1862) bl. 121—131 vindt men een vertoog van Verwijs over *Mennen met valen*, welke spreekwijze zeer dikwijls in de gedichten van Hillegaertsberch voorkomt. De schrijver meent die ook hier aan te treffen en verlangt daarom dat men leze: *men moet mit valen somwilen voeren* d. i. men moet soms met leugens omgaan, slinksche wegen kiezen, gelijk uit de vertaling van het spreekwoord ook genoegzaam blijkt:

„*Ficto, non vero, trahitur quandoque caballo.*"

Zoo genoegzaam als de schrijver schijnt te meenen, blijkt mij die zaak nog niet.

voorgaen 157, 632, 796 overtreffen (melius esse). 168, 200, 468 vooruitgaan (primus esse, praevius, praecedere).

vordel 281, 280. Zie voerdeel.

vorder (voerder) 216 verder. K. *voorder*, ulterius. ML.

*vore 87, 99 vooraf, te voren (ante).

voren (voeren) 488 doorwaadbare plaats (vadum). K. *vore*, canaliculus.

vors (vorsch) 48, 484 kikvorsch (ranula, ranuncula). Cats bl. 84.

Al set m'een Puyt hoogh op een stoel
Sy springt al weder na de poel.

vrede 581. Volgens de Delftsche uitgaaf te lezen veede (lites). Goedth. bij Gruter III. 166. *Ouwe veete wert lichtelyc vernieut.* Zoo ook Franck bij Gruter II. 4. *Alte feindschafft ist bald erneuwert.*

vreck (vrack) 208 zuinig (parcus). K. avarus. Franck bij Gruter II. 32. *Ein karg weib gehet oft übern kasten.*

vremd (vreemd) 776 wat van een ander is. Cats bl. 598. *'t Is goed breede riemen snijden uyt een ander mans leer.*

vri (vry) 404. vrij (liber). Lb.

vrien (vryen) 304 vrijen (procus fieri). K. *vrijden*, amare, ambire. Lksp.

vriendeloos 115 die zonder vrienden is (qui nullum habet amicum). K. *vriendloos.*

vriesen 49 koud zijn (algere). impers. c. dat. *alle manne vriest.* Goedth. bij Gruter III. 165. *Ons Heer verleent kouw na kleederen.*

vuul (vuyl) 170. *Den vuylen valt dat vuyle* d. i. den luiaard gewordt het slechtste deel. Hoogd. spreekw. bij Körte 1805. *Dem Faulen fällt das Faule zu.*

vuul (vuyl) 329 *vuul ei* (ovum foetidum). vuulder (vuylder) daghen (*gen. plur.*) 348 bewolkte dagen, vuil weer (nubila). Zoo ook *alder.* vuulre (compar.) 422. Zie *nare*, *schoonre.* De Delftsche uitgaaf heeft vuylder.

uut (wt) uten (vten) uter (wter) 166, 275, 328, 391 uit, uit de, uit het.

uutbricken (wtbreeken) 6, 10 uitbreken, voor den dag komen (prodi).

uutcomen (wtcomen) 695 te voorschijn komen (videri, revelari). Cats bl. 622.

Het komt ten lesten aen den dag,
Wat in de sneeu verholen lag.

uutsien (wtsien) 16 uitkijken, buiten de deur zien (foris adspicere). Cats bl. 617.

Als oude honden bassen,
Men dient er op te passen.

Wael 19 wel (quidem). 585. wel eens. 17, 27, 32 (bene). Zoo ook waeldoen 157, 245 (bene facere).

(waen) 68 meening, twijfeling (dubium). K. opinio. Fg. ML.

(waenen) 241 meenen. K. opinari.

er segghen 282, 432 waarheid spreken (verum proferre).

K. verum dicere. Reinaert I. 2205. *Dien coninc wart dat herte swaer, Ende sprac: „Reinaert, secghtu mi waer."* Troj. Oorlog 1353. *Ulixes die bekende daer, Dat hi hem seide waer.*

waghe 481 weegschaal (libra). K. *waeghe.*

wald (woud) 264 woud, bosch (silva). K. *woud.*

wale 748 wel. BvdH. Fg. Fr. Lksp. Th. vdVR.

wambuus (wambuys) 627 harnas (diplois). K. *wambeys*, thorax. Franck bij Gruter I. 31. *Es hilfft kein pantzer oder goller für den galgen.*

wanderen (wandelen) 254 omgaan, verkeeren met. Lksp. RB. vdVR. Campen bl. 87. *Weel mit pick omgaet, an dien cleefdet geerne.* Cats bl. 486. *Handelt gy 't peck, Gy krijgt een vleck.*

waren 882 verdedigen, beveiligen. K. *waeren*, defendere, immunem servare.

wat 59. 118. 234. 289 iets, een gedeelte (pars). K. nonnihil.

weec 198 zwak (inops). K. *weeck*, imbecillus. RB.

*(weer) 795 *compar.* van wee (vae) 86. 761. 762. Goedth. bij Gruter 111. 150. *Hoe meer honden, so weker den been.*

weert (waert) 539. 668. 764 gastheer (hospes, qui domui dominatur).

wencken 596. 727 oogluiken (connivere). K. *wincken.*

weren (waren) 227 waren, zouden zijn.

werend 802. 754 arbeidzaam, naarstig (laboriosus). K. *weren*, durare. Cats bl. 585.

De naarstige hant
En sparige tant
Koopt ander luy lant.

wercman 188 arbeider (operans). *Plur.* werclude 520. even als *timmerlude.*

werlt, 35. 98. 258 wereld (mundus, orbis).

wijf, in acc. *enen quade wijf* 218. in dat. *den leghen wiven.* in plur. wijf 567. 603. en wive 279. 540. Quade wijf, hoer. Zegerus bl. 8. *Die van eender hoeren scheyt, doet een goede dachreyse.* Cats bl. 587. *Een hoere quyt te gaen, is veel gewonnen.*

(wynt) 507 wind (ventus). Zoo ook blyndt.

*wijsen 735 wijs maken, onderrigten (sapientem facere). RB. *wisen.* Vanden leuene ons Heren 1052 *Elcken wijsde hi ende leerde.* Ibid. 1112. *Tfolc dat wijst hi ende leert.*

wile 68 wijl, kort tijdsverloop (modicum tempus). K. *wijle*, momentum). DD. Fr. KdG. Lksp. RB. vdVR.

willens 548 vrijwillig. RB.

(wilt) 3 *pers. sing. praes.* hij wil 34. 196. 199. 231. 260. Zoo ook 1 Cor. XII. 11. (Stat.-vert). *Gelijckerwijs hy wilt.* Zie Clarisse's aant. op HdH. 269.

winnen 76 verkrijgen. K. acquirere. Cats bl. 501. *Met arbeyt krijgt men vyer uyt den steen.*

winnen (kinderen) 226. K. gignere, procreare liberos. Lksp. RB. Gen. V. XI. e. e. *gewinnen* impf. *gewan.*

wippen 688 *Tes beter biden vle te sitten dan biden valcke te wippen.* Cats bl. 520. *Beter bij een uil geseten, als met een valck gevlogen.* Hoogd. Spreekw. bij Körte 1258. *Besser ist's bei Eulen sitzen, als mit Falken fliehen.*

wise 72. *Arme lude driven arme wise.* De Delftsche uitgaaf heeft *arme voere.* Zoo ook Goedth. bij Gruter 111. 126. *Arme luy bedryven arme voeren.*

wisch. 246 bundel stroo (signum). K. involucrum herbae, straminis. Lksp. Franck bij Gruter 11. 114. *Wer wol thut, der darff kein krantz ausshencken.*

wischen 287 uitwischen, uitveegen (tergere). Goedth. (Mr. 75) *Die maer een ooghe en heeft, wachtse nauwe.* Waar Meijer dit woord — zoo de lezing goed is — verklaart door *bewaakt het zorgvuldig.*

wolt (woud) 81 woud, bosch (silva).

wolts (wouts) van *wolden* of *wouden* c. genit. beschikken, besturen. 354. *God wolts is alder bede moeder*, d. i. het begin van elk gebed is: God besture zulks, beschikke er over, zorge er voor! Bijna zoo veel als: Quod dii bene vertant! Eberh. Tappius, Germanic. Adagior. cum Latin. ac Graec. collat. centuriae VII. *Libuit hinc velut omine felici Proverbiorum collationem auspicari. Nam vulgo in hunc modum dicimus: Gottwalts, vel sic: Das walte Gott. Utimur enim hac precandi formula in quolibet etiam negocio aggrediendo, adeo quidem, ut illam Westphali* omnium precum matrem *appellent, sic vulgo dicentes: Gott walts is aller beede moder.*

*wondersegghen 196 ongehoorde zaken vertellen (miranda nova fari).

wonschen 227. 561. wenschen (optare).

woort 586 *op een goed woort*, met een eerlijke naam (qui sanctae famae est).

worden c. dat. 302. 754 geworden. wordes 230 word des, deswegens (*genit. caus*). wort einde 133 er komt een einde. wart 158. 3 sing. impf.

worpen (*achter die kist*) 788 verwerpen, verachten, vertreden (calcare). Franck bij Gruter 11. 97. *Wann der grosse beutel kompt, so verwirfft man den kleinen.*

wricken 358 wreken, straffen (pungere). K. *wreken*, vindicare. HdH. 450. Zoo ook *bricken.*

Bij de bepaling van de waarde, die ik aan de Proverbia Communia meen te moeten toekennen, kan verder ook nog in aanmerking komen het voordeel dat dit Geschrift zal kunnen opleveren voor de *studie van de Jurisprudentie der XVe eeuw;* op welk onderwerp ik mij veroorloof hier ter plaatse, — voordat ik van den Hollandschen tekst afscheid neem, om tot den Latijnschen tekst over te gaan, — nog met een enkel woord te wijzen. In dit boekje komen namelijk onderscheidene spreekwoorden voor, die kunnen beschouwd worden als uitspraken van het destijds vigerende Regt, of althans als zoovele toen algemeen aangenomene begrippen van billijkheid. Het zijn dus, om zoo te zeggen, Regulae Iuris van dien tijd; waarvan de kennis voor ons in ieder geval belangrijk is — hetzij de daarin gevolgde leer voor het tegenwoordige nog geldt, hetzij deze door andere inzigten verdrongen is — omdat zij ons eenen blik doet slaan in het maatschappelijk leven van vroegere eeuwen. Uit dien hoofde meen ik dat de aanwijzing daarvan in zulk een oud document, dat veelal voor de oudste bron zal moeten gelden, voor den beoefenaar van het oud-Hollandsch Regt een onbetwistbaar nut hebben kan. En ofschoon ik in dezen zou kunnen volstaan met de opnoeming van de hiertoe betrekkelijke spreekwoorden volgens de alphabetische orde, waarin dit boekje vervat is, zoo zal ik echter trachten aan die naakte mededeeling althans nog eenig voordeel te verbinden, hetwelk ik vermoeden mag dat aan de mannen van die wetenschap niet ongevallig zijn zal.

Zeer onlangs toch, gelijk zij wel zullen weten, verscheen een Duitsch geschrift, waarin zooveel mogelijk alle spreekwoorden, die op het Regt betrekking hebben, uit alle mogelijke bronnen zijn te zamen gebragt, onder bepaalde hoofdstukken gegroepeerd en met eene achter ieder hoofdstuk geplaatste verklaring toegelicht. Het is geschreven door twee Geleerden, die ieder een antwoord hadden ingezonden op een over dat onderwerp uitgeschrevene prijsvraag, wier afzonderlijke arbeid onder toezigt van twee Hoogleeraren tot een geheel gemaakt is en op hooger gezag uitgegeven. De titel luidt aldus:

> Deutsche Rechtssprichwörter *unter Mitwirkung der Professoren J. C. Bluntschli und K. Maurer gesammelt und erklärt von Ed. Graf und Matth. Dietherr. Auf Veranlassung und mit Unterstützung seiner Majestät des Königs von Bayern Maximilian II. herausgegeben durch die Histor. Commission bei der Königl. Academie der Wissenschaften. Nördlingen* 1864. 8° (XVI. 606.)

Dit boek heeft ontegenzeggelijk groote verdiensten; onder welke dit niet de minste is, dat de schrijvers bij ieder spreekwoord zorgvuldig de bron hebben opgegeven, waaruit het is ontleend. Doch bij de bemoeijing van die *vier Geleerden* en de zorg die ieder hunner aan de bewerking van dit geschrift zal hebben te koste gelegd, is het in der daad te verwonderen, dat het boekje van de Proverbia Communia — dat toch door den herdruk van Hoffmann, voor iedereen toegankelijk was — aan hunne aandacht ontsnapt is. Zoo schijnt het althans, omdat het door hen nergens genoemd wordt. Want, ofschoon zij de daarin voorkomende „Rechtssprichwörter" wel

in hun geschrift hebben opgenomen, zoo doen zij dit echter steeds onder verwijzing naar vee latere bronnen. Ik acht het daarom niet onbelangrijk telkens de Proverbia Communia als bron aan te wijzen, die zooveel ouder is dan de opgegevene; en hierdoor verbeeld ik mij de waarde van dit boekje ook in de schatting van Regtsgeleerden niet weinig te zullen verhoogen. Te dien einde zal ik, den loop van het Duitsche geschrift volgende, telkens opgeven hoe die Regtsspreekwoorden in ons boekje voorkomen. Bij die vermelding moet ik echter die Duitsche Geleerden aansprakelijk stellen, indien hier soms iets tot de Regtsspreekwoorden zal gebragt worden, hetwelk ik voor mij niet kan inzien met welk regt dit gedaan is. De schrijvers zelven hebben dit reeds gevoeld, die zich deswege in de Voorrede bl. VI aldus verontschuldigen: *„Manches wäre als blosse Rechtsregel ausgelassen, wäre es nicht früher ausdrücklich als Sprichwort bezeichnet worden; manches Sprichwort hätte nur in den Erläuterungen eine Stelle gefunden, hätte es nicht ein Rechtsgelehrter als Rechtssprichwort angezogen: in dem einen wie in den anderen Falle durften sie hier nicht fehlen."*[1]

Hier vindt men dus het volgende, dat met de Proverbia Communia nagenoeg eensluidend is:

Bl. N°.

8. 61. *Wenn Gewalt kommt, ist Recht todt.*
22. Als ghewelt comt so es dat recht doot.

12. 160. *Landessitte, Landesehre.*
452. Lands zeede lands eere.

13. 165. *So manches Land, so manche Weise.*
47. Also menich land so menighe zeede.

31. 222. *Wer zuerst zur Mühle kommt, soll zuerst malen.*
240. Die eerst ter molen comt sal eerst malen.

38. 59. *Ein armer Mann ist kein Graf.*
222. Een arm man es selden een graue.

42. 112. *Freiheit und eigner Herd*
Sind grossen Geldes werth.
236. Eyghen heert es gout weert.

59. 231. *Das Kalb folgt der Kuh.*
696. Tkalf volcht der koe.

68. 44. *Wo ein Vieh hingeht, da geht auch das Andere hin.*
163. Daer een scaep voer gaet volghen dander alle.

110. 269. *Hand muss Hand wehren.*
382. Hant sal hant waren.

164. 145. *Wo der Haas geworfen ist, da will er sein.*
[illegible]. Die hase wilt altoos weder daer hi gheworpen es.

195. 99. *Herrengunst erbet nicht.*
358. Heeren hulde en es gheen erue.

215. 217. *Getheiltes Feuer währt nicht lang.*
218. Ghedeylt vier duert onlanghe.

227. 8. *Versprechen macht Schuld.*
460. Loefte maect schult.

229. 58. *Lang Borgen ist kein Quittschelten.*
121. Beyden en es niet quite schelden.

230. 71. *Worte füllen den Sack nicht.*
782. Veel woerden en vullen ghenen budel.

237. 95. *Es ist ein gutes Pfand, das seinen Herrn löst.*
670. Tes een quaet pant dat sinen heere beswijct.

237. 101. *Missrechnen ist keine Zahlung.*
519. Mesrekent en es niet betaelt.

251. 144. *Wer nicht nehmen will, braucht nicht zu geben.*
205. Die niet nemen en wil en darf niet gheuen.

252. 159. *Theuer geschätzt ist nicht verkauft.*
277. Dier gheloeft en is niet vercocht.

253. 171. *Einem geschenkten Gaul*
Sieht man nicht ins Maul.
[illegible] Men en sal den ghegeuen paerden niet nauwe inden mont sien.

253. 186. *Handkauf lacht.*
314. Hantcoep lacht.

254. 189. *Baar Geld ist gute Waar.*
[illegible]. Reet ghelt is goede ware.

265. 200. *Ungebetener Dienst ist nicht dankenswerth.*
126. Ghebeden dienst es onwaert.

280. 319. *Kauf treibt die Kuh aus ihre Stelle.*
272 Die coop drijft die coe wter huuse.

Bl. N°.

286. 18. *Wenn der Abt die Würfel auflegt, dann dürfen die Brüder spielen.*
101. Als die abt terelinghen draecht, moghen die monicken dobbelen.

293. 82. *Bedrohter Mann lebt dreiszig Jahre.*
228. Een ghedreycht man leeft wel .XXX. iaer.

293. 83. *Wer vom Drohen stirbt, dem soll man mit Eselsfürzen zu Grabe läuten.*
226. Die van dreyghen sterft salmen met dreeten ouerluden.

298. 85. *Wer selbst thut, der hab' auch selbst.*
787. Zelue dede zelue hebbe.

313. 200. *Gut Grusz, gut Antwort.*
269. Goede groete maect goede antwoerde.

314. 209. *Kleine Diebe henkt man, grosze läszt man laufen.*
274. Die cleene hanctmen die grote laetmen gaen.

350. 382. *Es ist kein Ort, Er verräth den Mord.*
516. Moort en bleef noyt verholen.

363. 430. *Stiehl einmal und bleib dein Lebetag ein Dieb.*
616. Steelt eens ende blijft ewelick een dief.

364. 448. *Wer sich des Stehlens getröstet, getröstet sich auch des Galgens.*
223. Die hem stelens troest, troest hem der galghen.

364. 451. *Gelegenheit macht Diebe.*
614. Stede ende stonde doen den dief stelen.

364. 452. *Wo die Stiegel niedrig ist, da hüpfen die Hunde drüber.*
159. Daer den tuyn laechst es daer climtmen ouer.

374. 480. *An Meinen und Glauben bindet Niemand seinen Gaul fest.*
68. Aen waen en bindt men gheen peerde vast.

389. 547. *Natur zieht stärker als sieben Pferde.*
542. Nature treet meer dan seuen ossen.

397. 608. *Gnade ist besser denn Recht.*
278. Ghenade es beter dan recht.

418. 144. *Recht hat manchmal Hilfe nöthig.*
190. Dat recht heeft diewil helpe noot.

423. 159. *Vertrag bricht allen Streit.*
768. Voorwaerden breken alle strijt.

433. 266. *Eines Mannes Rede ist eine schöne halbe Rede.*
177. Daer een man is daer es maer half tale.

444. 381. *Wer schweigt, der folgt.*
297. Die swigher die volcht.

454. 447. *Es heiszt keine Kuh Bläszlein, sie habe denn ein Sternchen.*
499. Men en heet geen koe blare si en heeft een wit hooft.

454. 456. *Das Geruchl tödtet den Mann.*
719. Tgherucht doot den man.

455. 479. *Ein Mann, kein Mann.*
325. Een man gheen man.

457. 516. *Landsmann, Schandsmann, weiszt du was, so schweige.*
462. Lantsman scantsman.

457. 528. *Hörensagen ist halb gelogen.*
294. Hooren segghen es half ghelogen.

457. 528. *Sehen geht vor Hörensagen.*
792. Zien gaet voer horen segghen.

523. 287. *Wehe dem Lande, wo der Herr ein Kind ist.*
762. Wee den lande daer die here een kint es.

523. 292. *Wo man wohl hütet, da ist guter Friede.*
156. Daer goede hoede es daer es goede vrede.

523. 295. *Wenig regieren macht guten Frieden.*
456. Luttel onderwindens brengt veel vreden in.

529. 345. *Ein Schwert hält das andere in der Scheide.*
164. Dat een zweert dwinghet dieke dander.

535. 7. *Irrender Hirt, irrende Schafe.*
40. Alst den herde misgaet misgaet den vee.

535. 15. *Wo der Pabst ist, da ist Rom.*
751. Waer die paeus es daer es romen.

536. 25. *Wer Gott liebt, ehrt auch seine Boten.*
266. Die gode lief heeft mint sinen bode.

536. 37. *Die Kutte macht keinen Mönch.*
625. Ten sijn niet alle papen die cruyne draghen.

544. 68. *Kupfern Geld macht hölzerne Messe.*
158. Coperen ghelt coperen zielmisse.

548. 84. *Keine Kapelle so klein, sie hat jährlich einmal Kirchweih.*
323. Ten es gheen capel so clene si en heeft eens kermisse tsiaers.

549. 107. *Gezwungener Eid soll nicht binden.*
112. Bedwonghen eede sijn van gheender weerde.

B.

Het voordeel, dat de Proverbia Communia zullen kunnen opleveren voor de studie van het Midden-eeuwsch Latijn, is wel niet van een zoo ruimen omvang als de aanwinst, waarop ik gewezen heb ten opzigte van de beoefening der Oud-Hollandsche taal: maar op zich zelven beschouwd is dit toch verre van verwerpelijk te wezen. Voor zeer vele woorden immers, bij welker verklaring òf Du Cange zelf, òf de geleerde mannen die zijn *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis* later hebben aangevuld, nu eens niets meer dan een enkel voorbeeld hebben kunnen opgeven, — waardoor alzoo de beteekenis niet stellig zeker kon worden uitgemaakt; — dan weder hunne toevlugt hebben moeten nemen tot geschriften die veel jonger zijn dan deze Proverbia: voor zeer vele zoodanige woorden kunnen uit dit boekje, dat aan die Geleerden wel schijnt onbekend gebleven te zijn, goede en afdoende bewijzen ontleend worden, die zich ook hier weder door hunne kortheid aanbevelen.

Buitendien vindt men hier nog een vrij groot aantal woorden die nog niet zijn opgenomen zelfs niet in de nieuwste uitgaaf van dat *Glossarium* [cur Henschel *Parisiis* 1840—1850. 7 voll 4o] bij welker vermelding echter behoedzaamheid zal te pas komen opdat niet soms woorden binnen gebragt worden, welke hier hoogstwaarschijnlijk corrupt gedrukt staan.

Wat in dit opzigt merkwaardig is, zal ik gaan opsommen in het nu volgende Glossarium vocabulorum barbarorum; waarin ik het gebruik van sommige woorden tevens zal bevestigen uit de zeldzaam voorkomende *Petri Legiste Laglandici Parabole sententiose et argumentose cum familiari explanatione tam dacica* [i. e. Danica] *quam latinu. In aedibus Ascensianis anno salutis humanae MDXV ad nonas Martias;* eene verzameling van Latijnsche spreukverzen, waaraan Christiernus Petri eenen commentarius heeft toegevoegd, en die, even als de vroeger reeds genoemde *Proverbia Rustica*, veel overeenkomt met de Proverbia Communia. Daarom zal ik uit die beide geschriften hier aanhalen wat voor deze dienstig zijn kan: te meer omdat zij aan Du Cange en zijne napluizers onbekend gebleven zijn.

Doch in dit Glossarium zullen ook enkele woorden opgenomen worden, die van minder algemeen belang zijn en toch onze opmerkzaamheid verdienen, al ware het slechts omdat wij daarin de zaden reeds zien van de Latiniteit, die omstreeks honderd jaren later begonnen is gebruikt te worden voor zeker soort van dolle poëzie, die vooral in Italie, maar ook elders in het buitenland, grooten opgang gemaakt heeft. Ik bedoel de zoogenaamde Macaronische poëzie; waarvan zekere Benedictijner monnik, Teofilo de Folenghi, die in 1544 te Mantua overleed, gezegd wordt een groot voorstander geweest te zijn, en in welke taal o. a. geschreven is: FLOIA, *Cortum versicale de* Flois *swartibus, illis deiriculis quae omnes fere minschos, mannos, weibras, jungfras etc. behüppere et spitzibus schnaflis steckere et bitere solent. Auctore* Gripholdo Knickknackio *ex Floilandia.* 1593. 4o. herdrukt in de Nugae Venales, *sive thesaurus ridendi et iocandi. Anno* 1648. 12o. *Prostant apud Neminem, sed tamen Ubique.* p. 118—126.

☞ De woorden met * geteekend, worden niet bij Du Cange gevonden.

GLOSSARIUM
VOCABULORUM BARBARORUM.

*Abiri 258 relinqui, negligi, sperni. Si lectio sana sit, quod aegre crediderim, h. l. pater a filio *abiri* dicitur.

accidia 241 taedium, pigritia. Du CANGIUS habet *acedia.*

accidiosus 216, 289, 302 taediosus, piger. DC. *acediosus.*

acra 693 pro *acria* possit fortasse defendi exemplo Plauti Bacch. IV. 8. 15. *Multa mala mihi in pectore Nunc acra atque acerba eveniunt* (q. l. nunc tamen rectius edunt *acria*); quemadmodum Cn. Matium *acrum* pro *acrem* dixisse scribit Charisius I. 93. P. Sed malim tamen pro

Tale forum quaerens dabit acra pedagia moerens

potius legere *arcta;* quemadmodum Lucretius V. 1146 *arcta iura* dixit et Plinius XVI. 4, 5 *leges arctas.*

amen 313 pro interiectione positum, q. d. vere, crede mihi.

aneta 589 avis quaedam aquatica.

apocopatus 346 cui subito finis impositus est.

austur 512 avis quaedam ex genere rapacium. Cf. tamen Facciol. v. *astur.*

Bassus 158b. humilis, depressus. In plerisque Edd. male legitur *passior.* Petr. Legista Parabol. fo. 81a. *Servitium bassum mercede fit ubere crassum.*

begutta 481 mulier ex ea mulierum secta, quae monasticam vitam agit. DC. *Beghinae.*

becca 435b. rostrum. Vox non ignota Suetonio, qui in v. Vitellii c. 18 scribit: *Antonio Primo, Tolosae nato, cognomen in pueritia Becco fuerat: id valet, gallinacei rostrum.* Quod si nesciremus, in promptu fuerat legere:

Buccas exiles retinent volucres iuveniles.

benedicere se 419 sibi ipsi omnia bona precari.

*blara 499 vacca albo capite. Ex eo genere vocum est, quas sibi finxit poesis Macaronica.

blas 280, 324 stultus. Cf. tamen Festus v. *blitum* et Facciol. v. *blax.*

*bolla 500 frons, anterior pars capitis. Iterum vox Macaronica.

bombizare 561 crepitum ventris edere.

bombus 286b. 413 crepitus ventris. Prov. Rust. 132 *Anum sero manus operit, cum iam canat anus; Nil valet hic dextra, quia bombus iam volat extra.* Liber Sententiolarum (quem nunc habemus locupletiorem ex Cod. MS. Nürnbergensi) 75 *Sylvis immissum solet echo remittere bombum.*

bria 776 mensura. Petr. Legista Parab. fo 8a *Arent consilia temporis absque bria* i. e consilia debent fieri cum mensura temporis, neque nimis cito neque nimis tarde: quod nisi servetur, consilia fiunt arida et inutilia.

brodium 740 pp. carnium elixarum ius; deinde de quavis alia re dicitur, quae ad comedendum apta est.

*brunellus 479 qui, ut asinus, colore est *bruno* i. e fusco, subnigro. Vox Macaronica.

bursa 83, 577 crumena, marsupium. Prov. Rust. 8b. *Baiulus est fatuus, si bursa sit evacuata.*

*bursula 83 parva crumena. Vulgo *bursella* et *bursellula.*

Cambucus 646 baculum incurvatum. DC. *cambuta, cambuca.*

campanum 236a. tintinnabulum aereum.

capella 626 parva ecclesia quae proprium non habet sacerdotem.

carpentare 175, 869 opus exercere carpentarii i. e. qui quodvis opus conficit ex ligno.

certificare 793 certum facere, persuadere.

chorizare 281, 658 saltare, choros agere.

cibare 835 edere, cibum sumere.

*colla 500 vacca, cuius frons splendet puncto albo. Vox Macaronica.

*comprandescere 325 simul edere, apud alium accumbere.

confessio 537 oratio, qua quis delictum suum confitetur sacerdoti.

*cronatus 625 is cui vertex capitis novacula delibatus est; quod moris fuit sacerdotum. Sed in hoc Versificatore, qui saepius utitur vocibus Macaronicis, *crunatus* potius toleraverim quam *cronatus* pro *coronatus.* Fortasse tamen pro

Omnes cronati non presbyteri vocitati

praestat legere

Quisque coronatus non presbyter est vocitatus

vel, quod propius accedit

Quique coronati non presbyteri vocitati.

*cretovestis 745. Vox nihili; quamquam omnes Edd. habent:

Non sunt pellifices, qui cretoveste carentes.

Sine dubio legendum est:

Non sunt pellifices cretata veste carentes.

*cruentare 201 cruentari i. e. sanguine conspergi qui cui ex ulceribus defluit.

Decius 101 talus s. tessera.

diaeta 794 modus vivendi quem medicus praescribit aegrotanti.

dieta 214 pp. iter quod una die conficitur; deinde de quovis itinere dictum. Versus in Cod. Vindob. sec. XIII (ap. Mone, Anz. 1838). *Emptus equus modico modicam facit esse dietam.*

dominus 112 Deus. Prov. Rust. 187 *Omnipotens dominus modico spatio brevis horae Omnia disponit ac providet absque labore.* Alterum exemplum vide sis infra v. *mediare.*

*Fabrellus 45 forma deminutiva nominis *faber*.

factor 822 procurator mercatorum. Sed versus fortasse corruptus est

Est pro factore bonus institor absque moneta.

In Ed. Delph. legitur *Est pro seneca;* unde suspicor

Est proxeneta bonus institor absque moneta.

Scilicet *proxeneta*, προξενητής, est interpres duorum inter se stipulantium vel quemvis contractum ineuntium; *institor*, is qui a mercatore negotiationi est praepositus.

factores 520 operarii cuiuslibet generis; oppositi *magistro* i. e. operariorum principi.

fama 23. Humani quid videtur evenisse Versificatori qui *fama* dixerit pro *fames*. Quamquam in novissima editione DuCangii haec reperimus: „*Fama* pro *Fames* legitur apud Anast. Biblioth. in vita Johannis II Papae, in editione Muratorii."

famare 32, 708 clamare, divulgare, malam famam spargere: quo sensu Tacitus *diffamare* dicit. Petr. Legista Parab. f° 93b. *Ut plebs foedus amat, temesis non copula famat* i. e. quantopere plebs pacem amet, non percipitur quum pax fit, sed quum dissolvitur: q. l. igitur *temesis* pro *tmesis* dictum est.

*famescit 389 fames oritur, urget fames. Impersonaliter dictum. Sed pro

Ore dulcescit faba frigida quando famescit

suspicor legendum esse duobus vocabulis:

Ori dulcescit faba frigida, quando fames sit.

Gentes 594 homines.

gruellus 717 furfur, cibus quem pulli maxime amant edere.

guerra 311, 762 bellum. Petr. Legista Parab. f°. 40a. *Guerrae rumores sunt strages, praeda, cruores.*

Habui 881. Sic scriptum ut fiat quasi nom. propr.

Semper inops Habui; sed habens dives volo dici.

Similiter Petr. Legista Parab. f. 49a. *Iudicio plebis non fallit Habes: sed Habebis.*

*Il 118, 302, 673, 754 aliquid, id cui *nil* oppositum est. Petr. Legista Parab. f°. 80b. *Sorti succurre ratis il minuendo saburrae.*

*Laborosus 302 pro *laboriosus*, qui libenter multum laboris subit.

lardare 496 lardo s. carne suilla intertexere.

*lare 210. Vox nihili. Versus corruptus est, ut videtur.

*leve 425 pro *leviter*, facile.

*lucrari sensu passivo 466, 598, 622.

longanimus 358 clemens, qui lento gradu ad vindictam procedit.

Mannus 26, 480, 510 equus vulgaris. Latinis tantum dicitur animal quod ex equo et asina natum est.

mediare 76 medius intercedere. Igitur *mediante labore* erit i. q. si labor medius intercesserit, adhibito labore. Prov. Rust. 56 *Stultus proponit et dividit omnia mente: Omnia disponit dominus nullo mediante.*

*mediator 822 proxeneta i. e. intercessor duorum inter se stipulantium mercatorum. Mediator pretii 654, qui dimidium pollicetur pretii quo merces taxatae sunt.

*mercatur impers. 672 mercatura agitur.

minutare 869 in minutas partes scindere.

missa 158a, 158b, 495a, 495b, solemnitas quae in aedibus sacris peragitur.

muriceps 556 felis, q. d. quae mures capit. Liber Sententiar. (in Cod. ms. Nürnberg.) 12 *Muricipis proles scito discit prendere mures.*

musare 425 musicam artem exercere.

*Natitare 662 natare.

nihilari 466, 598, 792 perire, ad nihilum revocari.

nola 475 tintinnabulum. Petr. Legista Parab. f°. 56b. *Non opus est follo suspendere tympana collo* q. l. *follus* significat stultum, fatuum; ut docet Du Cang. hunc ipsum versum citans ex Interprete ad Ioan. de Garlandia in Synonymis.

Officium 52 munus, ministerium.

Papa 751, 798 summus pontifex Romanus.

passior 158b. Legendum bassior q. v.

patriota 462a b c, indigena, qui ex eadem nobiscum regione ortus est.

pedagium 693 telonium; tributum, quod solvere debent qui mercatum frequentant.

pellifex 745 pellio, qui vestes fabricatur ex pellibus.

pendere 274 laqueo suspendere, affigere patibulo.

*perdi 466, 598 perire, ad perniciem duci.

pigrisare 588 pigrere, piger esse. Du Cangius habet *pigritare*.

pexare 785b pectere, capillos pectine explicare. Du Cangius habet *pexere*.

*pincernula 642. Forma deminutiva nominis *pincerna* q. d. vini dispensator.

*pir 261a ignis. Ex Graec. πῦρ scrib. pyr. Petr. Legista Parabol. f°. 66a. *Pyr metuit tostus: catulum puer a cane morsus.* Ibid. f°. 84b *Si pyr ponis in ir, pyr in ir, non ir ruit in pyr* i. e. si ignem ponis in manum, non manus ruit in ignem, sed ignis in manum. Sic certe explicat Christiernus Petri.

*polypus 840 massa muci e naribus defluens, pituita. Sed lectio fortasse corrupta est; certe metro adversatur: antiqui enim, quamquam alio sensu, hac voce ita semper utuntur ut syllaba prima sit producta.

praemiare 311 remunerare. Sed versus metro laborat in hac ipsa voce, cui vix crediderim locum posse dari in versu dactylico. Ergo pro

Hic praemietur aere, qui guerras ducit honeste

suspicor legendum:

Hic potitur pace est.

pretiare 743 pretium alicui rei statuere. Prov. Rust. 97. *Bos non venditur, nisi primitus appretiatur.*

*pretiose vendere 488 magna pecunia vendere.

principiare 712 initium alicuius rei facere, incipere. Petr. Legista Parab. f° 78ᶜ. *Spe bona meta datur, cum res bona principiatur* i. e. finis bonus *spe datur* s. expectatur.

prompta pecunia 605 pecunia praesens, numerata.

***promptificare** 95 alacriter, sine cunctatione parare.

prophetizare 588 prophetae munere fungi.

***propriari** 404 alterius potestati addici; *proprius* fieri alterius i. e. servus.

psalmista 608. Epitheton Davidis.

puta 10, 11 meretrix, scortum.

***Quaesito** 784 interrogare, sciscitari. Ut hic versus scribitur, mediam habet productam; quod non facile admittatur. Certe *quaerito* correptam habet mediam. Ergo pro

Saepe fit ingratus qui quaesitare paratus.

suspicor scribendum esse:

Saepe fit ingratus, qui quaerere multa paratus.

***querna** 508. Vas in quo butyrum praeparatur.

quitus 55 solutus, cui venia data est. Du Cangius habet *quietus*.

***Rabbi** 461, 628 magister.

***ranuncula** 484 Forma deminutiva vocis *rana*, pro qua Latini aut *ranulam* dicunt aut *ranunculum*.

rectificare 541 in rectam formam redigere.

***refertur** 96 i. q. impletur; quemadmodum *refertus* recte dicitur pro *plenus*, quod scilicet oritur a *refercio*. Malim itaque pro

Angulus erigitur in sacco quando refertur

scribere *repletur*.

reisa 42ᵃ, 335ᵃ ᵇ iter. Vox quae nonnihil olet linguam Macaronicam.

***remote** 454 procul, per longam viam.

rubius 341. Vox sine dubio corrupta, pro qua aut *rubrum* legatur aut *rubidum* i. e. subrubrum. In exemplo, quod unum affertur a Du Cangio, pro *vina viridia nimis et rubia* recte emendatum est *rudia*.

***Scandalum** 341, 462ᵇ ᶜ, 592 dedecus, peccatum.

***scansor** 187ᵇ qui in altiorem locum escendit.

scoba 540. Lege **scopa** i. e. manipulus virgultorum quae ad verrendum colligata sunt. Est autem eorum nominum quibus Latini semper in plur. num. utuntur. In eodem versu pro *scobat* legatur *scopat* i. e. verrit, purgat.

scurro 105 pro quo Latini semper *scurra*; quam formam versu 426 restituendam censeo. Ergo pro

Scurro vel scortum veniunt bene non vocitata

legatur *Scurrae vel scorta*.

***sector** 160 faber lignarius.

sellare equum 393 sternere, ephippio instruere. Prov. Rust. 87

Hic insellatus est quadrupes ire paratus.

semilucram 496. Vox corrupta.

***servus** 728 infantulus.

sibulare 481 Antiqui dicunt *sibilare*.

similari 421, 547 similis esse vel fieri. Antiqui dicunt *simulare*.

***sorbile** 329 iusculum, cibus qui hauriendo sorbetur.

***sponsula** 85. Forma deminutiva *sponsae*.

***stat bene** 692 convenit, par est. Sed dictio emendanda. Ergo pro

Stat bene, laudatur, quod inops Conrast vocitatur

malim legere: *Sat bene laudatur, quod* cet.

supportari 510 immunem esse ab aliquo onere.

***Tacesco** 335 taceo.

tentor 220, 267 possessor.

tessero 101 tesseris ludo.

tormentare 201 torquere, vexare.

***totum** (*adv.*) 215 in totum, omnino.

trahere 83 de dolio haurire.

***trix** 399, 725. Truncato capite et collo, cauda vocis relicta est; qua id genus mulieres significentur, quae sine praefatione honoris nominari nequeunt. Quod utrum Euphemismi causa fecerit Versificator, an metro coactus, non facile dixerim. Sed fecere tamen iam apud antiquos qui *rabo* pro *arrhabo* dixerunt, et *conia* pro *ciconia*; item *villator* pro *cavillator*.

trotare 294 succussare. Dicitur de equis, qui duriore gradu incedentes sessorem succutiunt. Versificator dixit item de vaccis, ubi propere currunt v. 28ᵇ.

Vadium 670 pignus, vadimonium. Petr. Legista Parab. f° 69ᵃ

Plus vadio cistae, fidei quam credo sophistae.

velter 332 canis, pp. leporarius. De hoc nomine Du Cangius agit in v. *canis veltris*.

verberiosus 681. Vox omnino nihili, quae sine dubio corrupta est. Meo periculo pro:

Dormiet illaesus melius quam verberiosus

scribatur: *verbere caesus*.

verrere 807 terram versare, quod faciunt porci, ut scribit Du Cangius. Apud nostrum *aves verrentes* opponuntur *avibus nentibus*. Quapropter hoc verbum restituendum est v. 418

Si quaeris, quorsum? verrit gallina retrorsum.

Edd. habent *vertit*.

vitiari 33ᵇ 184. In priori versu videtur i. q. improbari, cui quippe opponatur *laudari*. In altero versu *si vitiatur* vix quidquam aliud significare potest quam: si peccatur, si vitium committitur.

villana pax 688 vita tranquilla, quam iis vivere contingit qui in agris sunt.

villanus 106 rusticus, qui vili ac servili conditione est. Huic versui respondent, quae Du Cangius citat ex Ebrardo Bethuniensi in Graecismo: *Quando mulcatur villanus, peior habetur*.

vitulare 32 vitulum edere, generare.

vultres 100. Si lectio sana esset, Versificator dicendus foret eadem licentia usus esse qua Horatius (I. 36. 7.) *puertiae* scripserit pro *pueritiae* et (II. 2. 2.) *lamnae* pro *laminae*. Sed vix dubium est quin pro *vulturibus* huc arcessendi sint *veltres* i. e. canes, quo vocabulo usum esse nostrum supra notavimus.

IV.

BESCHRIJVING VAN DE ONDERSCHEIDENE EDITIES, DIE AAN DE PROVERBIA COMMUNIA ZIJN TE BEURT GEVALLEN.

In hoe hooge mate deze Verzameling van Spreekwoorden eenen algemeenen bijval gevonden heeft bij het lezend publiek van de XVe eeuw, laat zich ligtelijk vermoeden uit den aftrek die aan de gedrukte exemplaren moet zijn te beurt gevallen. Immers in minder dan twintig jaren werd dit boekje — welligt nog meer — doch minstens tien malen gedrukt. Zooveel edities althans kunnen nu met volkomen zekerheid worden opgegeven, onder welke drie zijn waarin de Hollandsche tekst in Plat-Duitsch is overgebragt. En toch zijn de exemplaren van dit boekje, in weerwil van het groote aantal oplagen thans zoo uiterst schaarsch geworden, dat zij niet slechts hoogst zelden in den handel voorkomen, maar dat zelfs ieder exemplaar als eene curiositeit moet worden beschouwd; welligt zelfs dat van sommige dezer uitgaven niet meer dan een enkel exemplaar op de wereld is blijven bestaan.

Van deze tien Edities is wel deze en gene in de voornaamste geschriften over Bibliographie vermeld geworden [1]) of ook wel afzonderlijk door een of ander Geleerde beschreven [2]): doch

[1]) **Panzer**, *Annales Typographici ab artis inventae origine ad annum MD* vermeldt de **Boscoducensis** T. IV. 267. — **Hain**, *Repertorium Bibliographicum* vermeldt de **Coloniensis I** onder n° 13429 en de **Boscoducensis** onder n° 13430 Vol. II. P. 2. p. 162 sq. — **Brunet**, *Manuel du Libraire* (Paris 1863) vermeldt de door Hain beschrevene **Coloniensis I** T. IV. p. 918. waar hij nog, voor twee andere uitgaven, verwijst naar de berigten van den Bon de Reiffenberg in: *Bulletin de l'Academie Royale de Bruxelles* T. IV. n° 2. *l'Annuaire de la Bibliothèque Royale* 1e année p. 189-92. *Bibliophile Belge* T. IV. p. 294; waarvan wel het eerste, maar niet de beide laatste stukken, ter mijner kennisse gekomen is.

Doch te vergeefs heb ik gezocht (waar men met regt eenige vermelding zou verwacht hebben) in: **J. Visser**, *Naamlijst van Boeken, die in de XVII Neederlandsche Provincien gedurende de XV Eeuw gedrukt zijn.* Achter: *H. Gockinga, Uitvinding der Boekdrukkunst.* Amsteldam 1767. 4° Evenzoo in: **G. F. de Bure**, *Bibliographie instructive ou traité de la connoissance des livres rares et singuliers.* Avec: *Notice des livres imprimés dans le XVe siècle.* Paris 1768. 8° 8 vol. — **M. Maittaire**, *Annales Typographici ab artis inventae origine ad annum* 1567. Hagae Comit. Amst. et Lond. 1719—1789. — **F. A. Ebert**, *Allgemeines bibliographisches Lexicon.* Leipzig 1821—1830 4° 2 vol. — **Barbier**, *Dictionnaire des ouvrages Anonymes et Pseudonymes.* Paris 1854. 3 voll.

[2]) Behalve de daar straks genoemde berigten van den Bon de Reiffenberg, behooren hiertoe de aankondiging van twee op de Praagsche Bibliotheek aanwezige Edities, geschreven door J. P. [**Ignaz Petters**] in: *Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit.* Neue Folge 2ter Jahrg. (1854) p. 88. en die van **J. J. Hanus** over diezelfde exemplaren in: *Serapeum*, XVIII^er^ Jahrg. (1857) p. 155-160. Van welke berigten ik later melding maken zal.

selden heeft iemand meer dan twee verschillende edities gezien; en buitendien laat ieder van die beschrijvingen zoo veel te wenschen over, dat wij daardoor naauwelijks in staat gesteld worden om de eene van de andere te onderscheiden. Terwijl dus eene volledige bibliographie van de Proverbia Communia tot dusverre ontbrak, heeft een gunstige samenloop van omstandigheden — waartoe onderscheidene welwillende mannen het hunne hebben bijgedragen, en waarvoor ik gaarne mijnen opregten dank betuig — mij in de zeldzame gelegenheid gesteld met alle die onderscheidene Edities door eigene aanschouwing nadere kennis te maken en daaruit te kunnen opteekenen, wat mij door onderlinge vergelijking voor eene kritische behandeling van dit boekje nuttig toescheen.

Wat die vergelijking heeft opgeleverd tot verbetering van den tekst, zoowel van den Hollandschen als van den Latijnschen, heb ik voor een gedeelte reeds doen blijken, waar dit in mijne Glossaria kon worden te pas gebragt; terwijl het overige voor eene latere gelegenheid bewaard blijft. Doch nu, meen ik, heeft het mij te beurt gevallen voorregt, inzage te krijgen van welligt het grootste gedeelte der exemplaren, die thans nog hetzij in openbare, hetzij in private bibliotheken voorhanden zijn, mij de verpligting opgelegd eene zooveel mogelijk volledige beredeneerde opgave te doen van alle de door mij geziene uitgaven.

Zal zulk eene opgaaf eenigzins aan de eischen der wetenschap voldoen, dan is zij geen gemakkelijke taak. Het opsporen toch van het jaartal, den naam des drukkers en de plaats waar iets gedrukt is — welke drie bijzonderheden slechts zelden vermeld zijn in de boeken, die in de XVe Eeuw werden uitgegeven — vereischt eene bedrevenheid die slechts kan verkregen worden door opzettelijke studie, gepaard met de hoogst zeldzame gelegenheid om algedurig een groot aantal zoogenaamde *Incunabula* te zien en met elkander te vergelijken. Want mogt al desnoods een tamelijk geoefend oog, op grond dat in die tijden iedere drukker meestal zijne eigene lettersoorten had, bij het bezit van eene enkele voldoende aanwijzing, uit het bekende tot het onbekende besluitende, den naam van den drukker en zoo ook van de plaats, met eenige zekerheid kunnen opgeven: het jaartal ten minste, dat toch niet ligt anders dan uit de meerdere of mindere afslijting der typen — en bij gevolg altijd nog slechts bij benadering — kan vermoed worden, zal niemand met eenigen grond kunnen opgeven ten zij hij bij ieder onderzoek de gelegenheid gehad hebbe een genoegzamen voorraad te raadplegen van Incunabula, die in bekende jaren door denzelfden drukker bezorgd zijn.

Het is dus ligt te begrijpen, dat ik, die op dit terrein geheel vreemdeling ben, zonder de hulp van anderen, de opgenomene taak niet dan zeer gebrekkig zou hebben kunnen volbrengen. Ik heb mij daarom gewend tot de in dit vak zoo bekwame HH. Holtrop en Campbell te 's Hage, wier kritische blik in het beoordeelen van Incunabula even regtmatig geroemd wordt, als hunne bereidwilligheid bekend is om anderen te helpen en alzoo ten algemeenen nutte dienstbaar te maken de kennis die zij zich verworven hebben door langdurige oefening en dagelijksche hanteering van den rijken schat van *Incunabula*, die een sieraad uitmaken van de aan hunne zorg toevertrouwde Koninklijke Bibliotheek.

Ondersteund door de teregtwijzing van deze *harum rerum periti*, wien ik gaarne daarvoor mijnen openlijken dank toebreng, zal ik trachten vast te stellen, waar, wanneer en door welken drukker

iedere Editie is uitgegeven; waarbij ik dan telkens zal opgeven de belangrijkste bijzonderheden, waardoor de eene van de andere onderscheiden is of wat meerdere met elkander gemeen hebben.

Misschien dat later, als de door mij opgeteekende varianten onder een ander adspect zullen gebragt zijn, het duidelijker in het oog zal loopen, hoe de eene uitgaaf uit de andere is voortgekomen; doch tot dusverre, ik moet het bekennen, heb ik in die opvolging nog geenen helderen blik kunnen krijgen. Voor zoo verre ik nu over die zaak kan oordeelen, vermoed ik dat de meeste edities niet naar een gedrukt exemplaar eener vroegere editie, maar veel eer dat ieder naar een verschillend HS. gedrukt is. Anders toch kan ik het onmogelijk verklaren hoe het is gekomen, dat, zoo als wij straks nader zien zullen, menigmaal in latere uitgaven zulke grove en klaarblijkelijke fouten geslopen zijn, waar de lezing in vroegere uitgaven volkomen goed was, zelfs in die welke door denzelfden drukker zijn bezorgd. Misschien evenwel dat dit vermoeden alleen toepasselijk is op de zeven edities, waarin de Hollandsche tekst gevonden wordt; terwijl het van de drie andere, waarin de tekst in het Plat-Duitsch overgebragt is, meer schijnt te blijken, dat de eene uit de andere is voortgesproten. Doch hoe dit zijn moge, in ieder geval zal het later duidelijk worden, dat elk van deze Incunabula iets zal kunnen bijdragen tot verbetering van den tekst, die in alle meer of minder bedorven is; gelijk ook dat evenzeer hier, als bij het gebruik van HSS. somtijds de grofste fout, meer dan eene dragelijke lezing, de gereede aanleiding geeft tot het vinden van de ware, en dat alzoo de slechtste tekst voor den criticus somtijds vruchtbaarder is dan een tamelijk goede. Niet te min echter zal verreweg het grootste gedeelte van de fouten, die in den Latijnschen tekst ingeslopen zijn, overig blijven zonder dat eene van de edities daarvoor iets zal kunnen baten, omdat die fouten evenzeer in alle gevonden worden.

In het opnemen van die tien Edities zal ik de tijdsorde volgen, waarin ze waarschijnlijk uitgegeven zijn. Hierbij wil ik den echter herinnerd hebben, dat uit den meerderen of minderen ouderdom van iedere editie nog geenerlei besluit kan worden afgeleid omtrent den ouderdom van het HS, dat voor elk tot grondslag zal gelegd zijn.

Voor dat ik tot die beschrijving overga, zal ik eerst verslag geven van den herdruk die in deze eeuw verschenen is.

(H)

Altniederländische Sprichwörter
nach der ältesten Sammlung
[in: *Horae Belgicae op. et stud.*
Hoffmanni Fallerslebensis
Hannoverae, ap. Car. Rümpler. 1854. 8o.
P. IX. p. 1—49.]

Onder dezen titel bezorgde Hoffmann von Fallersleben, nu bijna tien jaren geleden, eenen herdruk van de Proverbia Communia; zonder Aanteekeningen of Glossarium, en slechts door dit Naschrift bij de geleerde wereld ingeleid:

„Die hier vollständig mitgetheilte Sammlung niederländischer Sprichwörter ist von allen bisher bekannten die älteste und zugleich eine der reichhaltigsten.

„Der Sammler, der gegen Ende des XV. Jahrhunderts sein Werk drucken liesz, hat augenscheinlich mit Lust und Liebe gesammelt: er hat die Sprichwörter aus dem Munde des Volks, wie er sie seiner Zeit vorfand, aufgezeichnet und nach den Anfangsworten geordnet. Dass er sie für die schönsten hielt, wollen wir der Vorliebe für seinen Stoff und den damaligen Ansichten von Schönheit zu Gute halten, und so sind denn die Worte in der Ueberschrift: „nach dem Urtheil des Sammlers die allerschönsten und im Gespräche des Volkes gäng und geben" gerechtfertigt.

„Die lateinischen sogen. leoninischen Hexameter sind eine Zugabe des Sammlers. So barbarisch sie oft sind, so geben sie oft nähere Aufklärung über die Bedeutung des Sprichworts, oder zeigen wenigstens, was der Sammler darunter verstand."

Hoezeer deze herdruk wel geenerlei aanspraak maken kan op wetenschappelijke verdienste, zoo komt echter aan Hoffmann de eere toe dat door zijne bemoeijing een geschrift in herinnering gebragt en voor ieder toegankelijk gemaakt is, dat, na ruim drie eeuwen ongebruikt en zelfs bijna ongenoemd gebleven te zijn, groot gevaar liep in volslagene vergetelheid te zullen overgaan. Tot grondslag voor dezen herdruk nam hij een gedrukt exemplaar, zonder plaats, zonder naam van den drukker en zonder jaartaal verschenen, dat hem verstrekt was uit de Bibliotheek van het Kath. Gymnasium in Köln; waarbij hij nog eene andere, in Köln gedrukte editie gebruikte, uit de private Bibliotheek van Simrock te Bonn: uit welke laatste hij eene volledige collatie onder het opschrift *Lesarten des niederrheinischen Druckes* p. 52—59 heeft medegedeeld. Op de onmiddellijk hieraan voorafgaande bladzijde staan *Lesarten des niederländischen Druckes*, waarin aangewezen wordt in hoeverre de uitgever zich stilzwijgend veroorloofd heeft van de editie, die hij volgde, af te wijken. Deze zeer korte reeks van varianten zou ligt kunnen doen vermoeden dat de hier gevolgde editie nagenoeg getrouw was teruggegeven. Bij eene vergelijking evenwel van hetzelfde exemplaar uit Köln, dat mij zeer welwillend ten gebruike werd afgestaan en dat mij, na ingesteld onderzoek gebleken is de tweede van de Deventersche uitgaven te wezen, heb ik spoedig gezien dat Hoffmann zich vrij wat meer veranderingen veroorloofd heeft dan hier worden opgegeven. Gedeeltelijk zullen deze wel als verbeteringen mogen beschouwd worden, voor zoo verre zij zich bepalen tot het verwijderen van drukfouten, het gebruik van kapitale beginletters bij eigennamen, het plaatsen van leesteekens ter bevordering van de duidelijkheid en eindelijk het vasthouden van eene gelijkmatige orthographie, waar de grond-editie zich soms niet gelijk gebleven was; doch voor het grootste gedeelte moeten die veranderingen worden afgekeurd omdat zij berusten op een systeem van orthographie, dat het voor deze editie aangenomen provinciaal dialect verdringt en onkenbaar maakt. Uit eene volledige opgaaf van de in dezen herdruk aangebragte veranderingen zou dadelijk blijken, dat bijna geen enkele regel onaangeroerd gebleven is. Ik onthoud mij echter van zulk eene opgaaf, omdat zij niet slechts te uitvoerig zijn zou, maar ook te weinig nut zou opleveren. Ik zal mij daarom bepalen bij eene vergelijking van de vijf eerste regels van den tekst, zoo als die door Hoffmann geleverd is, met de door hem gevolgde editie; waarbij dan een en

ander voorbeeld uit de rest zal kunnen bijgebragt worden, voor zoo verre dit pas geeft. Bij Hoffmann leest men dan aldus:

1. Achter rugghe leert men best kennen.

De grond-editie heeft *leertmen*, aan elkander geschreven. Op gelijke wijze splitst Hoffmann *datmen* 13, *stoptmen* 15, *salmen* 16, *ismen* 17, *alsmen* — *meyntmen* 18 enz. Waar nog een derde woord bijkomt b. v. *vanctmense* 62, schrijft H. *vanct mense; sal ment* voor *salment* 80; *moet ment* voor *moetment* 162; *daer mense* voor *daermense* 314 enz. Ook scheidt H. de praep. van het artic. af, welke woordjes in de grond-editie verbonden zijn, zoo als: *inden* 87, 97, 189. *vanden* 92, 198. *naden* 507, 553, 685. *byden* 254.

2. Achterraets en ghebrac nie man.

In de grond-editie staat *Achter raets* gescheiden, even als *iaer meret* 279, *heren oghen* 387, *hooren seggken* 398, *kalf vleysch* 449, *lans man* 462, *na rouwe* 540, *nacht werck* 541, *papen wijf* 593, *pluym strikers* 594. waar H. die woorden steeds verbindt. Het eerstgenoemde voorbeeld schrijft hij ook met .j. even als *jaghers* 376, *ja* 427, *jamerlic* 428, *jonge* 485, *jokst* 710. waar de gr. ed., die de .j. niet kent, overal met .i. schrijft. Trouwens wordt de .j. nergens, zelfs op geene enkele plaats, in eene van de tien edities gevonden.

In *ghebrac* heeft H. de .*h*. ingeschoven, hetgeen hij insgelijks gedaan heeft in *gemaect* 152, *gestolen* 185, *gebetert* 230, *vliegen* 39, *eygen* 253, *honger* 391. en dat niet slechts achter de .*g*. maar ook achter .*sc*. als in: *scande* — *scoon* 341, *scenker* 642, *scuwen* 589, *maechscap* — *vrientscap* 844 *comenscap* 672.

Voor *nie* heeft de grond-editie *nye*; doch *nie* in 152, 397, 478, 632 enz. Het is niet vreemd dat eene uitgaaf zich niet gelijk blijft; zoo wordt ditzelfde woordje, dat in Boscod. Swoll. en Delf. op de aangevoerde plaatsen *nye* geschreven wordt, *nie* geschreven in 680. Ook in vele andere woorden heeft H. de .*i*. voor de .*y*. ingevoerd, en schrijft dus *heit iser* voor *heyt yser* 25, *cleine* voor *cleyne* 50, *eier* voor *eyer* 53, *cleider* voor *cleyder* 125 enz.

3. Als die dranc comt, so is die reden uut.

Gelijk hier aan *dranck* de .*k*. ontnomen is, zoo doet H. ditzelfde bij *cranck* 11, *dwanck* 159, *kerck* 191, *werck* 30, *dinck* 57, *spirinck* 204, *ionck* 680, *tonluck* 689.

Voor *uyt* geeft H. hier en elders, 6, 10 *uut*, en zoo ook *uutsien* voor *uyt sien* 16, *muust* voor *muyst* 24.

4. Als die peerden vol sijn, so truren si.

De grond-editie heeft *perden*, in sing. *pert* 674, even als *swert* 390, *ers* 504, *lerse* 575. Hoffmann schuift daarbij eene .*e*. in, zoo als ook in *mast* 368, *wal* 99, *rivire* 487, *armode* 70, *honer* 412, *moten* 212, *behoven* 218 enz. Doch wat hij hier geeft, ontneemt hij elders; immers voor *truren* heeft de gr. ed. *trueren*, zoo als ook *besueken* 136, *versuenen* 467, *suet* 124, *ruert* 608; welke schrijfwijze m. i. tot het dialect van deze editie behoort.

Voor *si* heeft de gr. ed. *sy*; zoo ook *synen* 8, 74, 106, *hy* 84, 94, 100, *ydel* 36; welke woorden H. met .i. schrijft.

5. Als die buuc vol is, so is dat hooft blide.

Zoo als de gr. ed. hier en elders 497, 498 heeft *buyc*, zoo heeft zij ook *bruyt* 85, *kruyc* 42, *kuyken* 53, *vuyr* 76, *luysteren* 193; waarvoor H. geeft *bruut*, *cruuc*, *cuken*, *vuur*, *luusteren*.

Voor *hooft* schrijft de gr. ed. *hoeft*, dat eene eigenaardigheid van dit dialect is; zoo toch vindt men hier ook *boeck* 104, *doeck* 219, 647, *troest* 222, *soen* — *gewoen*, 613, *schoen* 59; waarvoor men bij H. geschreven vindt: *booch*, *dooch*, *troost*, *soon* — *ghewoon*, *schoon*.

Indien Hoffmann vermeende het regt te hebben om de grond-editie zoo vele veranderingen te laten ondergaan, dan is het mij onbegrijpelijk waarom hij in den herdruk niet te gemoet gekomen is aan de stoornissen in de alphabetische volgorde der spreekwoorden, waarover straks bij ieder van de te beschrijven Edities zal geproken worden; vermits deze, als zijnde klaarblijkelijke afwijkingen van den oorspronkelijken arbeid des Verzamelaars, allereerst verbetering noodig hadden. Doch in plaats van deze op te heffen, heeft hij ze nog vermeerderd, door de eerste woorden van de spreekwoorden 44—449 *konst*, *korte*, *knape*, *kalf* met .*c*. te schrijven, welke in de grond-editie met .*k*. aanvangen; onder welke laatstgenoemde letter deze spreekwoorden hier gerangschikt zijn.

Met het emenderen van het corrupte Latijn heeft Hoffmann zich weinig of niet afgegeven; ja zelfs heeft hij daarvoor niet eens behoorlijk partij getrokken van de betere lezingen, die de andere editie, welke hij gecollationeerd heeft, opleverde en die wij later zien zullen dat Col. 2 geweest is.

[Proverbia Communia]

(Dav. 1.) Libellus sine titulo, formae quartae minoris, constans 26 Foliis, char. goth. 33 linn. long. cum signat. (a i — c v), sine custod. et pag. num. Sine loco, typographi nomine et anno. Editus, ut harum rerum periti suspicantur, Daventriae, ap. Richard. Paffraet cc. a. 1480.

Fol. 1ª (c. signatura a i): Jncipiunt puerbia seriosa ꝛ theutonice || pma· deinde in latino sibi inuicē ꝯsonantia || iudicio colligentis pulcherrima ac in homi || nū colloquijs cōmunia || Sequuntur in hac pagina 27 lineae:

a Achter rugghe leertme̅ best kennen
Dicit᷑ absete me qd' nō me residente.

Reliquae paginae habent 33 lineas; praeter F 5ᵇ, F 18ª (c. sign. c iÿ), F 18ᵇ, F 20ª (c. sign. c iiÿ) quae habent 32 lineas. In F 20ᵇ tantum 31 comparent; denique F 26ᵇ non nisi 7 lineas habet cum hac subscriptione:

Finiunt᷑ puerbia cōmunia.

Een exemplaar van deze Editie is aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel; van waaruit het mij ten gebruike verstrekt is door bemiddeling van Dr. de Vries.

Deze Editie is beschreven door de Reiffenberg in: *Bulletins de l'Academie Royale des Sciences et Belles Lettres de Bruxelles* T. VI. Iʳᵉ Partie (1839) p. 125. met deze woorden: *„Je viens d'acquérir à une vente publique qui s'est faite à Hamm, dans le comté de la Marck, en Prusse, un petit in-4ᵒ, non rogné* (nᵒ 144 du catalogue, Dec. 1838), *imprimé dans le XVᵉ siècle, à longues lignes, avec des caractères qui ressemblent assez à ceux des premières lettres d'indulgence,* [Cf. mes recherches à ce sujet dans les Mémoires de l'académie. Bulletin de Techener, 2ᵉ serie, mars 1836, nᵒ 4. p. 143—144.] *ou à ceux d'Arnold Ther Hoernen, de Cologne. Il est sans nom d'imprimeur et sans date, dépourvu de chiffres et de réclames, mais avec des signatures; la dernière est* CV, *le nombre des feuillets est de* 26. *Les grandes initiales ont été tracées en rouge, à la main."*

Volgens den heer Campbell is de lettersoort, waarmede dit boekje gedrukt werd, dezelfde die gebruikt is voor P. Bertorii Reductorium morale. Daventriae R. Paffraet 1477 en Caroli Epistolares formulae. Daventriae, R. Paffraet 1483. Beide deze stukken vermeldt de Haagsche Catalogus P. 1. nᵒ 256 en 268.

Indien deze uitgaaf, die wel zonder twijfel op de Deventersche drukkerij van Paffraet vervaardigd werd, teregt tot het jaar 1480 gebragt wordt, dan zal zij natuurlijk voor de oudste van alle de uitgaven moeten gehouden worden, vermits er van eenige vroegere uitgaaf nog geenerlei spoor ontdekt is. En toch acht ik het noodzakelijk het vermoeden te opperen dat er minstens nog eene oudere geweest is, naar welke deze zal zijn overgedrukt. Dat wij in deze toch niet den oorspronkelijken arbeid van den Verzamelaar hebben, dat bewijzen de menigvuldige fouten, die in het Latijn gevonden worden, die niet wel anders kunnen toegeschreven worden dan aan eenen nadrukker die het Latijn niet verstond. Welke fouten door de volgende uitgaven meerendeels telkens zijn overgenomen en met eene menigte andere vermeerderd.

Een tweede nog sterker bewijs voor dit vermoeden meen ik te vinden in de hier en daar verwarde rangschikking der spreekwoorden; welke ook al door de volgende uitgaven overgenomen en zelfs uitgebreid is geworden. In de eerste uitgaaf toch is het wel bijna zeker, dat de spreekwoorden, die de Verzamelaar klaarblijkelijk in alphabetische volgorde heeft willen mededeelen, met hun beginletter zullen hebben beantwoord aan de orde van het alphabet. Daar hier intusschen die orde meermalen verstoord is, zoo kunnen deze stoornissen niet wel aan iets anders dan aan eenen

tweeden drukker geweten worden. Zoo wij immers in de redactie van deze uitgaaf den oorspronkelijken arbeid van den Verzamelaar bezaten, dan zouden ook de volgende 14 spreekwoorden, even als al de overige, behoorlijk op hun beginletter geplaatst zijn. Nu vindt men hier echter:

Onder de letter A:
58 Eyer in die pan comē gheen kuikē vuyt.
Onder B:
123 Gheboden dienst is onweert.
Onder M:
488 Drift enē ver to mōpelier cōt hi wedᵉ hi blift eē stier.
Onder O;
580 Alde swijn hebbē harde muylen.
Onder T.
639 Dat help al datmē to acepe doet.
652 Dat een stael dwinghet dand'.
653 Deen iaer en leert dat and' niet.
655 Deen swert dwingt dat and'.
696 Dat calf volcht d' coe.
710 Dat clout hē menich daert hem niet en ioket.
711 Dat laet hem quergapē daarmē an worcht.
714 Dat lijf heyt valck.
716 Dat een iaer en leert dat and' niet.
720 Dat was goet byer mer tis vuyt.

Later zal het blijken dat alle deze afwijkingen van de alphabetische orde, wier getal in de volgende uitgaven nog aanmerkelijk vermeerderd is — vooral van die spreekwoorden, welke onder T staan en in welker redactie men zich eene verandering van schrijfwijze schijnt veroorloofd te hebben om de duidelijkheid te bevorderen, zonder het te wagen om tot eene verplaatsing over te gaan — volkomen kunnen hersteld worden, met uitzondering van eene enkele (n. 123), volgens de Delftsche uitgaaf, voor welke een minder bedorven handschrift schijnt ten grondslag gelegen te hebben.

Tot hetzelfde vermoeden dat hier welligt reeds aan eenen tweeden druk moet gedacht worden, leidt eindelijk ook nog de schrijfwijze van de laatste 18 Spreekwoorden (786—803), die, hier met de beginletter S geschreven en achter die op T, V W volgende, door den oorspronkelijken Verzamelaar zullen zijn bestemd geweest voor de letter Z; vermits die, welke hij onder de S wilde gerangschikt hebben, op hunne plaats (609—619) reeds waren afgehandeld. Want dat het den drukker niet ontbroken heeft aan de type van deze letter, blijkt o. a. uit de woorden *ȝupen* (329) en *ȝwighen* (634); maar vooral uit het menigvuldig gebruik van deze letter als verkortingsteeken. Bij welk gebruik wij hier op zeer onderscheidene beteekenissen kunnen wijzen; zoo toch vindt men hier, in 159, 294 enz. dȝ = *debet;* in 320 dcȝ = *decet;* in 339 undiqȝ clausȝ = *undique clausam;* in 350 quisqȝ rogȝ = *quisque roget;* in 434 wyshȝ = *wysheyt* enz.

Op grond van deze drieërlei verkeerdheden, die onmogelijk zouden hebben kunnen insluipen, indien de Verzamelaar zelf zich met dezen druk van zijne spreekwoorden bemoeid had, moet men tot de vooronderstelling komen dat of reeds een vroegere druk is aanwezig geweest, waarvan dit een foutieve nadruk is, of wel — hetgeen ik voor mij liever zou willen aannemen, — dat de verzameling spreekwoorden, die hier nu voor de eerste maal door den druk bekend gemaakt zal zijn, reeds langen tijd vroeger alleen in Handschriften bestaan heeft: zoodat zij welligt gedurende eene eeuw of langer van HS. in HS. overgebragt, al gaande weg, ten gevolge van de onkunde of nalatigheid der overschrijvers, hoe langer hoe meer corrupties ondergaan heeft; tot welker verbetering de naauwgezetheid des drukkers in die tijden om volkomen het HS. door den druk terug te geven, zich niet geregtigd zal geacht hebben.

Aan deze nauwgezetheid meen ik dan ook de uitlatingen te moeten toeschrijven, die hier een en ander maal gevonden worden, welke men moeijelijk zou kunnen verklaren, indien men aannam dat de versamelaar zelf zich met de uitvoering heeft kunnen bemoeijen. Zoo toch komt hier in aanmerking — om niet van de drukfouten te spreken, — dat de Latijnsche regel is weggevallen, bij

967 *Thint secht datmet staet mer waer om.* (sic)

en dat soms de laatste woorden ontbreken, waardoor het spreekwoord onverstaanbaar wordt; waarschijnlijk omdat zij in het HS. niet gevonden werden. Men vindt hier namelijk:

279 Est quasi grande forum vox alta trium (*om.* mulierum)
260 Dusse hebbē vordel in alleu (*om.* landen)
295 Diet qualick gaet stoot hē an een (*om.* stroo)
371 Goet vuyr mact een snel (*om.* cook).

Om eindelijk ook nog eene proef te geven in hoe hooge mate het Latijn in dezen oudsten druk gecorrumpeerd gevonden wordt en wel onmogelijk zoo uit de hand van den opsteller heeft kunnen voortkomen, zal ik hier nu nog, uit de groote menigte bedorvene lezingen, ettelijke van die vermelden, welke in de andere uitgaven niet weder gevonden worden en die dus tot herkenningsteekenen van deze Editie kunnen verstrekken:

23 Dum cibus *ascendit* fama novella redit.
60 *Particulus* discit coreus canis *osse* quod id scit.
72 Pauper pauperiem per totum *festinat* orbem.
376 Cantus scit vere *fanans* vestigia fere.
560 Pinguis amore *grave* lambunt candelabra catti.
694 Si baculus fit equus tunc sentit undique *vectus*.
766 *Ostis* hostis raro loquitur bona non sibi *claro*.
767 *Tradit* illudit verbis dum verbera cudit.

Bij deze herkenningsteekenen vermeld ik nog deze twee foutieve lezingen in den Hollandschen tekst, welke in de latere uitgaven verbeterd zijn:

278 Dus gheslepē is haest geslaghen.
465 Liet die wolf sijn ropen dat vock liet sijn ropen.

als ook de volgende drukfouten: *legigibus* voor *legibus* 280. — *selden* voor *scelden* 312. — *didi* voor *bidi* 350. — *cunororum* voor *cunctorum* 435. — *ùdroocken* voor *ùdroncken* 527. — *cdrē* voor *carere* 587. — *plainas* voor *plumas* 594. — *pellens* voor *pollens* 644. — *annis* voor *annus* 653. — *aquis* voor *aquas* 664. — *lacat* voor *lacht* 668. — *gags* 690 voor *gads*, (d. i. gods, zie n. 7.)

(Dav. 2.)

[Proverbia Communia]
Libellus sine titulo, formae quartae minoris,
constans 26 Foliis, char. goth., 33 linn. long.
cum signat. (a i — c v), sine custod. et pag. num.
Sine loco, typographi nomine et anno.
Editus, ut harum rerum periti suspicantur,
Daventriae, aut ap. Richard. Paffraet
aut ap. Jacob. van Breda
cc. a. 1483 — 486.

Fol. 1ª. (c. sign. a i): Incipiunt puerbia seriosa in theutonico || pma . deinde in latino sibi inuicē consonātia || . iudicio colligentis pulcherrima ac in homi || nū colloqijs cōmmunia || Sequuntur in hac pagina 27 lineae:

a Achter rugghe leertme best kenne
Dicit' absēte me. qd' nō me resideāt.

Reliquae paginae habent 33 lineas; praeter F 5ᵇ, F 18ª (c. sign. c iij) et F 20ª (c. sign. iiij), quae habent 32 lineas. In F 20ᵇ tantum 31 comparent; denique F 26ᵇ non nisi 7 lineas habet cum hac subscriptione:

Finiuntur puerbia cōmunia.

Aanwezig in de Bibliotheek van het Kath. Gymnasium te Köln en mij welwillend ten gebruike verstrekt door bemiddeling van Dr. Bahlmann. Ditzelfde exemplaar gebruikte Hoffmann voor zijnen herdruk in de Horae Belgicae. — Insgelijks aanwezig in de Bibliotheek van het Athenaeum te Deventer (met het Bibliotheeksnummer 2357) mij welwillend ter leen afgestaan door den heer Curator A. M. Ledeboer.

Volgens de meening van den heer Campbell is het niet wel mogelijk met volkomene zekerheid te bepalen of Richard Paffraet dan wel Jacob van Breda de drukker van deze Editie is, op grond dat die beide Deventersche boekdrukkers de twee lettersoorten, waarmede zij is uitgevoerd, gebezigd hebben; hetgeen voor dien tijd eene zeldzaamheid is. Doch de heer Ledeboer verklaart zich bepaaldelijk voor Jacob van Breda. Vermits ik die zaak niet beslissen kan, acht ik het van aanbelang de opmerking te vermelden, die laatstgenoemde Heer de goedheid gehad heeft mij bij de toezending van het Deventersche exemplaar, mede te deelen:

„Bij de toezending van het door U verlangde boekje kan ik niet nalaten te berigten, dat het mij bekend is, dat de Haagsche Heeren dezen druk twijfelachtig houden en of aan Rich. Paffraet of aan Jacobus van Breda toeschrijven. Ik vermeen echter op voldoende gronden te kunnen beweren, dat deze van Jacobus van Breda is.

„Moge het al waar zijn dat beide drukkers gelijkende lettersoorten gebezigd hebben, ja, al moest ik toegeven *enkele malen dezelfde lettersoorten*, dan blijft er nog genoeg verschil over om meerdere drukken duidelijk genoeg te onderscheiden.

„Ik heb mij op nieuw de moeite van vergelijk getroost en onder meer de Proverbia vergeleken met de Luciani inter Charonem et Mercurium dialogus, gedrukt *per me Jacobū de Breda* (nº 2374 van den Nieuwen Catalogus). Dan zie ik:

„dat de letter *a*, open bij Breda (a), in elf drukken van Paffraet, daarnevens gelegd, gesloten is (*a*).

„dat de letter g, zoo als die hier gevonden wordt (eenigzins gelijk aan g,) bij Paffraet niet te vinden is.

„dat eene dergelijke vergelijking der letters *b c d h p* met eene daaraan vastzittende *e* of *o* evenzeer de toets doorstaan; zie b. v. op bl. 8, de eerste de beste die ik opensla, en let op de woorden *oe*co, g*he*en, bey*de*n, g*he*sc*ho*lden, ex*pe*ctans, ghe*bo*den enz. De hier gebruikte dubbel-typen ce, he, de, ho, pe heeft Paffraet niet gehad.

„voorts dat het papier en de papiermerken der Proverbia en van de Luciani dialogus dezelfde zijn.

„Moge ik nu al bij drukken van Paffraet een enkel maal het gelijkend papiermerk aantreffen, dan bestaat er echter die duidelijk sprekende overeenkomst der Pontuseaux en der Vergeures *niet*, die ik bij de Proverbia en de Luciani dialogus vind."

Deze editie heeft in haar uiterlijk voorkomen wel zeer veel overeenkomst met de voorgaande; en hetgeen wij daarin of als zinstorende uitlatingen in den Hollandschen tekst of als onverstaanbare lezingen in de Latijnsche verzen hebben aangewezen, dat vindt men hier wel in goede orde aangevuld en verbeterd: en toch zou ik haar op dien grond nog niet voor eene verbeterde uitgaaf van die voorgaande durven verklaren, indien men aan die benaming dezelfde beteekenis wil gehecht hebben, als men tegenwoordig gewoon is te doen. Doch welligt dat men zich bij de benaming van *verbeterde druk* eene eenigzins andere voorstelling zal te maken hebben, als er sprake is van boeken die in de XVᵉ Eeuw bij herhaling gedrukt zijn. Niet toch, gelijk nu meestal geschiedt, werd in dien tijd bij elken volgenden druk een verbeterd exemplaar van den voorgaanden tot grondslag gelegd; maar veelal werd voor iedere uitgaaf een afzonderlijk Handschrift gebezigd, dat welligt, na zijne diensten op de drukkerij bewezen te hebben, zal zijn vernietigd geworden. Stelt men zich den loop van zaken zoo voor, dan is het ligt te ver-

klaren hoe het soms gekomen is dat een tweede druk, waarin wel de fouten van den eersten verbeterd zijn, wederkeerig andere foutieve lezingen geleverd heeft, waar de tekst in den eersten goed afgedrukt was; hetzij men dit goede veronachtzaamd hebbe omdat men het niet wist te waardeeren, hetzij men zich uit eene te ver gedrevene naauwgezetheid verpligt rekende het voorliggend Handschrift letterlijk te volgen.

Zoo althans meen ik mij de zaak te moeten voorstellen, wanneer ik deze beide Edities niet slechts uitwendig maar ook inwendig met elkander vergelijk. En alleen dan kan ik begrijpen hoe meermalen, hetgeen daar goed gelezen werd, hier foutief gedrukt is; zoo als b. v.:

125 Cecus inops ductus quamvis varius sit amictus.
132 Solvit pro reliquo iam nemo libenter amicus.
158 Sepem vir calcat ibi plus ubi passior extat.
232 Mille docent hominem prope callem qui struit idem.
628 Auri natura non sunt splendentia pura.
699 Mittimus interdum quo volumus ire catellum.

Mogt men intusschen meenen, dat deze fouten, die meest alle zich bepalen tot een verkeerd gebruik van slechts enkele letters, veeleer als drukfouten moeten beschouwd worden, dan als bewijs dat hier een ander Handschrift gevolgd is; dan meen ik dat nog een sterker bewijs voor mijn vermoeden te vinden is in de hier voorkomende afwijkingen van de alphabetische volgorde, ook op zulke plaatsen, waar die in de vorige uitgaaf goed was; wier getal hier op letter T tot vijftien geklommen is, terwijl dat in de vorige Editie slechts tien beliep.

Doch wat alles zal kunnen afdoen om dit vermoeden tot zekerheid te maken, is de in het gansche boekje doorloopende verandering van schrijfwijze. Zoo toch vindt men hier b. v. *heyt* waar in de oudere Editie staat *heet* 25. — *ȝwaluē* voor *sualuē* 29. — *ȝweert* voor *swert* 33. — *langhe* voor *lanck* 42. — *goet coep* voor *goet cope* 45. — *hoeft* voor *hooft* 46. — *zee* voor *ze* 51. — *lere* voor *leer* 60. — *ȝwerkē* voor *suarkē* 78. — *smaect* voor *smact* 93. — *kerc* voor *kerck* 94. — *ghemaect* voor *gemact* 113. — *quaetste* voor *quaste* 183. — *dwaes* en *dwasen* voor *duaes* en *duasen* 324. *kan* voor *can* 326 — *dic* voor *dick* 538 enz.

Op grond van alle deze veranderingen in de redactie van den Hollandschen tekst, die zoo talrijk zijn dat bijna geen enkele regel onaangeroerd gebleven is, kan mijns inziens met genoegzame zekerheid worden aangenomen, dat voor deze Editie een ander HS gevolgd is, hetwelk dan waarschijnlijk in een ander oord des lands zal vervaardigd zijn geweest, dan dat waarnaar de eerste uitgaaf is gedrukt geworden.

Als herkenningsteekenen van deze uitgaaf vermeld ik de volgende bijzonderheden:

dat in drie op elkander volgende regels eene verwarring is van de eerste letters, waardoor onzin ontstaat. Men vindt hier namelijk:

38 Du lidē mach selment louē
Plm quit trāsire laus hoc debȝ redimiē
Alstus sunt laudanda medioeria quam viciāda.

waar het zijn moest: *Alst liden* — *Dum quit* — *Plus sunt*. In de vroegere uitgaaf stond alleen verkeerd: *Plus quid* (sic) *transire*.

verder, dat ergens eene .s. op eene verkeerde plaats te regt gekomen is:

54 Alle batē helpen al s sijn ij cleyn.

en dat een dergelijke drukfout is ingeslopen:

268 Die vremde hetf yerst misdaen.

Voorts vindt men nog eene verkeerde plaatsing van de regels:

181 Den oldē salmen raetsvraghē
Ante senex iuuenē merito captabit honorem
Vti consilio vir amice senum tibi mādo
Den olden salmē eren.

waar de tweede regel onder den vierden moest staan.

eindelijk, dat het woord *koe* is uitgevallen:

500 Mē heyt goē col si en heuȝ wat wits voer horen bol.

Als bewijs van hetgeen ik vroeger gezegd heb, dat deze editie zich zeer weinig gelijk blijft in de orthographie, zal ik enkele regels aanhalen, waarin hetzelfde woord telkens verschillend geschreven wordt:

37 Also soer schreuyt hij die na schreyt als vore.
65 Alder lude vrient is alder luyde sot.
335 Eet ic mede ick swijghe.
463 Lichtelic lacht lichtelick screyt.
466 Lichtelic gevvonnē lichtelich verloren.
598 Qualic ghewōnen qualick verlorē

Aan dit gebrek zijn evenwel al de andere uitgaven insgelijks onderhevig. Hoe meer echter zulke ongelijkheden door eene zorgvuldige correctie vermeden zijn, naar die mate mag men het oordeel uitspreken over de meerdere of mindere voortreffelijkheid van iedere uitgaaf.

Proverbia Communia.

(Dav. 3.) Libellus formae quartae minoris,
constans 28 Foliis, char. goth., 32 linn. long.
cum signat. (aij — diij), sine custod. et pag. num.
Sine loco, typographi nomine et anno.
Editus, ut dudum harum rerum periti suspicati sunt,
nunc autem argumento interno confirmare licet,
Daventriae, fortasse ap. Rich. Paffraet.
cc. a. 1485.

Fol. 1ª in suprema pagina: Prouerbia cōmunia. F 1ᵇ (vacat). F. 2ª (c. sign. a ij): Jncipiūt p̄uerbia seriosa in theutonico p̄ma. de || inde in latino sibi īuicē ꝯsonātia. iudicio colligētis || pulcherrīa ac in hoīm colloquijs cōmunia. || Sequuntur in hac pagina 28 lineae:

a Eyter rugghe leertmen best kennen
Dicit' absente: me: qr' nō me residēt.

F 3ª (c. sign. a iij) — F 4ª (c. sign. a iiij) — F 9ª (c. sign. b i) — F 10ª (c. sign. b ij) — F 11ª (c. sign. b iij) — F 15ª (c. sign. c i) — F 16ª (c. sign. c ij) — F. 17ª (c. sign. c iij) — F 18ª (c. sign. c iiij) — F 23ª (c. sign. d i) — F 24ª (c. sign. d ij) — F 25ª (c. sign. d iij) — F 28ª habet 30 lineas cum hac subscriptione:

Explicīunt p̄uerbia (sic) cōmunia.

F. 28ᵇ vacat.

Eigendom van Prof. C. P. Serrure, te Gent, die mij dit exemplaar door bemiddeling van Dr. Alberdingk Thijm, welwillend ten gebruike heeft afgestaan. — Insgelijks aanwezig in de Stadsbibliotheek te Lubeck; welk exemplaar de Emeritus Hoogleeraar Dr. L. Tross te Hamm de goedheid gehad heeft van daar te ontbieden en voor mij te vergelijken.

De letter, die voor deze uitgaaf gebezigd werd, is wel gelijkvormig aan die van de eerste Deventersche Editie; doch, zoo het mij althans voorkomt, iets grooter. Ook vindt men hier, gelijk daar, gebruik gemaakt van dubbel-typen; het meest *oe*, *de*, *he*, *pe*, *te*, *ve*, *ei*, *eu*, *si*, maar ook wel twee consonanten, als *ct*, *pp* enz. Van de *k*. schijnt geen genoegzame voorraad geweest te zijn; op de meeste plaatsen vindt men daarvoor gebruikt de twee letters *lr*. digt aaneengeschoven: hetgeen in de Dav. 1 en 2 niet wordt aangetroffen. Of deze laatste bijzonderheid ook in andere, door Paffraet gedrukte boeken gevonden wordt, is nog niet gebleken. Zijne pers leverde meest Latijnsche werken, en daarin wordt de *K*. natuurlijk te vergeefs gezocht.

Ofschoon in deze editie, evenmin als in de andere uitgaven — met uitzondering van de Boscoducensis en Delfensis — noch op de voorste noch op de achterste bladzijde de plaats vermeld wordt, waar zij gedrukt werd; zoo vindt men hier echter een inwendig bewijs, waardoor het meer dan waarschijnlijk gemaakt wordt, dat zij in Deventer is uitgekomen. Ter plaatse namelijk, waar zoowel in de beide vroegere als ook in al de andere uitgaven het gewone spreekwoord gelezen wordt

152 Colen en waert nie gemaect op enen dach.
Facta die nulla fuit ipsa colonia fcā
Non fuit in sola bona luce colonia facta.

vindt men hier, midden tusschen de spreekwoorden, die met de letter C aanvangen:

152 Deuenther en wart niet ghemact op eenē dach.
Facta die nulla fuit ipsa dauētria facta.
Non fuit in sola bona luce dauētria facta.

welke aardigheid geheel ongepast zou wezen, indien het boekje elders dan in Deventer gedrukt was.

Voor den Latijnschen tekst levert deze editie zeer veel goede lezingen, die echter in de latere uitgaven niet zijn opgenomen; uit welke omstandigheid men vermoeden mag dat deze uitgaaf bij de volgende drukken ongebruikt gebleven is: behalve welligt bij de later te vermelden Delfensis, die de beste is en onder alle andere het meest met deze overeenstemt.

In den Hollandschen tekst daarentegen, die overigens vrij goed is, zijn door verandering van de beginletter onderscheidene stoornissen gebragt in de alphabetische orde; waaronder sommige, die ik in geene andere editie heb aangetroffen. Zoo wordt hier onder A gevonden:

53 Vā eyer in die pāne daer en comē ghen kuken af.

waar andere uitgaven hebben: *Eyer in die p.* hetgeen ons zou kunnen doen vermoeden dat men dit eerste woord als *Ayer* had uitgesproken, ware het niet dat de Delfensis ons op dit punt beter inlichtte. Daar toch vinden wij:

53 Al eyer in die panne daer en comen gheen kieken af.

Dergelijke afwijkingen heeft deze editie ook onder andere letters; zoo staat hier onder H:

425 Der is licht ghenoech ghepepē die gherne danst.

zoo ook onder L:

464 Die lupende soch et des duuels draf.

en onder O:

578 Vm des' kints wille custmen die voestere

eindelijk onder T:

622 It is niet al ghewōnen datmen ghewōnen acht.

waarbij nog behooren de onder T geplaatste spreekwoorden, die met *Dat* aanvangen, wier getal hier tot 25 beloopt.

Als zoodanige afwijking kan echter niet wel beschouwd worden:

429 Armoede liertmen vrienden kēnē.

waar veeleer de weglating van *In* als drukfout moet beschouwd worden.

Overigens is de Hollandsche tekst vrij goed. Zoo heeft deze editie b. v. de ware lezing

581 Olde vede wort lichtelic vernuwet.
Lites p̄terite facili' fiūt renovate.

waar de Dav. 1 en 2 hebben *vrede;* hetgeen ook Hoffman heeft opgenomen.

Nog twee bijzonderheden verdienen vermeld te worden; vooreerst, dat het onder E voorkomende spreekwoord

851 Een quaet schalck wort dicke verschalckt.
Astut' nequam per causā fallitur equam.

later, met weglating van *Een quaet*, nog eens onder de S herhaald wordt, achter 609.

Ten andere, dat hier in omgekeerde volgorde voorkomen de beide spreekwoorden

617 Sterker mannen spel is crancker mānen doot.
Dum fortis ludit me mortis cuspide trudit.
Dum ludit fortis me trudit cuspide mortis.
616 Steelt eens ende blijft ewelic een dief
Qui semel ē furās furis nomē sibi durās.

Beide bijzonderheden worden ook in de Delftsche uitgaaf aangetroffen.

[Proverbia Communia]

(B) Libellus sine titulo, formae quartae minoris,
constans 24 Foliis, char. goth., 36 linn. long.
cum signat. (ai—c4) sine custod. et pag. num.
Editus, ut extrema pagina docet,
In Buscoducis ap. Gher. Leempt de Novimagio,
a. 1487.

Fol. 1a (c. sign. a i): Jncipiūt puerbia seriosa in theutonice || p̄ma. deinde in latino sibi inuicē cōsonantia || indicio colligētis pulcherrima ac i hominū || colloqijs cōmunia

a Achter rugghe leertmen best kennen
Dicitur absente me qd' uō me residente.

F 24a in fine: Finiūtur proverbia cōmunia Impressa in buscoduc' || p me gherardū leempt de noui magio. Anno lxxxvij || F 24b vacat.

Aanwezig in de Bibliotheek van het Museum Meermanno-Westreenianum te 's Hage; ter welker plaatse mij het gebruik van dit boek, door den heer Campbell welwillend is toegestaan. — Insgelijks aanwezig in het Britsch Museum te London, en aldaar voor mij nagezien door Dr. de Goeje.

Vermeld in: *Catalogus librorum seculo XV° impressorum, quotquot in Bibliotheca regia Hagana asservantur ed. J. G. Holtrop* P. 1. p. 252. n° 643.

Insgelijks bij Panzer, *Annales Typographici ab artis inventae origine ad annum MD.* T. IV. p. 267 en bij Hain, *Repertorium Bibliographicum.* Vol. II. P. 2. p. 163. n°. 13480.

Deze uitgaaf, de eenige van alle, waarin de naam van den drukker wordt opgegeven, benevens de plaats waar, en het jaar waarin het boekje gedrukt is, behoort ongetwijfeld niet slechts tot de oudste maar ook tot de beste uitgaven. Evenwel is zij niet de meest volledige. Niet slechts toch ontbreekt hier, bij twee spreekwoorden de Latijnsche duplicaat-regel

294ᵇ Aptetur reliquo qui non est aptus in uno. 865ᵃ Sic fuit, est et erit: similis similem sibi quaerit.

maar ook zijn twee andere spreekwoorden, met het daarbij behoorende Latijn, geheel weggelaten, die in Dav. 2 aldus luiden:

697 Tkint seyt dam̄ẽ slaet mer niet waer om.
Quod puer ē cesus fert sed non cur ita lesus.

789 Schuym en is gheen bier.
Respice q̄eo bn̄ non sunt seruisia spume.

Voor den Latijnschen tekst is deze uitgaaf niet bijzonder belangrijk, vermits zij bijna dezelfde fouten heeft als de meeste andere uitgaven; terwijl zij op vele plaatsen eensluitend is met de tweede van de Deventersche uitgaven. En evenwel kan deze toch niet wel voor een nadruk van die gehouden worden, vermits deze in den Hollandschen tekst nagenoeg vrij is van die vroeger vermelde stoornissen in de alphabetische volgorde. Waar toch in de 2ᵉ Deventersche uitgaaf 15 van de op T geplaatste spreekwoorden met *Dat* aanvangen, daar vinden wij hier in 14 althans de vereischte schrijfwijze; zoo dat alleen overig blijft

710 Dat crout hem menich, daert hem niet en ioket.

waarvoor *Tcrout* had moeten staan.

Buitendien is hier ook aan de Z haar regt wedervaren, met welke letter de 18 laatste spreekwoorden aanvangen, die in de beide Deventersche uitgaven met S geschreven zijn.

Van de drukfouten, die hier slechts in betrekkelijk geringen getale gevonden worden, mogen de volgende tot herkenningsteekenen strekken:

571 Onſkundighe caluer onderleeken hem oeck.
606 Rijke luyde hebben meest ghel*s*.
692 Thooft wel, dat een arm man conrart heyt.
715 Tfergrast den olden datmen hem treet metten baert.

Ofschoon deze Editie over het algemeen de meeste overeenkomst heeft met Dav. 2, zoo vindt men hier toch soms lezingen, die men daar niet, maar wel in Dav. 1. aantreft; b. v. in de volgende spreekwoorden:

90 Als die hond *bot knaecht*, heuet hi syn start indē mont.
819 Die *vorste* doen dat *afterste* niet in en moghen.

Eindelijk heeft deze Editie ook nog een toevoegsel van twee woorden, die in alle andere uitgaven missen:

800 Zwijghen *met reden* is dat beste.

welke woorden gehaald zijn uit of althans overeenstemmen met den daaronder geplaatsten Latijnschen regel:

Nil melius vere quam cum ratione tacere.

(Dav. 4.)

Proverbia in colloquiis humanis communia et audientibus facetia. (sic)
Libellus formae quartae minoris,
constans 30 Foliis, char. goth., 30 linn. long.
cum signat. (a ij — d iij), sine custod. et pag. num.
Sine loco, typographi nomine et anno.
Editus, ut harum rerum periti suspicantur,
Daventriae, ap. Richard. Paffraet.
cc. a. 1490.

Fol. 1a in suprema pagina: Prouerbia Jn colloquijs humanis || cōmunia et audientibus facetia. — F 1b vacat. F 2a (c. sign. a ij) Incipiūt prouerbia seriosa ī theutonico || primo. deinde ī latino sibi inuicē cōsonātia || iudicio colligētis pulcherrima. ac ī hominū colloquijs cōmunia.

a Achter rugghe leertmen best kennen.
Dicit' absente me: qd' nō me residēt.

Sequuntur in hac pagina 24 lineae. Reliquae paginae, excepta ultima, tam ad amussim ut in nulla alia editione, omnes habent 30 lineas. F 3a (c. sign. a iij) F 4a (c. sign. a iiij) F 9a (c. sign. b j) F 10a (c. sign. b ij) F 11a (c. sign. b iij) F 12a (c. sign. b iiij) F 17a (c. sign. c j) F 18a (c. sign. c ij) F 19a (c. sign. c iij) F 20a (c. sign. c iiij) F 25a (c. sign. d j) F 26a (c. sign. d ij) F 27a (c. sign. iij) F 30a continet 8 lineas, cum hac subscriptione:

Finiūtur prouerbia cōmunia.

F 30b vacat.

Eigendom van den heer Kreisgerichtsdirector A. M. Ottow, te Landeshut in Schlesien, die mij dit welwillend ten gebruike heeft afgestaan. Vroeger behoorde dit exemplaar aan den Leipziger Antiquar F. A. Brockhaus, die het in zijn Antiquarischer Anzeiger IV. 1860. nº 871 aankondigende teregt daarbij voegde: „*Die von Hain* unter nº. 18429 *beschriebene Ausgabe weicht wesentlich von dieser ab; auch sonst findet sich bei keinem der bekannten Bibliographen eine Angabe über diese Seltenheit.*"

De beide lettersoorten, voor deze editie gebruikt, zijn die met welke Paffraet tot in het eind der XVe Eeuw gedrukt heeft; en die men o. a. kent uit Alexandri (Galli) Doctrinale cum glossa per Johannem Sinthen collecta. Daventriae, Rich. Paffraet 1488. 4º, welk geschrift vermeld wordt in: *Catalogus librorum sec. XVº impressorum, quotquot in Bibliotheca regia Hagana asservantur ed. J. G. Holtrop* P. 1. p. 110. nº. 276.

De vreemde titel van deze editie zou ligt het vermoeden kunnen wekken, dat men hier met een geheel ander geschrift te doen had; en toch schuilt daaronder niets anders dan onze tot dusverre besprokene Proverbia Communia; die hier ten zelfden getale en in dezelfde volgorde, als in de overige uitgaven, worden aangetroffen. Alleen vindt men hier tweemaal eenen anderen Latijnschen regel ter vervanging van den gewonen; t. w.

	669	Cerasa cum dominis non consulo mandere servis
in plaats van:		Cerasa prandere debes dominante timere.
en	772	Semper lucratur socius quod non reputatur
in plaats van:		Qui prior in lucro movet hic post saepius illo

welke verwisseling daaraan zal moeten toegeschreven worden dat de gewone regels door de ingeslopene corrupties onverstaanbaar geworden waren. En om diezelfde reden, zoo het schijnt, zijn nog zes andere dubbel-regels hier weggelaten; t. w. 264a, 389b, 402a, 435b, 462c, en 695b.

Overigens heeft deze Editie op onderscheidene plaatsen vrij goede lezingen voor den Latijnschen tekst; ofschoon daaronder geene enkele is, die niet ook in de eene of andere van de vroegere edities gevonden wordt.

In de redactie van den Hollandschen tekst is merkwaardig het bijna doorloopend gebruik van *dye* voor *die* 166, 186, 187, 188, 191 — 819; *duaes* voor *dwaes* (welke schrijfwijze ook in Dav. 1 gevonden wordt) 473 — 476; *vrent*, *vrende*, *vrendeloes* 65, 115, 184, 775; *eyn* voor *een* 105, 108, 128, 320 — 351; *nicht* voor *niet* 14, 73, 74, 78, 89, 146, 167; *quellick* voor *quaet* 88, 292, 295, 525, 577, 598. En toch vindt men hier ook weder, ofschoon soms slechts eene enkele maal: *dwaes* 548; *vrient* 272; *een* 120, 185, 822; *niet* 58, 91, 103 enz. *quaet* 172, 229, 330, enz. Een nieuw bewijs dat ook deze Editie zich niet gelijk blijft in de orthographie.

Op grond van deze zoozeer verschillende redactie meen ik te mogen vermoeden dat voor deze Editie weder een ander HS tot grondslag gelegen heeft, hetwelk men liever met naauwgezetheid heeft willen volgen, dan gebruik te maken van betere lezingen, die uit vroegere uitgaven konden bekend zijn. Zoo vindt men hier b. v.

278 Dun gheslepen is haeste geslaghen

hetgeen even zoo in Dav. 1 staat, doch reeds in Dav. 2 en 3 door omzetting verbeterd was. En, waar men in alle vroegere en latere uitgaven vindt *gheesten*, staat hier:

494 Men en sal allen *ghecken* niet ghelouen.

De bevestiging van dit vermoeden meen ik te zien in het hier bijna verdubbeld getal van de stoornissen in de alphabetische volgorde. Men vindt hier namelijk onder de letter T 24 afwijkingen, door de schrijfwijze van *Dat* in plaats van de T met het volgend woord verbonden; en buitendien nog eene, die in geene andere uitgaaf voorkomt:

699 Mēnich sent syne hont daer he selfs niet comen en wil,

Neemt men nu niet aan, dat hier een ander HS, maar een exemplaar van eene vroegere Editie door den drukker gebezigd is, dan zal men het antwoord moeten schuldig blijven, wanneer gevraagd wordt, wat den drukker genoopt hebbe opzettelijk zoo vele afwijkingen hier in te voeren, die hij wist dat fouten waren. Met niets anders toch zal men deze kunnen regtvaardigen dan met zijne naauwgezetheid om zich letterlijk aan het voorliggend HS te houden.

Opmerkelijk zijn ook nog deze lezingen, welke elders niet gevonden worden:

100 Als een man rict se spaert (v. *hond*) he.
228 Dye vnlich (v. *qualic*) ghereden is sal voer sadelen.
362 Ghemeyns raets (v. *goets*) blijft meest verloren.
388 Halfhuys half heyl (v. *helle*).
416 Hem slaet dye pulff (v. *pesse*) an beyden armen.
581 Olde kijff (v. *veede*) wort lichtelick vernyet.

Als herkenningsteekens van deze Editie zal ik nog de volgende drukfouten opgeven: gebaac voor *gebrac* 2; atenter voor *latenter* 6; iv voor *is* 11; seyn voor *syen* 16; suetmen voor *syetmen* 82; denst voor *dienst* 123; comn voor *comen* 161; hongeringhe voor *hongerighe* 206; furanda voor *furando* 222; dawse voor *dwase* 283; vorden voor *voren* 433; mādus voor *mānus* 510; allens voor *alleens* 679; rato voor *raro* 786.

(Col. 1.)

Proverbia Communia, metrice conscripta, secundum hunc ordinem, quo primo ponatur Theutonicum, deinde Latinum, quae sunt legentium gustui suavia ac in hominum colloquiis communia et multum iocosa.

Libellus formae quartae minoris,
constans 22 Foliis, char. goth., 40 linn. long.
cum signat. (a ij — c iij) sine custod. et pag. num.
Sine loco, typographi nomine et anno.
Editus, ut harum rerum periti suspicantur,
Coloniae ap. Henr. Quentell.
cc. a. 1490.

Fol. 1a (sine signat.): Prouerbia cōmunia || metrice cōscripta s'm hunc ordinē. q. primo pona || tur theutonicum . deinde latinū que st? legentiū gu || stui suauia ac in hoīm colloquijs cōia 9̄ ml'tū iocosa || F 1b (vacat). F 2a (c. sign. a ij): Jncipiūt prouerbia seriosa in theutonico prima . deinde || iu (sic) latino sibijnuicem consonantia . iudicio collis gentis (sic) pul || cherrima in hominū colloquijs cōmunia ||

a Achter rugghe leert men beest (sic) kennen
Dicitur absente me . quod non me residente.

F 22b lin. ult. haec legitur subscriptio:

Finiunrur (sic) prouerbia cōmunia.

Aanwezig in de KK. Universiteits-Bibliotheek te Prag, onder n° XLIII. G. 65, en mij door tusschenkomst van het Bestuur van de Maatschappij voor Nederl. Letterk. te Leyden, van daar uit ten gebruike verleend door den Bibliothecaris Dr. Hanus.

Vermeld bij Hain, *Repertorium Bibliographicum* Vol. II. P. 2. p. 162 n° 13429. en bij Brunet *Manuel du Libraire* (Paris 1863) T. IV. p. 913.

Het Praagsche exemplaar, dat met andere Incunabula in éénen Band gebonden is, werd het eerst beschreven door J. P. [Ign. Petters] in: *Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit.* 2ter Jahrg. Neue Folge (1854) p. 83.

Later nog eens door J. J. Hanus, in: *Serapeum* XVIIIer Jahrg. (1857) p. 155—150 onder het opschrift: *Ueber die zwei Ausgaben der Incunabelen Sprichwörter-Sammlung in der Prager Kais. Universitäts Bibliothek.* Doch het aldaar meegedeelde berigt dat deze uitgaaf 846 spreekwoorden zou bevatten in plaats van 803, berust op eene onverklaarbare mistelling.

De voor deze uitgaaf gebezigde lettersoort komt geheel overeen met den druk van Karoli Menigken (Viruli) *Epistolarum formulae.* s. l. et t. n. 1486. die door Holtrop aan H. Quentell toegeschreven wordt. Zie *Catalogus Bibliothecae regiae Haganae* P. II. p. 366. n° 274.

Deze uitgaaf overtreft wel al de andere in uitvoerigheid van titel — waarvan echter het grootste gedeelte, zoo als ik reeds vroeger bl. 14 heb opgemerkt, als een willekeurig toevoegsel van den drukker moet beschouwd worden — doch staat ten opzigte van volledigheid verre achter bij andere uitgaven. Hier toch worden, wat het Latijn betreft, onderscheidene regels gemist op die plaatsen, waar andere uitgaven dubbele regels hebben; één spreekwoord zelfs (784) heeft geheel geen Latijn bij zich. De ontbrekende regels zijn: 38a, 135b, 152b, 479a, 512b, 585b, 693b, 784.

De Hollandsche tekst is in deze uitgaaf overgebragt in een Platduitsch dialect, zoo als waarschijnlijk destijds in Köln en deszelfs omstreken zal gesproken zijn. Als proeven daarvan zal ik eenige spreekwoorden mededeelen; doch kies daartoe opzettelijk dezulke waarin drukfouten zijn, om ze tevens te doen strekken tot herkenningsteekens van deze Editie en als bewijzen van de slordigheid waarmede zij is uitgevoerd.

17 Als it waill wil so is men volich (*vrolich*).
127 Bi sinen segel (*gesel*) kentmen den man.
149 Cochen is kost an (*al*) en schinet neit.
166 Der uiss den ongen (*ougen*) is, is uiss dem hertzen.
201 Der placketighe is haest gheloitroist (*ghebloitroist*).
209 Der quade schent (*schent*) dat licht as der duvel dats cruytz.
231 De vordel huen (*hanen*) wil de mois vordel doin.
244 Der dat clein nemet der is des (*des groissen*) werdich.
307 Der scharrende voghel braet snel, und den swem. (*Het overige ontbreekt*).
341 Ein wensch (*wenich*) schand warmd wail und macht schoen varff.
347 Eynen dach verleent dats dat heel iair weyhhert (*weyghert*).
367 Ghegessen broyt (*broits*) sal men ghedencken.
384 Hanakouff lachti. (*Handkouff lacht*).
399 Hoeren hayseen (*H. und h.*) sint quayt tzo tzemmen.
427 Jat (*Ja*) und neyn is eyn langhe strijt.
432 In syl (*spyl*) und spot sprijcht men duck de wairheyt.
445 Kortze woid (*word*) haven eyn ve. (*synde*).
470 Maelckt (*malckt*) wat dat deile schoen.
504 Veil luden machen eyn roetzo (*roet tzo*) yr selffs ars.
525 Men mach (*mach*) den alden ontlopen mer oevel ontraden.
577 Olde buzdelen (*budelen*) alyessen oevel.
614 Sede (*stede*) unde stonde doit den dieff stelen.
620 Dats hertz en luycht neit, al lucht det (*der*) mond.
628 Ten sijn geyn stonden an eynen seckel (*steckel*) ghebonden.
659 It is quait ver speinghen (*springhen*) sonder staiff.
685 It is goet hert (*herr* of *heer* Cf. 762) sin na ds boechs van recten.
726 Tys eyn wonderlich strijt daer ein esel den anderen verwint (*verwijt*).
765 Weyffe (*Weyffs*) reden arm reden.
777 Sicken ktzen (*katzen*) leven lang.
799 So men den dreck meer ruet (*ruert*), wie he meer stinckt.

Door deze vertolking zou men verwacht hebben, dat de alphabetische volgorde voor het grootste gedeelte zou zijn verstoord geworden. Dit is echter over het algemeen slechts in betrekkelijk geringe mate het geval. Alleen in die spreekwoorden, welke onder letter T staan, is de stoornis nog al menigvuldig, zoodat van de 109, die daartoe behooren, 76 met eene andere letter aanvangen. Als proef moge dit tiental strekken:

640 Tzo end des iairs sal men ierst hielich lonen.
641 Dats end moisz den last draghen.
642 Vff der armer bruloff drinckt der schencker eirst.
643 Tzo der pijffen hoert ein bonghe.
644 Tzo der eren gehoirt raitz.
645 Tzo den quaiden honden gehoirt ein kluppel.
646 It is ghein richt spijl datz men mit krommen koluen sleit.
647 It en douch ghein ars sunder betzwanck.
648 It en douch geyn scoel sonder meister.
649 It en sint nit all iegher die hoernen blasen.

Gelijk in de Hollandsche uitgaven de meeste stoornissen onder de letter T veroorzaakt worden door Dat, zoo is dit hier het geval met It, dat hier 51 malen gebruikt wordt als eerste woord van onder de T geplaatste spreekwoorden; terwijl tweemalen, zoo het schijnt, bij vergissing Het is ingeslopen: t. w.

676 Het is guet sien an dem neest wat vogel dar in woent.
677 Het is een vuil vogel der sin neest ontreint [1]).

De meest in het oog vallende stoornis is deze, dat midden tusschen de spreekwoorden, welke met W beginnen, onverwachts de H voor den dag komt:

779 Harniss vrouwen und boech, behoeven dagelix versoich.

gelijk dit ook in Col 2 en Dav. 5 gevonden wordt.

Als gevolg van deze vertolking moet welligt beschouwd worden het weglaten van twee spreekwoorden, die de vertaler niet zal verstaan hebben of die misschien in dat dialect niet waren terug

[1]) Uit de schrijfwijze *neest* voor *nest*, zien wij dat *beest* voor *best*, boven door ons opgegeven onder den titel, geen drukfout is. Intusschen is het vreemd dat men in deze uitgaaf toch leest:
20 As dat spijl an dem *besten* is, so saltmen aff laissen. waar Dav. 5 heeft *beesten*.

te geven; waarvoor, om aan het getal niet te kort te doen, twee andere in de plaats gesteld zijn, t. w. voor:

119 Beter . i . dan tfy
Tfy res peiores notat . i . qui sunt meliores

is hier in plaats gekomen

Besser eyn guet dan tzwein quaden
Est pluribus peioribus res melior una.

En zoo is ook, in plaats van

146 Cleyn man coen is niet dan voetghetrap
Parvus et elatus vir semper erit pede stratus

hier gezet, zonder dat op de alphabetische orde gelet is:

De vrauwen ūn de visch sint neyrgēs besser dan an den sterts.
Pisces et mulieres in cauda sunt meliores.

Voorts is het een niet te versmaden aanwinst, die wij aan deze Editie verpligt zijn in het spreekwoord

416 Hem slayt die pese an beyden armen der dats sijn verluyst.

vermits de vier laatste woorden, die in de vroeger vermelde uitgaven niet gevonden worden, het spreekwoord, dat onverstaanbaar was, duidelijk maken en ook wel schijnen gevorderd te worden om het bijgevoegde Latijn:

Perdens cuncta bona movet huius brachia zona.

Onnoodig daarentegen is het toevoegsel aan

495 Men en sall geynen douvē tzwa missen singhen

waarop hier dadelijk volgt:

Man sal euch gheynen doden dreysszen draghen

met desen Latijnschen regel:

Non debet mortuus ullo ad stercora duci.

Merkwaardig is voorts nog de verandering, welke hier gemaakt is in

688 Tes beter biden vle te sitten dan bi den valcke te wippen.
Est pax villana melior quam pugna Romana.

waarvoor wij hier vinden:

It is besser dorpsch vreed dan roemsch strijt

hetzij die verandering aan eenige andere reden moet worden toegeschreven, of alleen aan de poging om het spreekwoord aan den Latijnschen regel te doen beantwoorden.

Aan zoodanige poging althans schijnt wel te moeten toegeschreven worden de verandering in

177 Eyns mans rede ein halff rede
Sermo solius est quasi dimidius.

waarvoor in de vroegere uitgaven staat:

Daer een man is daer en is mer half tale.

Eindelijk verdienen nog twee bijzonderheden van deze Editie opgegeven te worden; vooreerst, dat in

527 Mit einen verdroncken kind is niet goid spelen

het ontkennend woordje *niet* ingelascht is, hetwelk in de vroegere uitgaven niet staat; waarom hier dan ook een geheel andere Latijnsche regel gezet is:

Ludere submerso puero extat flebile multum

terwijl in de andere uitgaven gelezen wordt:

Ludo quod absterso damno puero scio merso.

Ten andere, dat aan:

776 Uyss ein anderen mans leder is goit remen sniden

behalve den gewonen Latijnschen regel, ook deze is toegevoegd:

De cute non propria sciinditur absque bria.

[Proverbia Communia]

(Col. 2.) Libellus sine titulo, formae quartae minoris,
constans 24 Foliis, char. goth., 35 vel 36 linn. long.
cum signat. (a iij — c v) sine custod. et pag. num.
Sine loco, typographi nomine et anno.
Editus, ut harum rerum periti suspicantur,
Coloniae, ap. Ulr. Zell [apud Lyskyrchen]
cc. a. 1490.

Fol. 1a et 1b vacant. — F 2a (quod caret signatura sua a ij): Jncipiūt puerbia seriosa in theutonico pria || deinde in latino sibi inuicē cōsonantia . iudicio colli || gentis pulcherrima . ac in hoim colloquijs cōmunia ||

a Achter rugghe leert men best kennen
Dicitur absente me . quod non me residente.

F 24b habet 10 lineas cum hac subscriptione:

Finiuntur proverbia cōmunia.

Eigendom van Prof. Simrock te Bonn, en mij door bemiddeling van Dr. Bahlmann ten gebruike verstrekt. Hetzelfde exemplaar gebruikte Hoffmann, die daaruit de varianten heeft medegedeeld, zoo als boven door ons gezegd is bl. 75.

„Het is opmerkelijk," schrijft mij de heer Campbell, dat de letters waarmede deze uitgaaf van de Proverbia gedrukt werd, zeer afwijken van het meerendeel der door Zell gebezigde lettersoorten en alleen als zijn drukwerk voorkomen met de aanduiding *Apud Lyskyrchen* en niet vóór 1482. Van de beide typen, welke meer bijzonder als de letters van Zell bekend zijn, heeft hij *apud Lyskyrchen* alleen de grootere blijven bezigen en de kleinere vervangen door de zeer nette letter welke ons hier bezig houdt. Het is daarom ook dat ik dezen druk niet vroeger kan plaatsen dan 1482 of iets later.

„Wat dat *apud Lyskyrchen* beduidt, is eenigermate op te maken uit de volgende woorden van *Falkenstein's Geschichte der Buchdruckerkunst* p. 158. „*Seine* (Zell's) *Talente und Kenntnisse verschafften ihm bald die Gunst der Herren von Lyskyrchen, welche ihm das nahe an der nach dieser altadeligen Familie benannten Kirche gelegene, jetzt Zur schönen Aufsicht genannte Haus zum Betriebe seiner Kunst einräumen liessen.*" „Falkenstein meent echter dat hij reeds spoedig (*bald*) na zijne vestiging in Keulen dat huis betrokken heeft; volgens mijn vermoeden zou dit eerst omstreeks 1482 hebben plaats gehad.

„Zell's laatste werk verscheen in 1494 — want daarna heeft hij zich, wat de praktijk betreft, aan de kunst onttrokken. — zoodat wij hier een tijdvak hebben van 1482—1494. Ik meen daarom het drukjaar van deze Proverbia te mogen stellen cc. 1490. Wel duidt de vergelijking der overige drukken *apud Lyskyrchen* dit niet aan, maar verzet zich hier ook niet tegen."

Het voorbeeld door Quentell gegeven om ons Hollandsch gewas op Duitschen bodem over te planten, schijnt weldra en misschien zelfs in hetzelfde jaar eenen navolger gevonden te hebben in Ulr. Zell; die echter het slordig werk van zijnen stadgenoot wel gebruikt, maar niet slaafsch nagevolgd heeft.

Deze uitgaaf heeft, zoo 't schijnt, de bestemming gehad om gelezen te worden door de bewoners van de streken van den Beneden-Rijn, ten wier gerieve de tekst is overgebragt in het aldaar gebruikelijke dialect, waarin het Hollandsch, dat den boventoon behoudt, vermengd is met Duitsche woorden. Zoo vindt men hier dus *besser* = *beter* 115, 116. *eychlicher* = *een iegehelic* 337. *hynder* = *achter* 99, 268. *katzen* = *catten* 143, 237. *locher* = *holen* 81. *magt* = *maket* 460, 468. *naberen* = *gheburen* 221, 757. *nederste* = *leechste* 158. *slusselen* = *slotelen* 286. *sprycht* = *seit* 697. *vertzurnt* = *vergramt* 715. *voes* = *voet* 289. *wenich* = *luttel* 85, 194 enz.

Het gebruik van Quentell's uitgave heeft ten gevolge gehad dat de alphabetische volgorde der spreekwoorden dezelfde stoornissen ondergaan heeft; wier getal, meest op de letter T, insgelijks 76 is: waartoe ook behoort, dat in 779 midden tusschen de W als bij verrassing de H verschijnt.

Dat Zell echter ook gebruik gemaakt heeft van de vroegere Hollandsche uitgaven, zou hieruit kunnen vermoed worden dat hij weder opgenomen heeft de door genen weggelaten Latijnsche regels 38a, 135b, 152b, 479a, 512b, 585b, 693b, 784. En zoo heeft hij ook, ofschoon wel overnemende het door Quentell geleverde

119 Besser eyn goed dan tzwey quadē

echter, voor den door dezen nieuw ingeschoven Latijnschen regel, het oude teruggebragt:

Tfy res peiores notat .i. qui sunt meliores.

zoo als hij zich ook in 527 aan het oude gehouden heeft.

Voorts vindt men in deze Editie de door Quentell aangebragte verwisseling in 146, 177, 688 en de bijvoeging in 416 en 495; doch in dit laatstgenoemde is, voor het overgenomene

Men sal ouch geynē doden dreyssȝen dragen

het Latijn weggebleven; even als men hier te vergeefs zal zoeken naar den door Quentell ingelaschten duplicaat-regel 776a.

Het weglaten van die regels doet vermoeden dat de uitgaaf van Zell jonger is dan die van Quentell; welk vermoeden, zoo ik meen, eenigzins bevestigd wordt door de verbetering van *Het is*, dat in de andere, (zie boven bl. 89) zoo het schijnt, bij vergisssing was ingeslopen. Hier toch leest meen:

667 Jt is goet sien an dē neest wat vogel da in woent.
677 Jt is ein vuyl vogel der sin neist ontreynt.

De vermelde bijzonderheden van deze Editie worden voor een groot gedeelte insgelijks ook nog in eene andere uitgaaf gevonden; als herkenningsteekens van deze mogen derhalve nog de volgende drukfouten verstrekken:

149 Cochen is kost al en sthinet (*schinet*) neyt.
195 De vele claffeen (*claffen*) de lieghen vele.
318 Der (*Der wolff*) hefft oug vp dat schaiff.
376 Goide iaghers sparen (*sporen*) nau.
414 He danxst (*danst*) al vp einen voiss.
517 Niemant si eyn hont om ewenich (*en wenich*).

(Dav. 5.)

Proverbia Communia, metrice conscripta.
Libellus formae quartae minoris,
constans 26 Foliis, char. goth., 35 vel 36 linn. long.
cum signat. (a iij — c v), sine custod. et pag. num.
Sine loco, typographi nomine et anno.
Editus, ut harum rerum periti suspicantur,
Daventriae ap. Richard. Paffraet.
cc. a. 1495.

Fol. 1ª et 1ᵇ vacant. — F 2ª (quod caret signatura sua a ij): Jncipiunt prouerbia seriosa in theutonico p̊ma . deinde in la || tino sibijnuicē consōnantia . iudicio collis gentis (sic) pulcherrima. || ac in hominū colloquijs cōmunia ||

a Achter rugghe leert men beest (sic) kennen
Dicitur absente me . quod non me residente.

F 8ª (c. sign. a iij) F 9ª (c. sign. b i) F 10ª caret sign. F 11ª (c. sign. b iij) F 17ª (c. sign. c i) F 18ª caret sign. F 19ª (c. sign. c iij) F 20ª caret sign. F. 21ª (c. sign. c v) F 25ᵇ habet 10 lineas cum hac subscriptione:

Finiūtur prouerbia cōmunia.

Sequitur Fol. 26 cuius pagina recta vacat; sed in aversa haec leguntur verba char. grandiori gothico:

Prouerbia cōmunia || metrice conscripta. ||

Aanwezig in de KK. Universiteits-Bibliotheek te Prag, onder nº XLIV. G. 77. (met nog 7 andere incunabelen te zamen gebonden) en mij, door tusschenkomst van het Bestuur van de Maatschappij voor Nederl. Letterk. te Leyden, van daar uit ten gebruike verleend door den Bibliothecaris Dr. Hanus.

Dit exemplaar bevat slechts 25 Folia; welk oneffen getal bij mij reeds dadelijk het vermoeden wekte dat het waarschijnlijk defect zou zijn. De bevinding dat het tweede aanwezige folium de signatuur a iij droeg, bewees mij genoegzaam dat vóór het eerste folium nog een vroeger moest zijn weggesneden.

Insgelijks aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel; door welk exemplaar mij, door tusschenkomst van Dr. de Vries, van daaruit ten gebruike verstrekt, ik volkomen bevestigd ben in het vermoeden aangaande het in het Praagsche exemplaar weggesneden eerste *folium vacuum.*

Het Praagsche exemplaar is beschreven door J. P. [Ign. Petters] in: *Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit.* 2ter Jahrg. Neue Folge (1854) p. 83.

Insgelijks door J. J. Hanus, in: *Serapeum*, XVIIIer Jahrg. (1857) p. 155—160, onder het opschrift: *Ueber die zwei Ausgaben der Incunabelen Sprichwörter-Sammlung in der Prager Kais. Universitäts- Bibliothek.*

En reeds vroeger door den heer Bon. de Reiffenberg, in *Bulletins de l'Academie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles.* T. XI. IIme Partie (1844) p. 92. waar hij mededeelt dit Exemplaar voor de Konink!. Bibliotheek te hebben aangekocht uit eene verkooping te Frankfort. De beschrijver heeft echter, daar hij geen acht geslagen had op F. 1 (quod utraque pagina est vacuum) ten onregte 25 in plaats van 26 folia opgegeven.

„De letter, die voor dezen druk van de Proverbia gebruikt is," zoo schrijft mij de heer Campbell, is volkomen dezelfde, ofschoon meer afgesleten, als waarmede ook gedrukt is het in dezen Incunabel-Band daaraan onmiddellijk voorafgaand stuk: *De situ et moribus Indorum — Commendatio Ladislai — De laude litterarum* s. l. & a. [Daventr. ap. Rich. Paffraet cc. a. 1490]. Gelijk deze zelfde band nog een derde stuk van Paffraet bevat, onmiddellijk achter de Proverbia volgende, t. w. *Elegantiarum praecepta;* hetwelk echter met zijn andere letter gedrukt is.

„De titel van de Proverbia, in deze Editie op de achterste bladzijde gedrukt, zou kunnen doen vermoeden, dat hij verkeerd gebonden was. Doch wezenlijk behoort hij zoo, aan het eind te staan. Ten minste dit was de bedoeling van den drukker; en dit is niet het eenig voorbeeld onder de voortbrengselen van zijne pers."

Mogt iemand soms, tegenover het gevoelen van den heer Campbell, vermeenen dat het achterste blad bij het inbinden hadde behooren te worden omgeslagen, die bedenke wel dat de alsdan naar voren gebragte titel, aan de binnenzijde van het eerste blad komt en niet aan de buitenzijde, zoo als het dan zoude behooren en zoo als dit ook gevonden wordt in Dav. 3.

Deze Editie heeft zeer veel overeenkomst met die welke bij Ulr. Zell verschenen is. Het dialect toch, dat in deze gebruikt wordt, is volkomen hetzelfde als dat van gene, en levert slechts hier en daar een zeer gering verschil op in de orthographie van enkele woorden; terwijl de bijzonderheden, die wij van Zell's editie hebben opgeteekend aangaande de spreekwoorden 119, 135ª, 146, 152ᵇ, 177, 416, 479ª, 495, 512ᵇ, 585ᵇ, 676, 677, 688, 693ᵇ, 779, 784 — dus alles, behalve 38, 527, en 776ª; waarover straks — hier letterlijk worden teruggevonden. Uit welke omstandigheid ik meen dat genoegzame grond kan ontleend worden voor het vermoeden dat deze uitgaaf een herdruk is van die van Zell. Intusschen meenen de Geleerden met tamelijke zekerheid te kunnen stellen, dat zij een voortbrengsel is van de pers van Paffraet te Deventer. Is dit werkelijk goed gezien, dan kan het wel eenigzins vreemd schijnen, dat een Deventersche uitgever een boekje, dat vroeger of door hem zelven of door zijnen stadgenoot, welligt reeds bij herhaling, in het Hollandsch uitgegeven was, op nieuw in een uitheemsch dialect zou hebben herdrukt. Doch ik verbeeld mij dan, dat wij ons de toedragt der zaak zoo moeten voorstellen. Toen Zell eene uitgaaf van de Proverbia bezorgd had in het Nederrijnsche dialect en daarmede in de omstreken van zijne woonplaats tot zelfs over onze grenzen heen zijn profijt deed, heeft Paffraet, die kwalijk duldde dat er onder zijne duiven geschoten werd, om ook elders nog, dan binnen de grenzen van zijn land, profijt te doen, den door Zell bezorgden arbeid herdrukt. Waarbij nog komt dat Paffraet, die uit Cöln geboortig was, dit niet zonder gunstig vooruitzigt zoude hebben behoeven te ondernemen.

Heeft zich inderdaad de zaak zoo toegedragen, dan zal het ons niet bevreemden, dat wij in deze Editie eene veel grootere menigte drukfouten aantreffen dan men van de drukkerij van Paffraet zoude verwachten. Immers is het doorgaans, zoo als ligt te verklaren is, voor den letterzetter moeijelijker voor eene goede uitvoering van een boek te zorgen, indien het in een uitheemsch dan indien het in het inheemsch dialect geschreven is. Een klein gedeelte van die drukfouten laat ik hier volgen, om ze tevens te doen strekken tot herkenningsteekenen van deze Editie:

14 All luyt (*luycht*) der mond dat hertz en luycht niet.
119 Besser rin (*ein*) goed dan tzwein quaden.
122 Blyfft der fongher (*iongher*) yet der alder en blijft niet.
134 Besser is schande besessen dan boloiffen (*beloiffen*).
210 Der mit den woflnen (*woluen*) omgait des moyss mede hulen.
211 Der eyn wofl (*wolff*) en beyst den anderē neyt.
244 Der dat cleyn nemet der is des groissen die des (*bes*) werdich.
256 Die sich laissen sagen, dē mach wen (*men*) raden.
329 Eys (*Eyn*) vuyl ey verderfft eyn gantze soyff.
378 Ghedeylt vuyr deert (*duert*) nyet lang.
384 Hanakonff lachti. (*Handkonff lacht*).
408 Hord (*Hold*) den man de koe wil bissen.
425 Hetiis (*Het is*) licht ghenoech ghepiffen dor gern danst.
430 In dr (*der*) noid beswyrt den vrund.
433 In dieffen tzo voren moisy (*moisȝ*) der knaiff vorgain.
434 In eins armen mans heuft blijfft veil wijsheyt vērsmo (*versmort*).
461 Loese luyden voeden (*weten*) vijl rechtz.
474 Men vini (*niet*) ghegnā geck de sorghen kan.
488 Men moiq it duer lenen ddtmen (*datmen*) duer wil verkouffen.
490 Man mach bonte pert wail vernoeghen (*vernoeghen*).
508 Men kan geyn vercken mit draferen mestem (*mesten*).
535 Men mach den alden entlopen mer oeuel nntraden (*ontraden*).
585 Men haelt mit eyner hant wail an.
Trockt die hant dat al dat lijff niet en kan verdrinen.
De drie eerste woorden van den tweeden regel zijn overtollig.
569 Ongeschiet marh noc (*mach noch*) geschien.
571 Onkunighe (*onkundighe*) kaluer onderleckan sic (*sich*) ouch.
581 Olde vreed (*veed*) wirt lichtelich vernuwt.
609 Shamelheit (*schamelheit*) draeht die kroen.
614 Stde (*stede*) vñ stonde deyt den dieff stalen.
628 Tzyn geyn stonden an eynē sackel (*steckel*) gebendē.
686 It is goet hert (*herr of heer cf. 782*) zijn na dē boechē van reetē (*rechtē*).

718 Ten was nye so quadē moider si hed gern eyn golde (*goide*) dochter.
726 Tys en wonderlich strijt dā ein esel dē anderen verwint (*verwijt*).
792 Si e sint (*Sie en sint*) niet all hillich die hillich schynē.
799 So men den dreck meer ruet (*ruert*) wie he meer stinckt.
800 Tzwinghen (*Twighen*) is dat best.

In den Latijnschen tekst schijnt voor deze uitgaaf ook gebruik te zijn gemaakt van die van Quentell. Beide deze uitgaven toch missen dezen regel

38ª Dum quit transire, laus hoc debet redimire.

die wel bij Zell gevonden wordt, ofschoon foutief:

Plus quid transire, laus hoc debet redimire.

In beide uitgaven staat

512ª Si manus est vacua non appetitur vacat illa

waar die van Zell heeft:

Si manus est vacua non appetit rem vocat illa.

Gelijk bij Quentell, zoo staat ook hier, afwijkende van de gewone lezing, die Zell heeft:

527 Ludere submerso puero extat flebile multum.

Waar bij Zell gelezen wordt:

548 Stultior est fictus fatuus nunquam ita dictus

staat hier, even als bij Quentell:

Stulticior est fictus fatuus nunquam ita victus.

In beide uitgaven is *ullum*, dat wel bij Zell staat, weggevallen aan het einde:

550 Nihil tam pravum quin ad actum serviat.

Eindelijk, om van geringere bijzonderheden, waarin de Latijnsche tekst met die van Quentell overeenstemt, te zwijgen, wordt ook hier de duplicaat-regel gevonden, die in geene andere uitgaaf dan in die van Quentell voorkomt:

776ª De cute non propria scinditur absque bria.

(D)

Jsta sunt Proverbia Communia.
Libellus formae quartae minoris,
constans 26 Foliis, char. goth., 36 linn. long.
cum signat. (a ij — e ij), sine custod. et pag. num.
Sine typographi nomine et anno.
Editus, ut postrema pagina docet,
Delf in Hollandia,
ex typographeo, ut aliis olim visum est,
Henr. Eckert van Homberch,
sive, ut nunc harum rerum periti suspicantur
Christiani Snellaert.
cc. a. 1495.

Fol. 1_a hic legitur titulus: Ista sunt prouerbia cōmunia. Quibus verbis subiecta est figura xylographica, referens Jesum puerulum, Judaeorum legum peritos et doctores Pharisaeos audientem et interrogantem. F 1b vacat. F 2a (c. sign. a ij): Incipiunt puerbia feriosa in theuthonico primo: deīn ī || latino sibi inuicem consonancia iuditio colligentis pulcher || rima ac in hominum colloquijs communia ||

a Achter rugghe leertmen best kennen
Dicit' absente me qd' non me residēt.

F 3a (c. sign. a iij)' F 7a (c. sign. b i) F 8a (c. sign. b ij) F 9a (c. sign. b iij) F 13a (c. sign. c i) F 14a (c. sign. c ij) F 15a (c. sign. c iij) F 19a (c. sign. d i) F 20a (c. sign. d ij) F 23a (c. sign. e i) F 24a (c. sign. e ij) F 25b

Expliciunt prouerbia communia.

F 26a vacat. F 26b

Delf in hollandia.

Quibus iterum verbis subiecta est figura xylographica, exhibens insignia urbis Delphensis cum emblemate typographi; quam in suo opere repetendam curavit E. H. J. du Puy de Montbrun, *Recherches Bibliographiques sur quelques impressions Neerlandaises du XVme et du XVIme siècle, avec planches xylographiques* (Leide 1836) p. 73.

Eigendom van Dr. J. H. Halbertsma, te Deventer, die mij dit exemplaar welwillend ten gebruike heeft afgestaan.

Insgelijks aanwezig in de Openbare Stads-Biliotheek te Haarlem; welker vroegere Bestuurder Dr. A. de Vries, bij de vermelding van dit boekje in Supplemento Catalogi Bibliothecae Publicae Harlemensis p. 105, nº 11. deze aanteekening gevoegd heeft: *„Dubitari nequit, hunc librum ab Henrico Eckert van Homberch typis expressum esse, quippe qui primum varia, 7 saltem cognita, scripta Antverpiae edidit, dein autem, seculo XV° ad finem vergente, Delphos migravit, ibique suum exercitium typographicum continuavit, ut ex libris a.* 1498 *et* 1499 *illic ab illo editis patet: quare et huic libello idem circiter impressionis tempus adsignandum videtur."*

Aangaande den naam des drukkers, aan wiens pers wij de te Delft verschenen uitgaaf van de Proverbia verschuldigd zijn, laat ik hier de mededeeling van den heer Campbell volgen, die tevens eene belangrijke bijdrage is voor de geschiedenis der Nederlandsche drukkunst in vroeger tijd, vooral ten opzigte van de stad Delft.

„Veroorloof mij" zoo schrijft mij genoemde Heer, „U de redenen te ontvouwen, welke mij nopen den Delftschen druk der Proverbia aan Christiaen Snellaert toe te schrijven en alzoo af te wijken van het oordeel van den Haarlemschen bibliothecaris, een oordeel dat ik zelf, drie jaar geleden, daarover zou uitgesproken hebben.

„Er zijn te Delft in de XV° eeuw tamelijk veel boekwerken gedrukt. Van den Bijbel van 1477 te beginnen, welke als drukkersnamen die voert van Jacob Jacobssoen [van der Meer] en van Mauricius Yemantszoen van Middelborch, tot op de drukken van Henrich Eckert van Homberch in 1500 (in 1501 had hij zich reeds te Antwerpen gevestigd) zijn er zeer vele drukwerken verschenen welke, even als dit wat ons bezig houdt, alleen de aanwijzing *Delf in Hollant*, somtijds met een drukkersmerk verbonden, aangeven.

„Van Maurits Yemantszoen komt na 1477 de naam niet meer voor, maar wel zijn wapen: 't welk zou aanduiden dat hij tot Julij 1479 in de firma is gebleven; daarna is hij of gestorven of uit de vennootschap getreden.

„Jacob Jacobssoen, die, zoo als zijn wapen bewijst, tot de Delftsche burgemeester-familie van de van der Meers behoorde, zet nu de drukkerij alleen voort: want, ofschoon ook zijn naam niet meer aan eenig boekwerk is toegevoegd, komt zijn wapen nog tot in 1487 bewijs geven van zijne werkzaamheid.

„In 1488 gaat de drukkerij in andere handen over en wordt er bij gelijke afwezigheid van drukkersnaam, met hetzelfde drukkersmerk gedrukt 't welk dezen druk der Proverbia versiert.

„Nu zijn er tusschen 1488 en 1500 twee drukkers te Delft met name bekend, namelijk Henrich Eckert van Homberch en Chr. Snellaert; en daar in de talrijke Delftsche drukken ter Koninkl. Bibliotheek alleen Henrich Eckert, van 1498 af, met hetzelfde drukkersmerk (de Eenhoorn met Delftsche wapen) drukte, heeft men de daartusschen gelegen drukwerken aan dien drukker toegekend. Ware het niet dat ik in 1860 de Belgische boekerijen met een bibliographisch doel doorkruist had, dan zou ik nog op hetzelfde standpunt staan als de catalogus onzer Incunabula, in 1856 uitgegeven.

„In de Brusseler boekerij echter ontmoette ik onder nº 180 (*fonds de la ville*) een boekje getiteld *Theobaldi Physiologicus de natura duodecim animalium. Delf. Christ. Snellaert* 1495. in 4° 't welk hetzelfde drukkersmerk, de Eenhoorn met het Delftsche wapen, voerde; en nu kwam ik tot de conclusie dat Snellaert het was die aan Jacob Jacobssoen is opgevolgd en die, in 1497 voor het laatst verschijnende, in 1498, jaar van het

optreden van H. Eckert van Homberch, door dezen is vervangen geworden.

„Dit is dus ééne reden waarom deze Proverbia het werk van Snellaert moeten zijn, want de toestand van de houtsneêplaat en van het drukkersmerk beantwoordt aan die welke in 1495 gebezigd zijn.

„Eene andere reden vind ik in de lettersoort die wel door Snellaert, maar, voor zoo verre mij bekend is, nimmer door H. Eckert is gebezigd.

„Het jaartal laat zich niet vroeger stellen dan 1495; de houtsneêplaat was zelfs in 1490 nog veel minder afgedrukt dan in het exemplaar der Proverbia."

Van al de uitgaven, die ter mijner kennisse gekomen zijn, is deze buiten allen twijfel verre weg de voortreffelijkste, zoowel wat de typographische uitvoering, als wat de volledigheid aangaat; terwijl de zuiverheid van den tekst al de overige Edities zeer verre overtreft: blijkens hetgeen ik daaruit of reeds in mijn Glossarium vermeld heb of hier later nog zal opgeven. En zelfs zou ik uit onderscheidene bijzonderheden meenen te mogen vermoeden, dat geene van de vroeger genoemde edities voor deze tot grondslag kan gelegen hebben en dat zij dus, of volgens eene oudere, die wij niet kennen, of wel volgens een Handschrift, dat nog niet zoo sterk verbasterd was, moet afgedrukt zijn.

Zoo toch vinden wij hier b. v. het verstaanbare spreekwoord, zoo als dit uit de pen van den Verzamelaar zal gevloeid zijn:

90 Als die hont dbeen heeft, so heft hi sinen staert

waar men in alle andere uitgaven leest, *so heeft hi sinen staert in den mont;* tot welke zinlooze schrijfwijze waarschijnlijk de blik op de vlak daaronder staande woorden *venit in os* de aanleiding zal gegeven hebben.

Waar verder alle andere uitgaven hebben:

381 Haddic was een arm man

voegt deze uitgaaf daar nog bij: *mer hebben was er best an*, hetgeen blijkt daartoe te behooren uit den onderstaanden latijnschen regel

Semper inops habui, sed habens dives volo dici.

Voorts heeft deze Editie een drietal duplicaat-regels, die elders niet gevonden worden; t. w.

229b Prava loquens vere perdit silere suave. 281a Respice quem manibus capias tu quando chorisas.

785b Qui raro pexat caput hic cum pectine vexat.

waaruit ik evenwel geenen grond ontleenen durf voor de oorspronkelijkheid van deze uitgaaf, vermits ook in andere uitgaven enkele duplicaat-regels voorkomen, die noch hier noch in de Vulgata gevonden worden, en die welligt alle, zoo hier als elders, niet anders te beschouwen zijn dan als eigendunkelijke toevoegsels van overschrijvers of uitgevers. Daarentegen mist deze Editie den overal elders voorkomenden duplicaat-regel

258a Audiat hic vitricum spernens audire parentem.

Doch een alles afdoend bewijs ligt in de bijzonderheid waarover wij reeds vroeger gesproken hebben. Hier vindt men namelijk zekeren Latijnschen regel, die in geene der overige bekende edities wordt aangetroffen en die toch voor den zin volstrekt noodzakelijk is. In alle andere uitgaven staat, bij:

285 Dat men van armoede misdoet salmen ligt vergheuen

alleen deze Latijnsche regel:

Hoc ignoscendum ius fore dicit ei

die niet alleen slechts de helft van het Hollandsch teruggeeft, maar geheel onverstaanbaar is. Deze druk daarentegen laat aan dien regel eenen anderen voorafgaan, die onmogelijk uit het brein van den drukker is voortgekomen, maar noodwendig uit eene oudere uitgaaf of wel uit een Handschrift moet ontleend zijn. Hier leest men namelijk dit Distichon, dat volkomen klaar en duidelijk is: Si quis delinquit defectu pauperiei,

Hoc ignoscendum ius fore dicit ei.

Buitendien vindt men in deze uitgaaf, voor den Latijnschen tekst, eenen schat van voortreffelijke lezingen; die ik, als even zoovele verbeteringen van de Vulgata, belangrijk genoeg acht om hier reeds te worden opgegeven. Zoo leest men hier:

29 Passere sub tecto remanente recedit (v. *residit*) hirundo.
61 Nunc ruit hic, post hic pilus, et calvus fit (v. *sit*) homo sic.
73 Os rude porcorum (v. *pecorum*) sit egeno non dominorum.
125 Cecus inops dictus (v. *ductus*) quamvis varius sit amictus.
126 Quod niger est nocte quivis catus, latet (v. *licet*) hoc te?
176 Est ubi res nulla, scio quod res non (v. *ibi res*) cadit ulla.
189 Fert, ut plebs (v. *plebis*) fatur, saccus quod quisque precatur.
216 Vir pede vadat (v. *vadit*), equus cuius nimis accidiosus.
254 Pix dum palpatur, palpans manus huic (v. *hic*) maculatur.
264a Ramum (v. *rarum*) quemque timens malus est venator et amens.
439 Autumno (v. *aut lino*) pullus surdescit, nec venit ullus.
470 Da quicquam cuique (v. *cui*); sic fit divisio pulchre.
472b Irrasos multos nos cernimus (v. *credimus*) undique stultos.
539 Si bonus est hospes ve malus, similis (v. *simul is*) venit hospes.
578 Plurima colligere quit (v. *quid*) homo sub principe dite.
619 Si videar (v. *videat*) ludo; si non, tunc furta recludo.
628 Auri natura non sunt splendentia plura (v. *pura*).
664 Ardea culpat aquas, cum nesciat (v. *nescit*) ipsa natare.
694 Si baculus sit (v. *fit*) equus, tunc sentiet (v. *sentit*) undique vae crus.
696 Quod vaccam vitulus comitetur, mos (v. *nos*) iubet et ius.
699 Mittimus interdum, quo nolumus (v. *volumus*) ire, catellum.
704 Scitur (v. *sicut*) quod gravius praeponderat undique pondus.
770 Debita si vetera sint (v. om. *sint*), hinc capiatur avena.
796 Plus quis (v. *qui*) honoratur, hostis dum multiplicatur.

Doch wat aan deze uitgaaf vooral groote waarde bijzet, is deze bijzonderheid, dat, terwijl in alle andere uitgaven talrijke stoornissen zijn in de alphabetische volgorde van de spreekwoorden, in deze daarentegen alle spreekwoorden met die letter aanvangen, waaronder zij geplaatst zijn. En daarin ligt wel stellig een overtuigend bewijs dat deze Editie den arbeid van den Verzamelaar, zoo al niet volkomen, althans veel minder verhaspeld teruggeeft. Slechts eene enkele stoornis in de alphabetische volgorde is hier ingeslopen; t. w. onder letter B vindt men hier een spreekwoord dat met G begint:

123. Gheboden dienst is onwaert.

welke stoornis, trouwens in alle uitgaven voorhanden, ligt te vergeven is aan hem, die *Gheboden* schreef terwijl hij aan *Bieden* zal gedacht hebben. Welligt zelfs, dat hier *Boden* staan moet.

Het dialect, waarin de spreekwoorden hier voorkomen, verschilt veel van dat der overige uitgaven. Niet slechts is de schrijfwijze doorgaande anders, maar ook worden hier meermalen geheel andere woorden gebruikt; b. v. *baeck* voor speck; *dwaen* v. wassen; *minneken* v. liefje; *ruecken* v. behoeuen; *ruijnen* v. luysteren; *sweer* v. swager; *waen* v. meynen; *zaen* v. haest, en meer andere, die in het Glossarium zijn opgegeven.

Bij de groote voortreffelijkheid van deze uitgaaf mag ik evenwel niet onvermeld laten, dat ook zij, gelijk alle andere, doch in veel mindere mate, door drukfouten ontsierd is. Zoo vindt men hier b. v.

255. Die des misdaechs opstaet en slaept alle den dach niet. 326 Een man en kan ghenen dan*k* allene maken.
329 Een vuyl ey verderft een *d*eel zupen. 441 Kinders hant *h*eeft gaerne. 802 Zo naerder den vier so *b*eter.

Nog meer is het te bejammeren, dat niet eene gelijkmatige schrijfwijze overal is volgehouden. Behaagde het den uitgever de correlative woordjes te schrijven, gelijk wij in het laatst aangehaalde spreekwoord zien: *Zo — so*, (immers is dit in zes andere daarbij staande spreekwoorden even zoo gedaan), dan had hij niet mogen schrijven:

796 Zo meer honde zo weer den been.

Even onstandvastig is de schrijfwijze in andere woorden. Op ontelbare plaatsen vindt men *es* geschreven; doch op enkele plaatsen weder *is*, zoo als in 3, 11, 39, 65, 85, 87 en m. a. En zoo staat in 116 *blint*, doch in 125 *blyndt*; in 124 *suete*, doch in 174, 379 *zuete*.

Ten opzigte van het Latijn zij eindelijk nog opgemerkt dat hier op sommige plaatsen eene bedorven lezing gevonden wordt, waar uit iedere andere uitgaaf eene betere lezing had kunnen ontleend worden. Welligt dat men daaruit weder vermoeden mag, dat de Delftsche uitgever zich stipt aan zijn HS. heeft willen houden; zelfs daar, waar het corrupt was: want, dat geene der vroegere uitgaven hem zoude bekend geweest zijn, is wel naauwelijks denkbaar. Als proeven mogen strekken:

8 Dum quis ditatur *animo floresse* putatur.
105 Stans scurro *ut* sedens est velut *equiualius*.
337 *Varius* hoc egomet scio quo me calcius urget.
574 Ex veteri more vas est vetus absque *labore*.
680 Non equus invalidus levibus stat *curribus* ullus.
701 Destruit *quod* rodit sors iuste quod deus odit.
788 *Quem* tua sunt cerne *pergis* committere sperne.

[Proverbia Communia]

(Sw.) Libellus sine titulo, formae quartae minoris,
constans 24 Foliis, char. goth. mai. et min., 34, 35 et 36 linn. long.
cum signat. (a iij — diiij) sine custod. et pag. num.
Sine loco, typographi nomine et anno.
Editus, ut harum rerum periti suspicantur,
Swollae ap. Tymann. Petri de Os de Breda
cc. a. 1497.

Fol. 1ª (quod caret signatura sua a ij) Incipiũt prouerbia seriosa in theuto || nico p̃ma. deinde in latino sibi inuicẽ cõsonã || tia. iudicio colligentis pulcherrima ac in ho- || minũ colloquijs cõmunia. ||

a Achter rugghe leert men best kẽnen
Dicit͛ absente me: qđ' nõ me residẽte.

F 2ª (c. sign. a iij) F 6ª (c. sign. b i) F 7ª (c. sign. b ij) F 8ª (c. sign. b iij) F 12ª (c. sign. c i) F. 13ª (caret sua signatura c ij) F. 14ª (c. sign. c iij) F 18ª (caret sua signatura d i) F 19ª (c. sign. d ij) F 20ª (c. sign. d iij) F 21ª (c. sign. d iiij) F 24ᵇ lin. ult. haec legitur subscriptio:

Finiuntur Prouerbia || Communia.

Ad finem deesse videtur folium (vacans?) quod alteram partem faciat folii 18. Ita quoque signatura folii secundi movet suspicionem in hoc exemplari ab initio folium esse abscissum. Quod si verum est, haec editio dicenda erit constare 26 Foliis.

Aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te 's Hage en mij welwillend ten gebruike verstrekt door den Bibliothecaris Holtrop, van wiens hand de opgaaf van dit boekje is in den *Catalogus librorum sec. XV° impressorum, quotquot in Bibliotheca regia Hagana asservantur.* p. 194. n° 510.

Volgens de inlichting, mij door den heer Campbell verstrekt, kan het uit vergelijking met den druk van *Baptistae Mantuani Secundae Parthenicis opus* Swollis 1497 in 4° en met dien van het *Liber faceti docens mores hominum. Zwollis impressus per Tymannum Petri Os de Breda*, genoegzaam zeker worden vastgesteld dat deze druk van de Proverbia Communia door dien zelfden drukker en omstreeks het genoemde jaar is ter perse gelegd.

Hier zijn twee lettersoorten gebruikt, eene kleinere voor het Hollandsch en eene veel grootere voor het Latijn. Deze laatste is dezelfde die Peter Os, de vader van Tyman Petri Os gebruikt heeft bij de uitgaaf van Bellum Catilinarium Salustii, aan welks einde staat:

C. Crispi Salustii de cōiuratiōe
Catilina (sic) liber-feliciter finit
Suollis opa īpēsis Petri os emēdate īpressus.

welk stuk ik toevallig heb aangetroffen in den Incunabel-band (XLIV. G. 77.) mij uit de Praagsche Bibliotheek verstrekt en reeds vroeger door mij vermeld.

Deze uitgaaf heeft wel eenige overeenkomst met de Boscoducensis, doch wijkt in te veel opzigten af, dan dat zij als herdruk daarvan kan beschouwd worden. Ofschoon in voortreffelijkheid bij de oudere achterstaande wegens het grooter aantal foutieve lezingen, zoo wint zij het echter van deze in volledigheid. De vier spreekwoorden immers, welke wij gezien hebben dat aldaar voor het Latijn of voor het Hollandsch en Latijn gemist werden (294b, 365a, 697, 789) zijn hier alle aanwezig.

Daarentegen zijn hier twee andere regels uitgevallen. Men leest hier namelijk:

54, 55 . Alle verghetē sundē quijt
Quamvis sunt modica prosunt tamen omnia lucra.
A me nescita peccamina sunt ea quita.

waarbij dus, voor den eersten Latijnschen regel uitgevallen is, hetgeen in de Boscoducensis luidt:

Alle baten helpen al zijn si cleyn.

De andere regel, die hier gemist wordt, is

153b Pro cupreo cupreas nummo lege, clerice, missas.

De stoornissen in de alphabetische volgorde van de met T beginnende spreekwoorden vindt men hier wel op gelijke wijze als in de Boscoducensis verholpen: — althans op negen plaatsen t. w. 639, 695, 696, 702, 710 (waar zelfs de andere in gebreke gebleven was) 711, 714, 722, 724; zoodat op zes plaatsen de stoornis door Dat gebleven is, t. w. 652, 653, 655, 715, 716, 720 — doch daarentegen zijn elders dergelijke nieuwe ingeslopen. Hier toch leest men:

74 Een arm man lecker en heeft sine wille niet.
107 Een arm man is onuerstandel.
460 Belofte maect schult.
752 Quader spot dat is quade spot.

van welke spreekwoorden de beide eerste behooren onder de A, het derde onder de L en het laatste onder de W.

Behalve de opgegevene bijzonderheden verdient ook de redactie van sommige spreekwoorden onze opmerkzaamheid. Zoo worden hier somtijds andere woorden gebruikt, dan in de overige Edities; b. v.

80 Alst werck ghedaen is so is die knecht (v. *knape*) onwaert.
90 Als die hont dat but (v. *been*) knaghet soe heeft hi die stert in die mont.
337 Een yghelic weet best waer hem zijn schoe dwinct (v. *wrinct*).
484 In een arm mans hooft blijft vele wijscheyt verholen (*versmoert*).
587 Ongebout acker draecht selden goede vrucht (v. *coren*).
616 Steelt eens ghi blijft al v leuen (v. *swelick*) een dief.

In andere spreekwoorden zijn soms woorden bijgevoegd: b. v.

274 Die cleyne (diefkē) hanct mē die groote laetmen gaen.
388 Eer gaet voer (enich) gòet.
490 Men mach bonten (peerden) wel v'weghen.
800 Swigen (ēn helen) best.

Als herkenningsteekenen van deze Editie mogen ook nog de volgende drukfouten strekken, die voor het Hollandsch tamelijk onbeduidend zijn; als sigt voor *singt* 94, wenender voor *werender* 302, gehlt voor *ghelt* 360, staten voor *staden* 498, pocct voor *pocet* 596, men viter gront in voor *vinter* 638. enz.

Van ernstiger aard zijn die welke in het Latijn zijn ingeslopen, zoo als: *pars* voor *vas* 36, *facere* voor *farre* 75, *Sic* voor *Dic* 247, *torrida* voor *torrenda* 307, *lectulum* voor *lectum* 561 enz.

Na al de Edities besproken te hebben, die aan de P. C. zijn te beurt gevallen, voor zoo verre zij althans ter mijner kennisse gekomen zijn, acht ik het noodzakelijk om, ter voorkoming van misverstand, hier ten slotte ook nog melding te maken van zekere in het Fransch vervaardigde verzameling van spreekwoorden, welke Duplessis p. 117 nº. 282 vermeldt onder den titel van:

Les Proverbes communs. — (à la fin:) *Cy finissent les proverbes communs qui sont en nombre enuiron sept cens quatre vingtz.* Petit in 4°, gothique, de 12 feuillets, y compris le titre.

Zeer ligt toch zou men op het vermoeden kunnen komen, hetwelk althans bij mij gerezen is, dat in dit boekje niets anders zou gevonden worden dan onze Proverbia Communia op Franschen bodem overgeplant. Dat dit evenwel niet het geval is — ofschoon wel enkele spreekwoorden in beide verzamelingen overeenstemmen — is mij gebleken door kennismaking met den diplomatisch uitgevoerden nadruk, die in 1839 onder toezigt van Crapelet bij Silvestre te Parijs verschenen is als de *sixième livraison* van de *Collection de Poésies, Romans, Chroniques* etc. *publiée d'après d'anciens Manuscrits et d'après des Editions des XVe et XVIe siècles.* Welke nadruk mij echter in het onzekere gelaten heeft omtrent de Latijnsche verzen; dewijl deze hierin niet zijn opgenomen.

Doch een nader onderzoek — waartoe ik nog niet in de gelegenheid geweest ben, — zal noodig zijn om te beslissen in hoeverre onze Proverbia Communia iets gemeen hebben met hetgeen Duplessis p. 119 op hetzelfde nummer [beteekent dit ook hier zooveel als: latere uitgaaf van het bovenstaande?] opgeeft onder den titel van:

Proverbia communia nouiter aucta, reuisa et emendata cet.
Hec iacobeo prostant venalia vico:
Ostentant pullos hic ubi signa duos.
(in fine): *Venundantur Parisiis in vico divi Jacobi per Joannem Merausse*: *ad signum gallinaceorum pullorum, gall. des Cochetz.* s. a. In—16, folior. 24 n. n.

V.

INVLOED VAN DIT GESCHRIFT OP DE LATERE LETTERKUNDE.

De kennisneming dat aan de Proverbia Communia minstens tien Edities zijn te beurt gevallen en zulks in den betrekkelijk zeer korten tijd van minder dan twintig jaren, zal ons niet slechts het regt geven om te vermoeden dat dit Geschrift te zijner tijd in zeer groote achting bij het lezend publiek geweest is en hoogstwaarschijnlijk in vrij grooten getale heinde en verre zal verspreid zijn geworden; maar wij zullen daardoor tevens als van zelf gebragt worden tot de zeer natuurlijke vraag, hoe het gekomen is, dat de groote bijval, welken de P. C. op het einde van de XVe Eeuw gevonden hebben, zoo eensklaps heeft opgehouden, dat zij in de volgende eeuw geene enkele maal weder herdrukt zijn?

Het zij verre, dat men bij de beantwoording dezer vraag zich zou mogen beroepen op eene vooronderstelde onverschilligheid omtrent spreekwoorden bij het lezend publiek der volgende eeuw. Integendeel; immers is van toen af de smaak voor de spreekwoorden, welligt voornamelijk door dit boekje opgewekt, tot eene bijna verbazende ontwikkeling gekomen, zoodat in de volgende eeuw, zoowel hier te lande als voornamelijk in Duitschland, een zwerm van gelijksoortige geschriften verschenen is. Veeleer meen ik dus dat de oorzaak van deze omstandigheid, niet in de afkeerigheid van zoodanige lectuur bij het publiek, maar juist in de verschijning van die nieuwe geschriften zal moeten gezocht worden; want, dat de P. C. daardoor moesten verdrongen worden in den handel, is niets anders dan de zeer natuurlijke loop van zaken; gelijk het ook allerwaarschijnlijkst is dat de opgang van die nieuwe boekjes veel zal hebben toegebragt tot den ondergang van de nog bestaande exemplaren van het oude, die weldra als overtollig zullen beschouwd zijn. In die nieuwe geschriften toch zijn die oude spreekwoorden voor het grootste gedeelte opgenomen geworden, hetzij onveranderd, hetzij eenigzins gewijzigd; nu eens in rijm gebragt, dan weder van eene betere Latijnsche vertaling voorzien; meestal ook, met achterlating van de alphabetische volgorde, onder zekere *loci communes* gerangschikt. En dit opgenomen en omgewerkt worden is het, wat ik meen te mogen noemen invloed van dit geschrift op de latere Letterkunde.

Wilde ik al die nieuwere geschriften hier ter sprake brengen, die ik, ook zonder ze gezien te hebben, — doch op tamelijk goede gronden, ontleend uit de hier en daar opgezamelde fragmenten — vermoeden mag, dat niet veel anders zijn kunnen dan eene omwerking van de P. C.; ik zou dan vreezen al te uitvoerig te moeten worden en met veel schrijvens weinig meer te zullen bewijzen dan hetgeen uit enkele voorbeelden overtuigend blijken kan. Ik zal mij dus slechts tot een viertal geschriften bepalen waaromtrent volkomene zekerheid bestaat, om daaruit aan te wijzen dat de P. C., al zijn zij na het einde der XVe eeuw niet meer in hunnen oorspronkelijken toestand herdrukt, toch zijn blijven voortleven in de geschriften van anderen, die ze, zonder dit aan te duiden, voor het grootste gedeelte hebben nageschreven.

De vier door mij bedoelde geschriften hebben deze titels:

1. Henr. Bebelius, Proverbia Germanica collecta atque in latinum traducta. Argentorati 1508. 4°.
2. Anton. Tunnicius, in Germanorum paroemias, studiosae iuventuti perutiles Monosticha cum Germanica interpretatione. *in fine:* Impressum Coloniae per Martinum de Werdena. Anno domini 1514. 4° (pp. 64 n. n.)
3. Loci Communes Proverbiales de Moribus, Carminibus antiquis conscripti cum interpretatione Germanica. Bassileae 1572. 8° (pp. 216) *Ad finem praefationis subscriptae sunt literae initiales* S. A. 1.
4. Andr. Gartnerus, Proverbialia Dicteria, Ethicam et Moralem doctrinam complectentia, versibus veteribus rhytmicis, ab antiquitate mutuatis, una cum Germanica interpretatione conscripta. *in fine:* Francofurti apud Haeredes Christ. Egenolphi 1572. 8°.

1. Dat Bebel's arbeid niet veel meer zijn zal dan eene omwerking van de Proverbia Communia, waardoor hij getracht heeft de daar gevondene rijmverzen in draaglijk Latijnsch prosa over te brengen, was mij reeds zoo goed als zeker gebleken uit een groot aantal fragmenten, die ik gaandeweg hier en daar gevonden had en opgeteekend, omdat ik dat boekje zelf niet had kunnen magtig worden. Later heb ik die meening ten volle bevestigd gezien in een berigt, dat Ign. Petters over dit zeldzame geschrift geleverd heeft onder het opschrift: *Ueber zwei deutsche Sprichwörtersammlungen des XVI Jhrh.* in den: Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit. Neue Folge .2 Jhrg. (1854) p. 268. Deze Geleerde, die twee onderscheidene Edities van Bebel's proverbia in de Praagsche Bibliotheek had aangetroffen, meldt het volgende:

„*Unter die ersten Sammler deutscher Sprichwörter gehört bekanntlich auch* Heinrich Bebel, *dessen Sammlung den Titel führt:* Proverbia Germanica collecta atque in latinum traducta per Henricum Bebelium. *Argentoraci* 1508 (Iter. *Argentine* 1509).

Bebel schöpfte theils aus den Munde des Volkes, theils — und zwar viel häufiger — aus jener niederdeutschen Sammlung, von der ich in N° 4 des Anzeigers d. J. berichtet, und die nun durch Hoffmann herausgegeben ist. Man erkennt deutlich, wie Bebel jene Sprichwörter bald fortlaufend übersetzte, bald diese bald jene Seite derselben aufschlug und als poeta laureatus jene barbarische Metra in ein besseres Latein brachte."

Om de zaak duidelijk te maken, laat Petters hierop nog een genoegzaam getal proverbia volgens Bebels redactie volgen: waarbij hij dan telkens het nummer van de Proverbia Communia

opgeeft; welk getal ik uit mijne aanteekeningen gemakkelijk zou kunnen vertienvoudigen zoo het noodig was om daardoor de overtuiging te geven dat Bebel uit ons boekje geput heeft. Ten overvloede kan nog als stellig bewijs daarvoor worden aangevoerd dat bij herhaling de eigen verzen uit de Proverbia Communia door hem vermeld worden onder toevoeging van *Ut quidam barbarissime versificatus est. — Ut quidam cecinit. — Ut quidam versificatus est. — Quod ita trivialis versificator lusit* en andere uitdrukkingen van dien aard.

2. Een dergelijk doel als Bebel, om de gebrekkige Latiniteit van de Proverbia Communia te verbeteren, schijnt ook Ant. Tunnicius gehad te hebben. In zijne *Monosticha* leverde hij eene verzameling van 1362 Paroemiae Germanicae, met even zoo vele Latijnsche verzen, die over het algemeen vrij goed zijn, althans oneindig beter dan die van onzen Versificator, en niet rijmende, gelijk deze. Luidens de Peroratio zou de schrijver deze spreekwoorden uit den mond van het volk hebben opgevangen; immers schrijft hij aldaar (sprekende tot Joannes Drosten, celeberrimi prudentissimique viri et consulis Monasteriensis filius, ecclesiaeque divi Ludgeri canonicus, aan welken jongeling dit geschrift is opgedragen): *Habes hic iam, adolescens nobilissime, Germanica illa Adagia, quae, cum aliquando inter sacerdotes, cives et rusticos versarer* [1]), *ab ipsorum ore proferri audivi, et a me iam (ut brevius potui) in versus seu monosticha sunt conversa.* Doch uit een opzettelijk onderzoek is het mij gebleken dat Tunnicius een zeer groot gedeelte van de Proverbia Communia heeft overgenomen, meestal zelfs met behoud van deselfde volgorde; en wel in die mate dat van de 803 spreekwoorden, slechts 180 door hem zijn weggelaten. Dat evenwel de nieuwe Verzamelaar de bron, waaruit hij zooveel geput heeft, niet noemt, is volstrekt niets vreemds. Geen der volgende schrijvers heeft dit gedaan; en het blijkt dat ieder het voorhandene materieel van spreekwoorden, door wie dan ook te zamen gebragt als *commune bonum* beschouwd heeft. Vandaar dat soms de brutaalste naschrijver zich niet geschaamd heeft te verklaren, of althans den schijn aan te nemen, dat de door hem geleverde verzameling de vrucht was van eigene opmerking bij het verkeer onder het volk. Door de overeenstemmende volgorde echter in die spreekwoorden welke buiten het alphabet geplaatst zijn en niet te zamen hangen, heeft menig verzamelaar zich in mijn oog als naschrijver verraden.

Het boekje van Tunnicius, dat om zijne zeldzaamheid lang onbekend gebleven was en noch door Nopitsch noch door Duplessis vermeld wordt, is het eerst weder in herinnering gebragt door J. Zacher, in zijn klein doch zeer belangrijk werkje *die deutschen Sprichwörtersammlungen*, (Leipzig 1852) alwaar hij p. 25, om eene proef te geven van dit geschrift, 77 spreekwoorden daaruit mededeelt: van welke ik zie dat 48 uit de Proverbia Communia overgenomen zijn.

3. Doch op een eenigzins andere wijze is het voorhandene materieel van de spreekwoorden bewerkt door den schrijver van de *Loci Communes*, wiens naam niet bekend is, doch waarom-

1) Deze *rustici* zijn onder de bewerking van Körte tot het andere geslacht overgegaan. Immers schrijft deze in de Einleitung tot zijne *Sprichwörter der Deutschen* p. XXIV. *Dann erschien die Sammlung Antonii Tunnicii*, 1514, *welche nur Einmal*, 1539, *wiederholt worden ist. Der Verfasser sagt am Ende seines Buchs: er habe die mitgetheilten Sprichwörter „also von Priestern, Bürgern und Frauen gehört."*

trent ik straks wagen zal eene gissing voor te stellen. In dit geschrift vindt men namelijk eene uit onderscheidene boeken te zamen gebragte verzameling van Latijnsche versus proverbiales, die in tweeregelige — enkele malen ook in vierregelige — Duitsche rijmverzen overgebragt zijn, en onder bepaalde opschriften gegroepeerd; welke opschriften in alphabetische orde volgen. Onder die Latijnsche verzen heb ik 530 teruggevonden, die juist zoo in de Proverbia Communia gevonden worden, waaruit m. i. al weder blijkt dat wij ook in dit geschrift althans eene gedeeltelijke omwerking van ons boekje aantreffen; hetwelk destijds ongeveer honderd jaren oud was.

Dat de schrijver van de Loci Communes zich de Proverbia Communia ten nutte gemaakt had, was reeds vroeger door Petters opgemerkt en door enkele voorbeelden gestaafd, waar hij in het vroeger vermelde opstel *Ueber zwei deutsche Sprichwörtersammlungen des XVI Jhrh.* verslag geeft over dit hoogst zeldzame geschrift; hetwelk mij na lang vergeefs gezocht te hebben, toch eindelijk dezer dagen in handen gekomen is. Te meer verheug ik mij over het bezit van dit boekje, omdat het goede diensten zal kunnen bewijzen bij het emenderen van de corrupte plaatsen in de P. C. Ten opzichte van het Duitsch meent Petters dat zich hier en daar „der Schweizer" verraden heeft.

4. Van gelijken aard als de *Loci Communes* zijn ook de *Proverbialia Dicteria*, door Gartner verzameld; ja zelfs vindt men hier, onder de Duitsche rijmverzen, zeer vele die volkomen eensluidende zijn met die welke daar worden aangetroffen. Vermits nu beide boekjes in hetzelfde jaar zijn verschenen, is het niet wel mogelijk uit die eensluidendheid te beslissen wie van beiden de vervaardiger, wie de afschrijver geweest is. Mogelijk dat beide uit eene zelfde bron geput hebben.

Onder de Latijnsche verzen, die hier in eene andere volgorde, doch ook weder, even als daar, onder bepaalde opschriften gegroepeerd zijn, heb ik 570 van onze 803 Proverbia Communia teruggevonden; zoodat hetgeen Gartner hier leverde, met evenveel regt als de Loci Communes, voor eene omwerking van ons boekje mag worden gehouden.

Doch er zijn er die meenen dat dit geschrift van Gartner voor een plagiaat van een geheel ander werk moet gehouden worden. Althans Thomasius, de Plagio Literario § 487, p.190 schrijft daarover aldus: *Cum variorum aevi barbari latinis conscriptae rhythmis, adiecta Germanica versione* Sententiae proverbiales et morales *a Brunone Seidelio primum alphabetica serie vulgatae, post eo invito in alium locorum communium ordinem abire iussae, iterum atque iterum ex officina Basileensi prodiissent, Andreas Gartnerus Mariaemontanus manum illis ipse quoque iniecit, leviterque mutatas et Marcolphi similibusque nugis auctas* Dicteriorum Proverbialium *titulo praescripto sibi sumpsit* 1).

Is deze aantijging waar — wat ik bij gemis van het werk van Seidelius niet kan beoor-

1) Dit berigt van Thomasius heeft bij mij het vermoeden verwekt, dat wij in de *Loci Communes*, die zoo even besproken zijn, de *Sententiae proverbiales et morales* van Bruno Seidelius terug vinden, doch *eo invito in alium locorum communium ordinem abire iussae*, gelijk Thomasius zich uitdrukte. In dat geval zal het echter noodig zijn dat het werk van Seidelius — waarvan Nopitsch p. 209 en Duplessis p. 91 slechts eene enkele uitgaaf met den titel van *Paroemia Ethica. Francofurti* 1589 opgeven — reeds vroeger is gedrukt geweest. Ik neem de vrijheid om de Bibliographen, en elk ander die daartoe de gelegenheid heeft, tot zoodanig onderzoek uit te noodigen.

deelen — dan heeft de verongelijkte Seidelius zelf toch niets minder gedaan ten opzigte van de Proverbia Communia dan Gartner ten opzigte van Seidelius. In plaats van één plagiaat dus, dat door Thomasius aangewezen wordt, zullen twee plagiaten aan het licht komen; indien althans de naam van *plagiaat* mag worden gegeven aan hetgeen ik tot dusverre *omwerking* van eens anders arbeid genoemd heb.

Aan de verschijning van deze en welligt nog andere dergelijke geschriften, waarin de Proverbia Communia op eene of andere wijze omgewerkt zijn, moet het m. i. wel voornamelijk worden toegeschreven dat dit boekje, hetwelk in weinige jaren *tien* uitgaven beleefd had, na het einde van de XV[e] eeuw nooit weder in zijnen oorspronkelijken vorm is gedrukt geworden. De toevalligheid evenwel, dat de tallooze exemplaren, die deze tienvoudige oplage moet hebben afgeworpen, eerst op den achtergrond werden geplaatst, weldra in onbruik kwamen en bijna alle verloren gingen, meen ik buitendien ook nog te moeten toeschrijven aan den zich meer en meer ontwikkelenden geest van de volgende eeuw. Het lezend publiek namelijk, welks smaak door die meerdere ontwikkeling van geest eenigzins veranderd was, stelde zich niet meer tevreden met eene schrale *verzameling* van spreekwoorden; maar gevoelde behoefte of schepte althans behagen in verklaringen en ophelderingen van spreekwoorden met toepassing op het dagelijksch leven, afgewisseld met verwijzingen naar vroegere en latere gebeurtenissen, die tot het ontstaan van een of ander spreekwoord de aanleiding schenen te hebben gegeven. Van dien aard zijn de geschriften, die in de eerste helft van de XVI[e] eeuw zijn in het licht gegeven door onzen landgenoot Des. Erasmus en den Duitschen Joh. Agricola; met wier behandeling van dit onderwerp als 't ware een nieuw tijdvak voor de literatuur der spreekwoorden is aangebroken; ofschoon elk hunner zich wel een onderscheiden doel had voorgesteld.

Het doel toch van Erasmus was ongetwijfeld om zich uitsluitend bezig te houden met de verklaring van de spreekwoorden die bij de Grieksche en Latijnsche schrijvers gevonden worden. Vandaar dat hij over dezen zijnen reuzenarbeid sprekende — hij doet dit zeer eigenaardig bij de verklaring van het adagium *Herculei labores* p. 814—821 — wel de groote moeite opsomt die het doorlezen en zelfs reeds het magtig worden van die tallooze auctores classici gekost heeft, maar geenerlei melding maakt van het opzamelen van spreekwoorden uit den mond des volks. Het is dan ook slechts hoogst zeldzaam dat de groote man zich daarmede heeft ingelaten. Maakt hij te midden van al dat Latijn en Grieksch, soms melding van spreekwoorden, die in zijne eeuw in zwang waren, dan geschiedde zulks nooit opzettelijk, maar als ter loops en alleen tot opheldering van het oude. Mogt dus iemand zich verbeelden, dat hij den inhoud van de P. C. of in zijn geheel of voor het grootste gedeelte, onder de duizendtallen die door Erasmus behandeld zijn, kon terugvinden, dan zou hij zich zeer teleurgesteld zien. In het geheel immers is het welligt nog niet eens ten volle honderd malen dat Erasmus van een nieuw spreekwoord melding gemaakt heeft; hetgeen men zekerlijk meermalen zou verwacht hebben van hem, die zelf ergens (p. 1346) gezegd heeft *sunt quaedam et hodie vulgo iactata, non indigna quae veteribus adagiis annumerentur*. En toch kan van dit betrekkelijk geringe getal nagenoeg een derde gedeelte in de P. C. worden aangewezen; ofschoon geene enkele maal gewag gemaakt wordt van

de daar aanwezige Latijnsche rijmverzen. Doch dit moet ons niet verwonderen; een geleerde toch als Erasmus behoefde zijne toevlugt niet te nemen tot Latijnsche verzen van een ander, die hij in meer dan één opzigt gebrekkig vinden moest; een man die het Latijn even gemakkelijk schreef als zijne moedertaal en wien het onverschillig was of hij een spreuk uit eene andere taal in goed Latijnsch prosa of wel in een geheel onberispelijk vers moest teruggeven. Wel zegt hij dat het hem moeijelijk gevallen is, maar door de daad heeft hij getoond dat het hem niet veel meer dan een handgedraai geweest is. Men hoore slechts hoe hij over dit gedeelte van zijnen arbeid spreekt. Na andere moeijelijkheden te hebben opgesomd, vervolgt hij aldus p. 817. *Accedit ad haec omnia, Graeca vertendi labor, quem profecto nemo non difficillimum iudicabit, nisi qui nunquam annixus sit, ut ex bene Graecis bene Latina faceret. Hic mihi rursum perpende tantam autorum varietatem, quorum unicuique suus reddendus stylus: cogita tot carminum genera, quorum in hoc opere tam ingens incidit turba* (nam arbitror esse non pauciora decem milibus), *ut si quis hoc mensium spatio, quibus laborem hunc absolvimus, tantum carmina tam multa Latine reddidisset, idque carmine, non videatur usquequaque insimulandus ignaviae.*

Dat dus de achting voor eene eenvoudige verzameling van spreekwoorden, zoo als die in de P. C. gevonden worden, hoe groot die ook mogt geweest zijn, door het verschijnen van de Adagia van Erasmus weldra te niet gegaan is, zal ligt te begrijpen zijn als men bedenkt dat deze zooveel opgang gemaakt hebben dat zij meer dan *vijftig maal* zijn gedrukt geworden; en buitendien op onderscheidene wijzen in Epitome's zijn verkort, om ze ook voor den minvermogenden en vooral voor de jeugd toegankelijk te maken.

Dezelfde uitwerking moeten wij ongetwijfeld ook toeschrijven aan het geschrift van Agricola, ofschoon deze eenen geheel anderen weg bewandeld heeft dan Erasmus. Niet gelijk deze toch heeft Agricola slechts zijne aandacht gevestigd op de spreekwoorden van oudere volken, maar veel meer en bijna bepaaldelijk alleen op die welke bij zijne land- en tijdgenooten in gebruik waren: naar welker aanleiding hij een tal van stichtelijke vertogen geleverd heeft, doorvlochten zoowel met vertelsels uit het dagelijksch leven als met ware verhalen, deels uit den Bijbel, maar vooral uit de geschiedenis van zijn land, om zich alzoo voor zijne leeringen en vermaningen eenen gereeden ingang te banen tot het hart en het verstand zijner lezers.

Ofschoon de een evenmin als de ander in zijn geschrift eenige opzettelijke melding gemaakt heeft van de P. C. zoo is het toch niet ligt denkbaar dat zulke mannen bij de aanvaarding van zulk eene taak dit boekje niet zouden gekend hebben. Integendeel; de tamelijk menigvuldige hier en daar verspreide sporen, dat Erasmus in zijne Adagia op de P. C. gedoeld heeft en de betrekkelijk nog veelvuldiger overeenstemming van Agricola's spreekwoorden met dit boekje, bewijzen genoegzaam dat ook zelfs die groote mannen, ik wil niet zeggen, daaruit geput hebben, maar er althans eenige acht op geslagen hebben. Wanneer ik dit van ieder afzonderlijk wilde gaan aanwijzen door vergelijking van hunne woorden met de Proverbia Communia, dan zou daardoor zeer duidelijk in het oog vallen dat ons oude boekje niet slechts stof heeft geleverd voor omwerkers en naschrijvers, zoo als wij boven besproken hebben, maar ook invloed heeft gehad op schrijvers die zelfstandig te werk gingen. De aanwijziug van die overeenstemming moet

ik hier evenwel opgeven, omdat zij te veel plaats zou nemen; doch, wat *Erasmus* betreft, dat hoop ik later elders te kunnen aantoonen: en voor *Agricola* moge het voldoende zijn te verwijzen naar Fr. Latendorf, *Agricola's Sprichwörter, ihr hochdeutscher Ursprung und ihr Einflusz auf die deutschen und niederländischen Sammler*. Schwerin 1862. p. 126 sqq. wiens opgave van overeenstemmende spreekwoorden te naauwernood de helft uitmaakt van hetgeen als zoodanig zou kunnen worden aangewezen.

Alles wat ik daar aangaande onderscheidene nieuwere geschriften heb medegedeeld, had wel is waar in de eerste plaats de strekking om aan te wijzen, hoe het te verklaren is dat die oude, vroeger alom gevierde Proverbia Communia, na het einde van de XVe Eeuw zoozeer op den achtergrond gekomen zijn dat zij later nooit zijn herdrukt geworden en dat zelfs gansche oplagen bijna spoorloos verdwenen zijn: doch dit medegedeelde heeft ons tevens ook reeds eene voorproef kunnen geven van den invloed dien dit boekje in de volgende eeuw op dit gedeelte der letterkunde heeft uitgeoefend. En zoo nu reeds die ter loops aangewezene invloed in staat geweest is om dat bijna vergetene boekje in onze schatting te doen stijgen, dan zal dit nog oneindig meer het geval worden, indien ik nu opzettelijk ga aantoonen, hoe klaarblijkelijk het is dat menigeen, die zich in de eerstvolgende tijden met het verzamelen van spreekwoorden heeft afgegeven, daaruit als uit eene overvloedige bron met ruime teugen geschept heeft. Om dit op eene overtuigende wijze te laten zien, zal ik niet anders te doen hebben, dan de P. C. in vergelijking te brengen met eenige der merkwaardigste verzamelingen van spreekwoorden, voor zoo verre mij die of middellijk of onmiddellijk ter kennisse gekomen zijn. En hiertoe meen ik de volgende geschriften te mogen brengen:

1. Eberh. Tappius, Germanicorum Adagiorum cum Latinis ac Gaecis collatorum centuriae septem. Ex Libera Argentina, in aedibus Vuendelini Richelii, Anno MDXXXIX. 8°. (244 pp. dupl.)

Dit geschrift, waarvan Dr. de Jager mij een exemplaar ten gebruike verstrekt heeft, is uit zijnen aard niet veel meer dan een Epitome van de Adagia van Erasmus — hetgeen men uit den titel niet zou vermoed hebben — en behoorde om zijne inrigting veeleer genoemd te zijn *Latinorum ac Graecorum Adagiorum cum Germanicis collatorum C. S.* De schrijver heeft namelijk aan zeven honderdtallen van Adagia Latina, die hij met zeer geringe uitzondering, alle uit Erasmus ontleend en met diens eigene hier en daar ingekorte woorden ontvouwd heeft, telkens een of meer Duitsche spreekwoorden toegevoegd; welke soms wel geheel met de Latijnsche overeenkomen, doch soms slechts nagenoeg van dezelfde beteekenis zijn en soms zelfs ook wel juist het tegenovergestelde aanduiden. En deze Duitsche spreekwoorden zijn het, waarmede wij hier zullen te doen hebben en die ik durf beweren dat de Verzamelaar voor een groot gedeelte uit de P. C. ontleend heeft.

2. Sebast. Franck, Sprichwörter, Schöne, Weise, Herrliche Clugreden vnd Hoffsprüch, darinnen der alten vnd nachtkommenen, aller Nationen vnd Sprache gröste vernunfft vnd klugheyt. etc. Th. 1. 2. Getruckt zu Franckenfurt am Meyn, bey Christian Egenolphen. Anno 1541. 4°.

Van dit werk zouden *acht en twintig* uitgaven verschenen zijn tusschen 1541 en 1691, indien men geloof mag slaan aan Körte, *die Sprichwörter der Deutschen*, Einleitung p. XXV. terwijl in de opgaaf van Zacher l. c. niet meer dan *veertien* kunnen geteld worden. Doch zelfs dit getal is groot genoeg om er ons over te verwonderen dat dit boek tegenwoordig, zelfs ook in Duitschland, zeldzaam voorkomt.

Dat vele van Franck's spreekwoorden met de P. C. overeenstemmen, hebben wij reeds vroeger kunnen opmerken, waar zij in ons Glossarium werden aangehaald, zoo dikwijls de Duit-

sche vertaling licht kon bijzetten tot de verklaring van een of ander oud-Hollandsch woord.

Bij gemis van eene oorspronkelijke uitgaaf zal ik mij ook hier weder even als daar moeten behelpen met hetgeen onder den titel van *Proverbia Germanica, deprompta ex Sebastiani Franci opere* geleverd is door Jan. Gruterus in de *Pars Altera* van zijn *Florilegium Ethico-Politicum* (Francof. 1611. 8°) waar Franck's spreekwoorden de eerste 121 bladzijden van den Appendix beslaan. Waarschijnlijk heeft Gruter in zijnen overdruk de orthographie van Franck eenigzins gemoderniseerd; want dat hij dit althans in andere daar ter plaatse overgedrukte stukken gedaan heeft, is mij uit vergelijking gebleken. Waar ik dus Franck's woorden aanhaal, zal ik Gruters bladzijden moeten citeren, even als ik dit in mijn Glossarium gedaan heb.

3. Proverbia Teutonica Latinitate donata, collectore et interprete T. Nicolao Zegero Bruxellano, accuratius iam tertium recognita cet. Antverpiae, ap. Henr. Loëum, Anno MDLXXI. 12° (58 pp. dp.)

Dat ook in dit boekje (hetwelk volgens de dagteekening, die onder de opdragt staat, waarschijnlijk reeds in 1550 voor de eerste maal werd uitgegeven), onderscheidene spreekwoorden uit de P. C. zijn overgenomen, heeft insgelijks kunnen blijken uit de plaatsen die wij daaruit in het Glossarium hebben aangehaald. In het geheel zijn hier 249 spreekwoorden overgenomen.

De inrigting van dit boekje heeft in zoo verre eene volkomene overeenkomst met de P. C. dat ook hier de Hollandsche spreekwoorden in eene alphabetische volgorde geplaatst zijn; doch het daarbij gevoegde Latijn — soms ook met Grieksch afgewisseld — is meest uit de oude schrijvers onleend, wier namen *in margine* gezet zijn: onder welke namen een en ander maal *Vulgare* wordt aangetroffen, waarmede dan aangeduid wordt dat de nevenstaande rijmregel uit de P. C. ontleend is, ofschoon dit boekje nergens genoemd wordt. Overigens ziet men uit de citaties van zoo vele onderscheidene schrijvers, dat Zegerus een man van groote belezenheid geweest is. Hij wordt dan ook *vir apprime eruditus* genoemd door Vossius Instit. Orat. IV. c. XI. § VI.

4. Gemeene Duytsche Spreckwoorden: Adagia oft Prouerbia ghenoemt. Zeer gheneuchlick om te lesen, ende oock profijtelick om te weten, Allen den gheenen die der wijslick willen leren Spreken ende Schrijuen. P. W. 1. 5. 5. 0. *In fine:* Gheprent toe Campen, in dye Broederstrate, By my Peter Warnersen, Woenende inden Witten Valck. 12° (pp. 136 n. n.)

Dit is de volledige titel van het boekje, dat ik reeds bij herhaling ter sprake gebragt, en hier en daar in mijn Glossarium aangehaald heb. Het is, als vroeger gezegd werd, gedeeltelijk herdrukt in Meijer's *Oude Nederlandsche spreuken en spreekwoorden.* bl. 1—64. Jammer, dat in dien herdruk zoo veel is weggelaten. De Koninklijke Bibliotheek te 's Hage heeft mij in staat gesteld de oorspronkelijke uitgaaf te onderzoeken; uit welk onderzoek mij gebleken is dat ruim 200 van onze Proverbia Communia in Campen kunnen worden aangewezen. Zoo is namelijk dit geschrift, welks vervaardiger onbekend is, sedert lang door Harrebomée genoemd; die daarin onlangs door Latendorf in zijnen Agricola is nagevolgd. De dwaasheid der benaming wordt echter genoegzaam geregtvaardigd door hare gerieflijke kortheid.

5. Les Proverbes anciens, Flamengs et François, correspondants de sentence les uns aux autres, colligés et ordonnés par M. François Goedthals. A Anvers, de l'imprimerie de Chriftofle Plantin. M.D.LXVIII. 12° (pp. 143).

Ook dit geschrift is in het zoo even genoemde boekje van Meijer p. 65—111 herdrukt; die echter ook hier weder gemeend heeft *slechts de voor de taal belangrijkste en minst bekende spreuken en spreekwoorden te moeten overnemen:* hetgeen evenzeer van dit als van dat Campensche boekje te bejammeren is. Want, om nu niet van andere voordeelen te gewagen die een volledige herdruk zoude hebben kunnen opleveren, zoo zij het genoeg hier op te merken dat een stukswijze herdrukt geschrift slechts eene zeer onvolkomene gelegenheid aanbiedt om te beoordeelen hoeveel de schrijver aan zijne voorgangers te danken heeft.

Bij gemis van de oorspronkelijke uitgaaf, die ik, zelfs na velerlei, zoowel door mij als door anderen vruchteloos aangewende pogingen, niet heb kunnen magtig worden, moet ik mij behelpen met hetgeen Meijer heeft aangeboden. Ik vertrouw echter dat ook zelfs dit voor mijn tegenwoordig doel toereikend zijn zal en acht het daarom niet noodig, voor ettelijke voorbeelden meer, mijne toevlugt te nemen tot hetgeen Gruter in de *Pars Tertia* van zijn *Florilegium Ethico-Politicum* (Francof. 1612. 8°) onder den titel van *Proverbia Belgica ex Francisci Goethalsii libello selecta* geleverd heeft in den Appendix p. 128—146; vermits ik vrees dat de aldaar in alphabetische orde geplaatste spreekwoorden onder de hand van Gruter te veel verandering ondergaan hebben.

6. **H. L. Spieghels Byspraax Almanak.** *In fine:* **Tot Amstelredam Ghedruckt By Ian Theunissen, Boeckvercooper. [zonder jaartal.] 12°.**

Ofschoon het jaar, waarin dit boekje voor het eerst verschenen is, wel niet opzettelijk vermeld wordt, is het evenwel tamelijk zeker dat het kort vóór, of wel in 1606 zal zijn uitgekomen; immers heeft de schrijver aan het einde van December deze inlichting geplaatst:

„*Ionstighe Leser.*
Opdat dees u een ewighe Almanak verstrekke, zo ist nodigh te weten, alle Iaar de zondaghsletter.
Die is tjaar
1606 A — 1607 G — 1608 F E — 1609 D — 1610 C — enz.
Elke 28 *jaar al buertwijs de zelfde letteren weeran.*"

In welke inlichting het eerstgenoemde jaar wel datgene zal geweest zijn wat bij de uitgave of loopende was of weldra zou aanvangen. Zoo min toch reden bestond om hier nog van een reeds verloopen jaar te spreken, even zoo onwaarschijnlijk is het dat de schrijver verkozen heeft dat de verklaring, die hij gaf, pas beginnen zou met een jaar dat verder dan het eerstvolgende in de toekomst verwijderd lag.

Dit zeer kleine boekje, dat onder de Hollandsche spreekwoorden verzamelingen wel de minst lijvige zijn zal, moet wegens den rijkelijken inhoud voor eene der grootste gehouden worden. Hendr. Laurensz. Spieghel verzamelde een schat van Hollandsche spreekwoorden en plaatste die in eenen door hem uitgegeven Almanak, soms twee, drie of meer, naast iederen datum van het jaar. Het woord *By-spraecke* beteekent *spreekwoord.*

Uit welke boeken hij dien schat van spreekwoorden te zamen gebragt heeft, staat niet vermeld; doch dat hij ook bij de Proverbia Communia te markt geweest is, daarvoor strekken de meer dan 200 daaruit overgenomene spreekwoorden ten bewijze.

Ook deze Verzameling heeft Gruter, na de spreekwoorden in alphabetische orde verplaatst te hebben, in de *Pars Prima* van zijn *Florilegium Ethico-Politicum* (Francof. 1610. 8°) herdrukt onder den titel van *Proverbia Belgica, fere omnia transcripta e Kalendario perpetuo Hen. Laurentii Spiegelii V. C.* in Appendice p. 91—185.

Later verscheen deze verzameling meermalen (1644, 1694) en laatstelijk in: H. L. Spieghels *Hertspieghel en andere zedeschriften, met verscheidene nooit gedrukte stukken verrijkt en door aanteekeningen opgehelderd door* P. Vlaming. *Amsterd.* 1723. 8°. p. 265—300.

In elk van deze geschriften nu vindt men zooveel dat woordelijk met de Proverbia Communia overeenstemt dat het niet wel betwijfeld kan worden of deze verzamelaars hebben ook uit deze bron geput. Wanneer ik alles wat door dit zestal schrijvers klaarblijkelijk daaruit ontleend is, wilde te zamen brengen, dan zou dit een boekdeeltje op zich zelf kunnen uitmaken. Het zal evenwel, zoo ik vertrouw, allezins toereikend zijn indien ook slechts door een klein gedeelte aangetoond wordt hetgeen ik wenschte bewezen te hebben. Daarom zal ik mij bepalen bij het begin van de letter A; terwijl ik de verzekering kan geven dat de verhouding tusschen het door deze schrijvers overgenomene en niet overgenomene, in al het overige wat ik aangeteekend heb, niet slechts nagenoeg dezelfde is maar zelfs nog gunstiger staat dan in dit gedeelte, om ons de overtuiging te doen deelen van den invloed, dien wij beweren.

Mogt echter soms iemand twijfelen of die overeenstemming van onderscheidene verzamelaars van spreekwoorden wel onmiddellijk aan de P. C. kan worden toegeschreven, dan zou ten bewijze daarvan kunnen gewezen worden op de bijzonderheid dat in elk van die geschriften zeer dikwijls onderscheidene spreekwoorden op dezelfde bladzijde staan, die insgelijks in de P. C. zeer digt bij elkander worden aangetroffen. En daarin meen ik althans een onwedersprekelijk bewijs te zien dat deze verzamelaars juist onmiddellijk uit de bron zelve hebben geput.

Verlangt men voor deze bewering nog sterker bewijs, dan zou ik mij kunnen beroepen op eene andere bijzonderheid die allen twijfel uitsluit; namelijk dat de redactie van menig overgenomen spreekwoord zeer duidelijk aanwijst, dat hij, die het overnam, het oog gehad heeft op de Latijnsche verzen die aan de P. C. zijn toegevoegd: waarvan zelfs de duidelijke sporen te ontdekken zijn in het allereerste dat wij zullen aanhalen.

Om de overeenstemming van die zes geschriften te doen zien, zal het voldoende zijn, indien ik mij tot de eerste 25 spreekwoorden van ons boekje bepaal.

1. Achter rugghe leertmen best kennen.
Fr. (Gr. II. 63.) *Hinder rück mich mancher verspricht:*
Wer ich zugegen, er thet es nicht.

2. Achter raets en ghebrac nye man.
Fr. (Gr. II. 98.) *Wann ein ding geschehen ist, so verstond es auch (die narren.*
Zeger. 49. *Nae raet en gebrack noyt man.*
Spiegh. 2 Ma. *Na-raad ghebrak noit man.*

3. Als die dranc comt so is die reden wt.
Fr. (Gr. II. 97.) *Wann der wein eingehet, so gehet die weiszheit ausz.*
Tapp. 174b. *Wann der wein ingehet, so gehet die weiszheyt ausz.*
Zeger. 3. *Als den wijn inne gaet, soo gaet die wijsheyt wt.*
Spiegh. 25 Ap. *Als de wijn inghaat, zo ghaat de wijsheit uit.*

5. Als die buyck vol es so es dat hooft blide.
Tapp. 42a. *Uff eynen vollen bauch stehet eyn frölich haupt.*
Camp. 78. (Mr. 38.) *Op eenen vollen buyck, staet een vrolick hooft.*
Spiegh. 1 Oct. *Als de buik zat is, zo is therte vro.*

6. Als die buyck op gaet so breeckt dat speelken wt.
Fr. (Gr. II. 97.) *Wann der bauch auffgehet, so hat das spielchen ein (end.*
Gth. (Mr. 95.) *Als den buyck opgaet, so breect dat speelken wte.*

7. Als die anxt meest es, so es goods hulpe alder naest.
Zeger. 5. *Als die ancxt meest is, soo is die hulpe Gods naest.*

8. Als eenen wast sijn goet, wast hem sinen moet.
Zeger. 25. *Goet maeckt moet, vol maect dol.*
Campen 7. *Guedt maeckt moet.*
Spiegh. 9 Oct. *Ghoed maakt moed.*

10. Als hoeren scelden brect die scande wt.
Goedth. (Mr. 79.) *Als hoeren schelden, so kyckt den baeck wte.*

13. Al verloren datmen den onbekenden doet.
Fr. (Gr. II. 41.) *Es ist alles verlohren, was an undanckbare leut ge- (legt wirdt.*
Tapp. 101a *Eth is all verloren, wat man inn holde seeke schüddet.*

14. Al liecht die mont thert en liecht niet.
Tapp. 24a *Das hertz leugt nit.*
Zeger. 35. *Het hert en lieght niet, al mag den mont lieghen.*
Spiegh. 17 Dec. *Vraaght u zellef, thert en liecht niet.*

15. Als tkint verdroncken es so stoptmen den put.
Tapp. 40a. *Den brunnen schliessen wann dz kind ersoffen ist.*
Zeger. 8. *Als het calf (oft het kint) verdroncken is, dan vult (men den put.*
Camp. 111. *Alst kijndt verdroncken is, soe decktmen den Putte.*
Sp. 2 Ma. *Alst kalf verdronken is, so demptmen de put.*

16. Als die oude hont bast so salmen wtsien.
Fr. (Gr. II. 97.) *Wann der alte hunt bellet, so soll man auszsehen.*
Tapp. 187b. *Wann der alte hund bellet, so soll man auffsehen (oder auszsehen.*
Zeger. 3. *Als die oude honden bassen, so ist tijt datmen wt (siet.*
Campen 127. *Als een olt Hont blaffet, soe siet wt.*
Goedth. (Mr. 84.) *Men moet wtsien, als den ouden hont bast.*
Spiegh. 24 Feb. *Als een ouwe hond blaft, zo ziet uyt.*

18. Alsmen seit hus so meentmen al die hoender.
Zeger. 5. *Als men seyt hus, so meyntmen alle die hoenderen.*
Camp. 99. *Alsmen Cus seckt, so meentmen die Hoenderen.*

19. Als ment gode op gheeft so ist wel half verloren.
Zeger. 4. *Alsment God opgheeft, soo ist half verloren.*
Sp. 15 Dec. *Alsment God opgheeft, zo ist wel half verloren.*

20. Als tspel best es so salment laten.
Fr. (Gr. II. 97.) *Wann das spiel am besten ist, so soll man auffhören.*
Tapp. 98b. *Wan das spiel am besten und genüglichsten ist, so (soll man uffhören.*
Zeger. 4. *Alst spel op zijn beste is, dan salment werck laten.*
Campen 5. *Wanneer tspeel op sijn beste is, soe salmen opholden.*
Gth. (Mr. 68.) *Twerdt goedt scheen, als tspel ten besten is.*
Sp. 14 Ma. *Als t spel opt best is, zalment staken.*

21. Als deen hant dander dwaet, so synse beyde schone.
Fr. (Gr. II. 98.) *Wann ein hand die ander wesehet, so werden sie (beyd reine.*
Tapp. 288b. *Wann eyn handt die ander weschet, so werden sie (beyd reyne.*
Zeger. 1. *Als deen hant dander wasschet, soe gatet wel.*
" 9. *Deen hant wasschet dander.*
Campen 86. *Als deene handt dander wasschet, so worden sy (beyde schone.*
Sp. 29 Iun. *Als dene hand dander wascht, so werdense bey (schoon.*

22. Als ghewelt comt so es dat recht doot.
Zeger. 4. *Als ghewelt coemt, dan is het recht wte.*
Sp. 18 Aug. *Alst gheweld komt, zo is trecht uyt.*

24. Als die catte iongen heeft so muyst si wel.
Fr. (Gr. II. 82.) *Ein katz mauset wol, wann sie viel jungen hat.*

25. Alst yser heet es so salment smeden.
Fr. (Gr. II. 75.) *Man soll das eysen smieden weil es heisz ist.*
Tapp. 184b. *Man sol dz eisen smiden die weil es heysz ist.*
Zeger. 32. *Het ijser smeden ter wijle dattet heet is.*
Campen 115. *Men moetet ijser smeden, diewijle dattet heet is.*
Gth. (Mr. 68.) *Men moet het yser smeden te wylent datt heet is.*
Spiegh. 10 Ma. *Smetet yzer, terwijl het heet is.*

De reeks van geschriften, op welker vervaardiging de Proverbia Communia klaarblijkelijken invloed hebben uitgeoefend, zou stellig nog met vele andere kunnen vermeerderd worden. Doch ik heb gemeend dat het onnoodig zou zijn dien invloed, welke reeds genoegzaam gebleken is, door een grooter aantal voorbeelden te bewijzen.

Terwijl ik dus vele andere algemeen bekende verzamelingen van spreekwoorden onvermeld laat, wensch ik echter twee kleine verzamelingen, waarin ik een betrekkelijk vrij groot getal van de Proverbia Communia — doch welligt niet onmiddellijk daaruit ontleend — heb teruggevonden, hier nog ter sprake te brengen: deels, omdat zij in eene andere taal opgestelde n waarschijnlijk in zeer verwijderde oorden van het vaderland vervaardigd zijn, deels ook, omdat zij nog weinig bekend zijn: de eene toch is nu pas een jaar geleden voor het eerst in het licht gekomen en de andere was nu juist twee eeuwen geleden in een afgelegen hoek ter nedergelegd, waaruit zij nog slechts een en ander maal is te voorschijn gehaald. Ik bedoel:

1. Spreekwoorden verzameld door Michiel Theysbaert 1594. Uit een handschrift medegedeeld door C. P. Serrure in: *Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche Letterkunde, Oudheid en Geschiedenis* 5 D. (Gent en 's Gravenh. 1863) bl. 367—376.

In deze Verzameling, die slechts het begin uitmaakt van een niet voltooíden arbeid, worden omstreeks 70 Fransche spreekwoorden medegedeeld, die, in alphabetische volgorde geplaatst, ieder voorzien zijn van een of meer Hollandsche spreekwoorden, welke daarmede of woordelijk of althans zakelijk overeenkomen. Onder deze zijn 17, die in de Proverbia Communia kunnen aangewezen worden.

Over den Verzamelaar schrijft Serrure in zijn Voorwoord bl. 369. *Michiel Theysbaert, die denkelijk te Gent op studie was, schijnt deze spreekwoorden verzameld te hebben om zich in de Fransche taal te oefenen. Hy liet zijnen arbeid bij de letter A reeds steken: maer aen het einde geeft hy er nog eenige op, waerby hy geene Fransche vertaling gevoegd heeft.* Naar mijn inzien heeft Theysbaert niet de Hollandsche spreekwoorden in het Fransch overgebragt, maar omgekeerd; zoo dat zijn arbeid slechts daarin bestaan heeft dat hij eenige Fransche spreekwoorden heeft te zamen gebragt en daaraan telkens Hollandsche heeft toegevoegd: van welke ik echter niet zou durven beweren dat zij onmiddellijk uit de Proverbia Communia zijn overgenomen.

Doch wat ik wel beweren durf, is dit, dat Theysbaert zijne Fransche spreekwoorden gehaald heeft uit het oude Fransche boekje Les proverbes communs, waarvan ik boven bl. 101 gesproken heb. Want, al is de schrijfwijze in enkele woorden soms gemoderniseerd, zoo kan de gelijke volgorde van op zich zelf staande spreekwoorden, die herhaaldelijk in het oog valt, ons ten volle daarvan overtuigen. Hieruit zal m. i. volgen, vooreerst: dat het Fransch, dat hier gevonden wordt, eene eeuw hooger moet opgevoerd worden dan tot Theysbaerts leeftijd; ten andere: dat door het laten steken van dezen arbeid niet zoo veel verloren is, als men anders zou gemeend hebben.

2. Het andere geschrift, dat ik bedoel, is de Verzameling van Oud-Friesche spreekwoorden, welke voor het eerst is geplaatst geweest in zekeren Bredaschen Almanak van 1664 en later herdrukt is in de *Taalkundige Aanmerkingen op eenige Oud-Friesche Spreekwoorden* door Mr. J. H. Hoeufft. Breda 1815. 8o.

Onder de hier verzamelde spreekwoorden, welker getal slechts 57 beloopt, worden niet minder dan 19 — soms wel met eene kleine wijziging, doch meestal woordelijk — in de Proverbia Communia teruggevonden. Of ze echter onmiddellijk daaruit ontleend zijn, durf ik niet beweren, omdat tot zoodanig vermoeden geen grond is te vinden in de volgorde, die in andere gevallen tot overtuiging geleid heeft.

Naar de gissing van Hoeufft was de Bredasche Griffier Jan van Vliet (Janus Vlitius) de vervaardiger of verzamelaar van dezen Almanak. Mogt dit al kunnen bewezen worden, dan volgt daaruit nog geenzins dat deze Spreekwoorden door hem zelven zijn vervaardigd d. i. in de Oud-Friesche taal overgebragt. Immers kan hij ze in een of ander HS. hebben gevonden en hier opgenomen om ze aan de vergetelheid te ontrukken. Wordt deze vooronderstelling aangenomen, dan zal de tijd van vervaardiging hooger moeten opgevoerd worden dan tot den leeftijd van Vlitius; even als ik dit van de zoo pas genoemde verzameling van Theysbaert voor bewezen mag aannemen.

VI.

PROEVEN VAN VERBETERINGEN IN DEN LATIJNSCHEN TEKST.

Dat de Latijnsche tekst van de Proverbia Communia zich in eenen hoogst beklagenswaardigen toestand bevindt, zoo zelfs, dat het zeer waarschijnlijk is dat menig lezer, die althans eenige kennis van de Prosodie heeft, in de verzoeking zal gebragt worden die kreupele verzen reeds na de eerste inzage op zijde te leggen om ze nimmer weder in te zien; dat heb ik reeds in mijne Inleiding te kennen gegeven: gelijk zulks ook later heeft kunnen blijken uit de voorbeelden, die hier en daar in mijne Verhandeling en vooral in het Latijnsche Glossarium zijn aangehaald. Tevens heb ik ook toen reeds aangeduid dat die fouten hoogstwaarschijnlijk alleen voor rekening van de overschrijvers moesten komen, vermits zij, voor het grootste gedeelte althans, konden verbeterd worden òf door geringe omzetting van een enkel woord, òf door bijvoeging of weglating van enkele syllaben, maar vooral door verwisseling van synonieme woorden.

Te dezer plaatse is het mijn voornemen de meeste corrupte verzen te bespreken en verbeteringen voor te slaan, voor zoo verre ik die heb kunnen vinden. Bij welke taak ik echter gemeend heb eene meer onbeschroomde kritiek te mogen aanwenden, dan ik bij het emenderen van de zoo genoemde Auctores Classici of mij zelven of aan anderen zou durven veroorloven. Hier toch geldt de toepassing van hetgeen pleegt gezegd te worden: *De pleister dient te zijn naar mate van de wond.*

In de geschriften van de Ouden zijn immers de fouten, die daarin door latere Geleerden ontdekt zijn, voor het grootste gedeelte hieruit ontstaan, dat de overschrijvers hetgeen zij overschreven, verkeerd gelezen hebben, hetzij uit onkunde hetzij ten gevolge van onachtzaamheid; terwijl men wel mag aannemen dat zij, in geval het schrift, dat zij voor zich hadden, hier en daar onleesbaar was, waarschijnlijk naar hun beste weten die woorden zullen ter neer geschreven hebben welke althans of in den vorm der letters of in het getal van syllaben het meest nabij kwamen. Buiten zeer enkele gevallen dus, waarin men ook van die overschrijvers zou moeten zeggen *Het ei heeft de hen willen leeren* — voor welke misstellingen natuurlijk krachtiger operatie gevorderd wordt — heeft men bij het beproeven van verbeteringen, zeer te regt begrepen dat, wilde de voor te stellen lezing eenige aannemelijkheid erlangen, van de foutieve lezing zoo weinig mogelijk mogt zijn afgeweken.

Voor de Proverbia Communia daarentegen zou men van zulke zachte behandeling zelden veel genezing kunnen verwachten. De fouten toch, die wij hier aantreffen, zijn doorgaans van ergeren aard: omdat zij, zoo het schijnt, op een eenigzins andere wijze ontstaan zijn. Naar mijn inzien althans behoort men zich de zaak op deze wijze voor te stellen, gelijk het uit enkele omstandigheden, hier en daar reeds vermeld, vrij duidelijk blijkt dat veilig zal kunnen aangenomen worden. De verzameling van spreekwoorden, zoo als wij die nu bezitten, werd voor het eerst in druk uitgegeven omstreeks 1480 — want van eene vroegere uitgaaf is geenerlei spoor te ontdekken — doch vermits reeds deze uitgaaf vol fouten is en onmogelijk kan gerekend worden den oorspronkelijken arbeid van den verzamelaar voor te stellen: zoo is het hoogst waarschijnlijk, dat de verzameling die reeds lang te voren vervaardigd was, gedurende een geruimen tijd, misschien wel een eeuw of langer, slechts in handschrift zal zijn verspreid geweest. Kwamen nu op die wijze deze Latijnsche rijmverzen ter kennisse van het volk en werden deze in het dagelijksch leven algedurig gebezigd, althans door dezulken die plegen jagt te maken op de aardigheid om nu en dan de eene of andere Latijnsche phrase te laten luchten, dan kon het niet anders of zulk eene mondelinge voortplanting moest weldra ten gevolge hebben dat menig vers eene geweldige verandering of volkomen verderf te verduren had: vermits toch de kennis der prosodie in die tijden wel even min als thans, over het algemeen zoo genoegzaam grondig zal geweest zijn, dat er geen gevaar bestond om zich in dezen aan misgrepen schuldig te maken. Werd nu van tijd tot tijd naar eenig handschrift, al ware dit tamelijk goed, een afschrift vervaardigd, dan was niet wel anders te verwachten of hetgeen men menigmalen verkeerd gehoord had — zonder die verkeerdheid te hebben ontdekt — moest wel nadeeligen invloed uitoefenen op die vervaardiging, door wien dan ook bewerkstelligd. En zoo heeft iedere overschrijver van de Proverbia, in dit opzigt meer dan zij die afschriften van de werken der Ouden gemaakt hebben, bloot gestaan aan het gevaar om tot het begaan van fouten verleid te worden; terwijl hij alle andere aanleidingen daartoe met genen gemeen had. Voeg hierbij dat welligt menig overschrijver van de Proverbia, die wel de beteekenis van Latijnsche woorden kende, maar geen begrip had van quantiteit, het tamelijk onverschillig kan gerekend hebben of hij *aqua* schreef of *unda; inops* of *pauper; panes* of *dapes; cogitare* of *reputare* enz. — dat die zelfde of een ander die later diens arbeid afschreef, de noodzakelijkheid niet gezien heeft om *relevare, religare, vocitare* enz. te schrijven, waar *levare, ligare, vocare* voor de beteekenis toereikend waren; — dat die zelfde of wel de vervaardiger van een later HS. zich ingebeeld heeft een verdienstelijk werk te doen indien hij beproefde het Latijn meer woordelijk met het daar boven staande Hollandsch in overeenstemming te brengen en alzoo eene taak ondernam waartoe hij volstrekt niet berekend was; — dat eindelijk allen zich kunnen hebben schuldig gemaakt aan die menigvuldige vergissingen waaraan het maken van iedere copie, hetzij in druk hetzij in schrift, is blootgesteld. Als men die en dergelijke omstandigheden bedenkt, welke hier stellig hebben plaats gehad, blijkens de menigvuldige daarvan aanwezige sporen, dan zal men ligt kunnen begrijpen hoe zulke, anders vrij onverklaarbare fouten hebben kunnen binnen sluipen in eenen arbeid die welligt geheel onberispelijk was, toen deze uit de hand van den vervaardiger in de wereld gezonden werd; maar dan zal men ook tevens, zoo ik vertrouw,

willen toestaan, dat voor het opereeren van zulke zware wonden eenigzins grovere werktuigen gebezigd worden.

Toen later deze Verzameling herhaalde malen gedrukt werd, heeft men, gelijk het althans schijnt, voor iederen druk meestal een ander HS. ten grondslag gelegd; tot welk vermoeden men van zelf zal geleid worden als men ziet dat soms een volgende druk wel hier en daar minder, doch elders ook weder veel meer bedorven is dan een voorgaande. Weshalve iedere editie even als een verschillend HS. moet beschouwd worden; even als men gewoon is zulk een gezag aan de zoogenoemde Editiones Principes toe te kennen. Doch vermits de schromelijke fouten tegen het metrum, die ik nu ter sprake zal brengen, in al de edities worden gevonden, zoo blijkt daaruit, *vooreerst:* dat al de HSS. die daarvoor gebezigd zijn, in dit opzigt evenzeer verhaspeld zijn geweest op de wijze als ik zoo even heb opgegeven en dus waarschijnlijk zijn voortgekomen uit eene zelfde bron, die hare oorspronkelijke zuiverheid reeds verloren had; *ten andere:* dat uit de vergelijking van die onderscheidene edities minder baat te halen is dan men in een ander geval zou verwacht hebben.

Wat deze vergelijking mij voor de verbetering van den Latijnschen tekst heeft opgeleverd, bepaalt zich louter bij kleinigheden; met uitzondering echter van eenige voortreffelijke lezingen van de Delphensis, die ik boven reeds p. 96, als even zoo vele verbeteringen van de Vulgata heb medegedeeld, welke ik hier dus niet behoef te herhalen evenmin als de enkele emendaties die vroeger in mijn Glossarium zijn opgegeven.

Meer heil daarentegen is te verwachten uit die later in Duitschland verschenen geschriften van gelijksoortigen inhoud, waarvan ik boven gesproken heb. Hierin toch vindt men somtijds de verzen van onzen Versificator, zoo het schijnt, geheel onbedorven; zoodat men haast vermoeden zou dat de vervaardigers daarvan geen gedrukt exemplaar van de P. C. gebruikt hebben, maar slechts een HS. doch dat beter was dan het gedrukte. Om niet te uitvoerig te worden, zal ik hier nu, zonder op te geven wat ook uit die bronnen had kunnen geschept worden, slechts vermelden hoe en waarom het mij toeschijnt dat de Latijnsche tekst van de Proverbia Communia zal kunnen verbeterd worden.

Buitendien vooronderstel ik dat ook nog eenig nut zal kunnen getrokken worden uit sommige andere verzamelingen van Versus Proverbiales, welker titels in grooten getale door Nopitsch en Duplessis worden opgegeven; waaraan dit tweetal kan worden toegevoegd, dat aan die Bibliographen onbekend gebleven is:

A. F. Bone, *Sertum Polyantheum ex variis flosculis contextum.* Bregae 1672.

Joseph. Gatti, *Sales poetici proverbiales et faceti, ad condimentum honestae conversationis, recreationem et eruditionem simul studiosae juventutis collecti.* Viennae Austriae 1708.

Doch de zekerheid van die vooronderstelling zal ik niet eerder kunnen geven, voordat mij het geluk zal wedervaren zijn deze en andere zeldzame geschriften onder mijne oogen te krijgen. Intusschen waag ik het nu reeds van wal te steken en zal mij in het roeijen behelpen met de riemen die ik heb.

☞ Bij het behandelen van de volgende corrupte verzen zal ik den Hollandschen tekst van de *Delftsche* uitgaaf opgeven; doch voor het Latijn den tekst van de *Vulgata* d. i. van den nadruk van *Hoffmann.*

15.

Als tkint verdroncken es so stoptmen den put.

Sero fugatur aqua, submersus erat puer aqua.

Voor *fugatur*, dat bezwaarlijk verstaan wordt, weet ik geen beter woord dan *tegetur*. In plaats van het laatste *aqua*, hetwelk het metrum niet toelaat, zou men kunnen schrijven *unda*; want, dat dit niet slechts van golvend water gezegd wordt, blijkt uit Ovidius Fast. 1. 215. *Sic, quibus intumuit suffusa venter ab unda, Quo plus sunt potae, plus sitiuntur aquae.* Doch het is eenvoudiger te schrijven *a qua*; in welke emendatie de overtollige praep. niet behoeft te hinderen bij eenen Versificator, die elders (686) schreef: *Laeditur a stimulo, quicunque fricatur ab illo.*

16.

Als die oude hont bast so salmen wtsien.

Latrans annosus foris aspice queso molosus.

De Nominativus participii geeft geen zin; men schrijve daarom

Latrant annosi, foris adspice quaeso, molosi.

Mogt iemand echter de Pluralis hinderen, die evenwel te verdedigen is met Horat. Sat. 11. 6. 114., die schrijve:

Si latrat annosus, foris adspice quaeso, molosus

en beroepe zich, voor de correpta prima in het verbum, op het gezag van Phaedrus V. 10 7. en Avienus Arat. 283.

21.

Als deen hant dander dwaet so synse beyde schone.

Utraque mundantur, reliqua dum palma lavatur.

Stellig heeft de Versificator geschreven *mundatur;* en welligt ook *palmâ dum palma lavatur.* Zoo althans had hij het behooren te doen naar het voorbeeld der Ouden. Men kent van Epicharmus ap. Aeschin. Dial. 111. 6. *Ἁ δὲ χεὶρ τὰν χεῖρα νίζει* en van Seneca Apocoloc. 9. 6. *Manus manum lavat.*

25.

Alst yser heet es so salment smeden.

Ferrum quando calet cudere quisque valet.

Voor den zin van het spreekwoord zal beter passen:

Ferrum quando calet, cudere quemque decet.

Zoo zegt ook Tunnicius 85.

Cudendum ferrum quando micat igne calenti.

26.

Aleert gras ghewast soe es die henxt doot.

Tunc moriatur mannus, dum gramina protrahit annus.

Het metrum vordert òf *Tunc moriatur equus* òf *Tunc moritur mannus.* Het laatste verdient de voorkeur, omdat het de minste verandering behoeft en vooral omdat het den dubbelen rijmklank geeft. Aan het Hollandsch zou echter nog meer beantwoorden:

Ante cadit mannus, quam gramina protrahit annus.

24.

Alsmen den hont slaen wilt so heeft hi leer gheten.

Qui catulum cedit, coreum fert ipse comedit.

Onze Versificator gebruikt *fert* elders (697) in de beteekenis van *dicit, ait.* Zoo zal het ook hier moeten verstaan worden. Ik zou dan echter nog wel willen schrijven *feret* en de woorden aldus interpungeren:

Qui catulum caedit: „Corium" feret „iste comedit."

27.

Also seer screyt hy die na screyt als voere.

Tantum post flentes flent ut sunt ante gementes.

Voor *sunt* meen ik te moeten schrijven *flent*; of met meer verandering:

Tantum post flentes quantum flent ante gementes.

42.

Also langhe gaet die cruyke te water dat si brect.

Tot reisas ad aquas facit hydrias quot luit ipsas.

Men schrijve natuurlijk *hydria.* Doch wat moet *hydria luit aquas* beteekenen? Ik meen te moeten lezen *quod ruit* of *perit*; waarbij dan echter *ipsas* overblijft als stopwoord bij *aquas.* Dit zal evenwel niet noodig zijn als men schrijft:

Tot reisas in aqua facit hydria, quod ruit ipsa.

want dat *in* alsdan eenen Abl. bij zich krijgt, waar wij een Acc. zouden zetten, behoeft ons niet te hinderen in onzen Versificator die dit meer doet. (Zie o. a. 479.)

47.

Also menich lant so menighe zeede.

Dic patrie quot sunt harum mores scio tot sunt.

Deze regel, die naar interpunctie smakt, worde dus geschreven:

Dic: Patriae quot sunt? Harum mores (scio) tot sunt.

Het absolute *scio*, elders (888) *scio clare*, behoort tot de stopwoorden, waarvan onze Versificator zich bedient, om den regel vol te maken.

48.

Alle slaghen en raken niet.

Non ledunt neque sic rem tangunt verbera queque.

Het ingeschovene *sic* vult wel het ontbrekende in het metrum aan, doch is zonder beteekenis en geeft het verloren rijm niet terug. Men schrijve:

Non laedunt aeque nec tangunt verbera quaeque.

52.

Al eyer in die panne daer en comen gheen kieken af.

Ex frixis ovis pullus nunquam venit ullus.

Het ter verkeerder plaatse invallend rijm zal kunnen hersteld worden door omzetting van *pullus:*

Ex frixis pullus ovis nunquam venit ullus.

63.

Alle ding es een wile.

Stant modica puncta mundana negotia cuncta.

Misschien is *modicâ punctâ* uit het midden-eeuwsch Latijn wel te verklaren; anders zal hier *modico* moeten geschreven worden. Onze Versificator gebruikt dit woord meermalen als subst. in de beteekenis van iets kleins:

440. *Parva manus pueri modico solet illa repleri.*
547. *Pro modico, cari, nolite cani similari.*

80.

Alst water ouer die corue gaet salmen tscip osen.

Fundo stans unda iacitur de mare profunda.

Voor *de mare* schrijve men *de nave*; en, om de gebiedende strekking van het spreekwoord, *iacitor*.

86.

Also wee wort den naghel als den gate.

Penam consimilem tolerant clavis atque foramen.

Voor *clavis* zal *clavus* noodig zijn; doch, wil het metrum niet geschonden zijn, dan schrijve men:

Poenam consimilem clavus fert atque foramen.

90.

Als die hont dbeen heeft so heft hi sinen staert.

Dat dorsum canis, os eius quando venit in os.

Het mag betwijfeld worden of de hond die zijn staart opheft, kan gezegd worden *dare dorsum*. Voorts hebben *ōs, oris* en *ŏs, ossis* juist de verkeerde plaats gekregen; terwijl ook nog gezondigd is tegen de quantiteit van *in*. Om die fouten te verhelpen maak ik de woorden tot een pentameter:

Stat dorsum canis, os quum venit eius in os.

91.

Al niet sonder ghelt.

Est nihil et nihilum sine prompta pecunia totum.

De blik op *sonder gelt* heeft den overschrijver *sine* in de pen gegeven; waardoor het metrum schromelijk geschonden wordt. Onze Versificator zal wel *nisi* geschreven hebben.

102.

Als die wolf out wort riden hem die crayen.

Cornix saepe lupum non effugit inveteratum.

Het Latijn zal beter aan het Hollandsch beantwoorden, als men schrijft: *Cornices lupulus non effugit inveteratus.*

103.

Alle dreyghers en vechten niet.

Non omnis pugnat minans qui fortia clamat.

Hetgeen aan het metrum te kort schiet, zal door *minitans* kunnen aangevuld worden.

104.

Alsmen den boghe te wijde spant so berst hi gaerne.

Extensus arcus rumpitur hic nimium.

Om metrum en rijm te herstellen schrijf ik:

Extensus nervus rumpitur hic citius.

105.

Also goet es een boeue sittende als staende.

Stans scurro ve sedens est velut equivalens.

Ook hier, even als elders (426) zal de vorm *scurro* moeten gebannen worden; men schrijve daarom:

Stans, aut scurra sedens, est tamen aequivalens.

106.

Alsmen den keerle bidt cromt hi sinen hals.

Collum curvatur, villanus quando rogatur.

Liever zou ik willen geschreven zien:

Collum curvatur villano, quando rogatur.

110.

Als tverken droomt so eest van draf.

Somnia pro siliquis sus cernit quando quiescit.

Voor *somnia*, dat de overschrijver hier bragt, die het oog had op *droomt*, zal *omnia* moeten geschreven worden. Het ontstelde rijm zal door verplaatsing kunnen terugkeeren:

Pro siliquis cernit sus omnia, quando quiescit.

113.

Bedwonghen liefde ende gemaecte verwe gaen zaen of.

Decrescit factus color et amor ipse coactus.

Hetgeen aan de quantiteit van *et* ontbreekt, zou elders gemakkelijk te vinden zijn door *atque*; doch vermits onze Versificator zich overal onthouden heeft van zamensmeltingen, zal het raadzaam zijn te schrijven *color et calor;* welk laatste woord in de beteekenis van *amor* reeds bij Ovidius voorkomt Met. XI. 305. Nog liever zou ik echter schrijven:

Decrescit factus color, aestus et ipse coactus.

122.

Borghen plegen node te ghelden.

Solvit pro reliquo iam nemo libenter amicus.

Voor *amicus* schrijf ik liever *amico;* waardoor ook het rijm hersteld wordt.

140.

Beter onbegonnen dan ongheeynt.

Non valet inceptum, fuerit nisi finis adeptus.

De vorm *inceptus*, die voor het rijm noodig is, kan verdedigd worden door het gezag van Nepos Iphicr. 2. *Idem, subsidio Lacedemoniis profectus, Epaminondae retardavit inceptus.* en Valer. Flaccus Argon. VI. 124. *Et inceptus iam lancea tennit heriles.*

142.

Besceten coe besceten calf.
Ex vili vacca vitulus vilis generatur.

Men schrijve, om het verloren rijm te herstellen:
Est vilis vitulus vacca vili generatus.

145.

Cleen ghewin hout den groten hoestoel tsamen.
Conservat magna parum lucrum cumulata.

Niet slechts zou *parum* den genit. *lucri* vorderen, maar strijdt ook tegen het metrum. Men schrijve dus *parvum*.

152.

Colen en wart nyet ghemaect op eenen dach.
Facta die nulla fuit ipsa Colonia facta.

Voor een van die beide *facta's* — en dan liefst voor het eerste — zou ik willen schrijven *sancta;* desnoods *sacra* of *alta*. Ook aan het vreemde gebruik van *nulla* voor *non una*, zal men kunnen te gemoet komen, zoo men schrijft:
Sancta die sola non ipsa Colonia facta.

158.

Daer den tuyn laechst es daer climtmen ouer.
Sepes calcatur ubi pronior esse videtur.

Die den dubbelen rijmklank verlangt, schrijve:
Sepes calcatur, qua pronior esse putatur.
Eigenlijk vordert de proverbiale dictie te schrijven:
Seps ibi calcatur, ubi pronior esse putatur.

161.

Daer die duuel niet comen en can daer sent hi sijn bode.
Preco venit Sathane, quo nil valet ipse venire.

Voor *nil* moet klaarblijkelijk *non* gelezen worden.

166.

Die vten oghen es is vter herten.
Qui procul est oculis, procul est a lumine cordis.

Voor *lumine* zal beter passen *limine* of *limite*.

170.

Den vuylen valt dat vuyle.
Accidit ex merito rerum pars pessima pravo.

Indien de beteekenis van *den vuylen* goed is opgegeven in het Glossarium, dan zal voor *pravo* moeten staan *pigro*. Voor *rerum*, dat hier vrij overtollig staat, zou kunnen geschreven worden *semper*.

179.

Den naecten es quaet beroeuen.
Nudum privare grave fit re vel spoliare.

Voor die onbehagelijke drie monosyllaba zou ik liever schrijven *vel rebus*, of *vel tunica* of *vel chlamyde*, met weglating van *fit*, dat best kan gemist worden.

194.

Die verre loopt ende luttel coopt
es die wech lanc so berout hem die ganck.
Qui procul excurrit et nil mercatur ibidem,
si via sit longa, rediens tristatur hic idem.

In dit distichon, dat tot een ander soort van verzen behoort (zie Verhand. bl. 42) zullen de vrijheden niet mogen geduld worden, welke in de Versus leonini worden toegestaan. Men schrijve:
Qui procul excurrit, sed nil mercatur ibidem,
Si via longa fuit, rediens tristatur hic idem.
waardoor ook het rijm in het midden hersteld wordt.

196.

Die weecste hoeft dat quaetste vanden reepe.
Inops peiorem restis tenet undique partem.

De overschrijver heeft gemeend dat *inops* even goed was als *pauper*, omdat het van gelijke beteekenis is; ongelukkig echter, dat het metrum dit woord hier niet toelaat.

200.

Den boom en valt ten eersten slaghe niet.
Est arbor dura decies ferenda casura.
Arbor per primum quevis non corruit ictum.

De eerste regel vordert natuurlijk *ferienda* of wel *caedenda*. Doch in de quantiteit van *casura* heeft de Versificator zich tot een misgreep laten verleiden door de overige tempora van dit verbum. In den tweeden regel is de omzetting *non quevis* verkieslijk.

201.

Die scorfste es haest ghebloetreyst.
Vir quem tormentat scabies cito valde cruentat.

Voor *cito valde*, dat het metrum niet wel toelaat, zou kunnen geschreven worden *persaepe*.

208.

Den tijd die lijt.
Transit ut aqua fluens tempus et hora ruens.

De overschrijver heeft zich door een synoniem woord laten verleiden, dat het metrum hier niet toelaat. Hier moet staan:
Transit, ut unda fluens, tempus et hora ruens.

210.

Die met woluen omgaet moeter na huylen.

Si lupus ipse lare secum debes ululare.

Wat *lare* hier beteekenen moet, is duister. Welligt behoort het tot de stopwoorden van onzen Versificator, waarop ik vroeger gewezen heb in de Verh. bl. 17. Ik waag het daarom te schrijven:

Si lupus est, care, secum debes ululare.

Het hier gebruikte *secum* voor *cum illo*, moet ik onzen Versificator laten behouden, die elders (288) schreef:

Abs re qui vadit, res sibi nulla cadit.

218.

Die alle den lieden den mont sal stoppen behoeft veel (meels.

Farris habet multum qui cunctis obstruit ora.

Het verstoorde rijm zal kunnen hersteld worden door *Farra colat multa*. Doch voor het Hollandsch zal beter passen:

Farris eget massa, qui cunctis obstruat ora.

219.

Die hem seluen niet en doech en doech niemant anders.

Non valet alteri qui malus ipse sui.

Om *alteri*, dat volstrekt niet kan gedoogd worden, te kunnen bannen, veroorloof ik mij dezen pentameter aldus te schrijven:

Utilis est nulli, qui malus ipse sibi.

of wel, om iets minder van de Vulgata af te wijken:

Non bonus est ulli, qui malus ipse sibi.

225.

Die mi lief doet beraet mi een sorghe.

Pondus curarum gravat hunc cui fecero carum.

In deze redactie van het Latijn is de actieve persoon in den passieven overgegaan. Wil men dit herstellen, dan schrijve men:

Pondus curarum gravat is, qui dat mihi carum.

Welligt dat *Pondere* nog beter is.

226.

Die kinder wint muet kinder houden.

Est puer alendus a patre simulque tenendus.

De blik op *houden* schijnt hier geleid te hebben tot het schrijven van *tenendus*, waar stellig *tuendus* beter zou passen. Doch het metrum dat in *alendus* hapert, weet ik niet te herstellen.

229.

Die qualic sprecet verliest een goet zwighen.

Perdo silere bonum, dum loquor ipse malum.

Prava loquens vere perdit silere suave.

De tweede regel is een bijvoegsel, dat slechts in de Delphensis gevonden wordt. Het metrum, dat in de beide laatste woorden mank loopt, is dus te verhelpen:

Prava loquens vere perdit mox suave silere.

231.

Die voerdeel hebben wilt moet voerdeel doen.

Vis ut honoreris semper probos venereris.

Het metrum is geschonden in *probos*, waarvoor *castos* of welligt *canos* moet staan. Buitendien zou de laatste coniunctivus beter vervangen zijn door een imperativus. Ik schrijf dus:

Vis ut honorere, semper canos reverere.

232.

Die biden weghe tymmert heeft vele berechs.

Mille docent hominem prope callem qui struit idem.

Door verandering van ééne letter zal het worden *edem* d. i. *aedem*; want de diphthongen gebruikt onze Versificator niet.

234.

Die wat hout heeft wat.

Si serves quod habes, hoc commendant sapientes.

Indien het achterste gedeelte van den regel goed is, dan zou ik of voor *Si* willen schrijven *Tu*, of *quid* voor *quod*. Doch welligt is het raadzamer te schrijven:

Si serves, quod habes, commendant te sapientes.

236.

Die van dreyghen sterft salmen met dreeten ouerluden.

Qui moritur minis, compulsabitur sibi bombis.

Voor het futurum, dat het metrum ontstelt en ingevoerd werd door den overschrijver die zijn oog op het Hollandsch geslagen had, schrijve men: *compulsatur* of *compulsetur*. Voor *sibi* zou dan het best *cito* passen. Doch *minis* heeft niet de behoorlijke quantiteit. Om dit te verhelpen zou ik willen schrijven:

Si moriere minis, compulsetur tibi bombis.

248.

Die wel betaelt mach weder borghen.

Huic creditor prestat creditum qui solvere curat.

Het dubbel ontstelde metrum zal aldus kunnen te regt komen:

Creditor huic praestat, qui credita solvere curat.

256.

Die men ghesegghen can die machmen raden.

Vis informari, valeo tunc consiliari.

Bij het verzwijgen van *si* is eene andere interpunctie noodig:

Vis informari? valeo tunc consiliari.

Welligt dat nog voor *tunc* moet geschreven worden *tibi*.

257.

Die men raden mach mach men helpen.

Utere consiliis et a multis ipse iuveris.

Bij *et* zou noodig zijn *iuvaberis*; men schrijve dus:

Utere consiliis ut multis ipse iuveris.

258.

Die sijn vader niet horen en wil die hoert dick sijn
Audiat hic vitricum spernens audire parentem. **(stiefvader.**

Het verloren rijm zal kunnen hersteld worden door:

Audiet hic vitricum, patrem qui spernit amicum.

260.

Die verwinnen wilt leer verdraghen.
Disce pati, si vis tu victorum fore civis.

Indien de lezing goed is, moet *civis victorum* beteekenen *socius, unus victorum*. Het is welligt gewaagd *coelorum* te schrijven, omdat in het spreekwoord daarop niet gewezen wordt. Ik weet niet beter dan *civis* voor een stopwoord te houden even als *care, vir amice* enz. en schrijf dan:

Disce pati, civis, victorum si fore tu vis.

264.

Die alle telgheren ontsiet en vare te woude iaghen niet.
Non venit ad silvam, qui cuncta rubeta veretur.

Hoe onberispelijk deze regel, zoo hij elders stond, zijn moge, vermoed ik toch dat hier, om het verloren rijm te herstellen, zal moeten geschreven worden:

Non venit (= eat) *ad nemora, quem terrent cuncta rubeta,* voor welke laatste woorden ook zou kunnen staan: *timuit qui cuncta rubeta* of: *qui temnit c. r.*

265.

Diemen ontsiet gheeft men tsine.
Quod suum genti datur undique magni potenti.
Qui potens et nequam partem conferimus equam.

In den eersten regel heeft de Delftsche uitgaaf te regt:

Quodque s. g. d. u. magnipotenti.

In den tweeden regel meen ik te moeten schrijven:

Quisque potens nequam partem sectabitur aequam.

Of welligt beter: *nanciscitur aequam.*

268.

Die onghebeden te houe comt sit achter die dore.
Retro sedit ianuam non invitatus ad aulam.
Assideat ianuae non invitatus honeste.

Het metrum gedoogt het woord *ianua* zoomin in den eersten als in den tweeden regel; weshalve dit door *porta* of des noods door *valva* zal moeten vervangen worden. Bij *retro*, dat nog te verdedigen is, zou *sedit* (welk perf. buitendien ongepast is) in *sedet* moeten overgaan; terwijl echter een futur. verkieslijker is of wel een coniunctiv. even als in den tweeden regel. Om aan deze gebreken te gemoet te komen, zou men kunnen schrijven:

Post sidat portam non invitatus ad aulam.
Assideat portae non invitatus honeste.

272.

Diet wel gaet heeft menighen vrient.
Cui bene succedit, huic multus amicus obedit.

Zoo goed *multus obedit* zou wezen, zoo slechts *is multus amicus obedit.* Men schrijve:

Cui bene succedit, hic amicos saepe videbit.

280.

Dwasen hebben voerdeel in allen landen.
Blas est exemptus et a legibus undique demptus.

Het metrum vordert dat de praep. *a* geschrapt wordt. Over *Blas* is in het Glossarium gesproken.

296.

Droom is also waer als hi wäs ouer hondert iaer.
Deludunt homines nunc somnia quod vetus est mos.

Het verloren rijm kan hersteld worden indien voor *homines* geschreven wordt *multos* of *cunctos.* Welligt nog beter:

Deludunt homines nunc somnia; quae vetus est res.

Bij Tunnicius 451 moet *more* gelezen worden:

Somnia deludunt animos de morte vetusto.

302.

Die der padden thooft afbijt troost hem tfenijns.
Vires bufonis non curat qui caput optat.

Behalve dat het rijm op eene verkeerde plaats invalt, meen ik nog twee fouten in dezen regel te zien. Men schrijve:

Virus non curat, bufonis qui caput occat.

Dat *occat* vond ik in de Ed. Delph. Van dat verbum schrijft Festus: *Occare Verrius putat dictum ab occaedendo*; en zoo wordt het gebruikt door Varro R. R. 1. 31. Bij den lateren dichter Palingenius 11. 124 leest men *messes occandae.*

308.

Die wel doet die baet es sijn.
Res bene quisquis agens, lucra sit inde ferens.

Bij *quisquis* zou *agit* moeten staan. Men schrijve daarom:

Res bene quisque gerens lucra sit inde ferens.

309.

Dat den been goet es dats der leersen quaet.
Quo crus salvus erit, ocrea saepe perit.

Dewijl *salvum* hier niet kan gezet worden, zal *pes* in de plaats van *crus* moeten komen in dezen pentameter.

312.

Die misdadighe heuet scelden op strate verloren.
Clauditur os huius, sunt palam crimina cuius.

Onze Versificator heeft waarschijnlijk geschreven: *publice;* waarvoor de overschrijver zal gemeend hebben straffeloos het synonieme *palam* te mogen plaatsen, niet wetende dat de eerste syllabe van dit adv. altijd kort is.

214.

Die catte es gheerne daermense clout.
Vult ubi fricatur fore catus ubique feratur.

Voor *fricatur*, dat het metrum niet toelaat, past wel *mulcetur;* en beter nog *tractatur* of *palpatur*. Doch wat *feratur* beteekenen moet, begrijp ik niet. Men zou kunnen schrijven *cibatur;* of des noods *voratur*. Liefst schrijf ik echter:

Vult, ubi tractatur, fore catus, quove vocatur.
of: *Est, ubi palpatur catus vel vociferatur.*

217.

Die gheringhe gheloeft es haest bedroghen.
Qui leviter credit, deceptus cito recedit.

Voor *cito*, dat het metrum niet toelaat, schrijf ik *saepe*.

224.

Een dwaes maect veel dwasen.
Unus blas multos facit per secula stultos.

Het metrum vordert of *fecit* of *faciet*. Over *blas* is vroeger (280) gesproken.

225.

Een man gheen man.
Solus quando datur quasi nullus homo reputatur.

Indien de beteekenis van dit spreekwoord is hetgeen in de Regula Iuris bepaald wordt *Unus testis, nullus testis* (cf. l. 9 § 1 Cod. IV. 20. Minuc. Felix Oct. c. 40. et Pistorius Thes. Paroem. Germ.-Jurid. VIII. 70.) welke Ritzius p. 640 aldus teruggeeft:

Unius haud pluris quam vox nullius habetur,

zou ik zeer genegen zijn hier te schrijven:

Solus quum fatur, quasi nullus homo reputatur.

In die beteekenis heeft ook Tunnicius 425 dit spreekwoord opgevat; immers vertaalt hij het aldus:

Unus homo nihil est; dicto non credimus uni.

228.

Een luttel voerdeels doet een man wt sijn cleder gaen.
Exuet vir tunicam quis pro lucro peramatam.

Onze Versificator zal geschreven hebben *Ponet;* hetgeen wel elders, maar niet hier, straffeloos met *exuet* kan verwisseld worden.

231.

Een scandich brocke es gheringhe gheten.
Fertur inhonestus bolus est cito labe comestus.

Inhonestus strijdt met het metrum; ook is *labe* bij dat adiect. vrij overtollig. *Fertur* beteekent: *proverbium est*, even als in 469. Men schrijve dus, met opoffering van het dubbele rijm:

Fertur: Probrosus bolus est cito saepe comestus.

239.

Een mach wel te laet tot sijns selfs huys comen.
Sepe domum propriam vir invenit undique clausam.

Om de vereischte quantiteit aan *vir* te geven, zal het noodig zijn voor *invenit* te schrijven *comperit*.

240.

Een yghelijck behaecht sijn minneken al eest besnot.
Quamvis fedatur polipo, placet id quod amatur.

Het laatste woord van het Hollandsch wordt voldoende teruggegeven door *foedatur*, zoodat *polypo* overtollig is; hetgeen buitendien door het metrum niet geduld wordt. Men schrijve:

Quamvis foedatur, cuivis placet id quod amatur.

Tunnicius, die het spreekwoord letterlijk overnam, vertaalt dit ook eenvoudig 466:

Quisque sua gaudet, quamvis sit turpis, amica.

241.

Een luttel schande warmt wel ende maect scoene verwe.
Scandala me vere calidum rubiumque fecere.

Dat voor *rubium* waarschijnlijk òf *rubrum* òf *rubidum* moet geschreven worden, is reeds in het Glossarium gezegd. Voor *scandala*, dat onze Versificator meermalen gebruikt, zal het niet noodig zijn *crimina* te schrijven; doch *fecere*, dat het metrum niet toelaat, moet door een ander verbum vervangen worden. Bij gebrek aan beter, noem ik *dedere*.

242.

Een blint man scoet een quackele.
Visa coturnix ceci periisse sagitta.

Het geschonden metrum en het verloren rijm zijn te herstellen door omzetting van de twee eerste woorden *coturnix visa*. De vrijheid om de prima in *coturnix* lang te gebruiken, ontleen ik uit Lucretius IV. 648. *At capreis adipes et coturnicibus auget.*

247.

Eenen dach verleent dat een heel iaer weighert.
Sepe dat una dies quod totus denegat annus.

Hoezeer de regel onberispelijk is, meen ik toch dat, om het rijm terug te brengen, zal moeten gelezen worden:

Saepe dies unus dat, totus quod negat annus.

248.

Eenen claren dach verdrijft vele vuylder daghen.
Una serena dies multarum nubula pellit.

Ook deze regel is vrij onberispelijk; zoo men althans *nubila* schrijft. Het rijm zal intusschen aldus kunnen gevonden worden:

Una serena dies multas pellit cito nubes.

249.

Een hont en es niet langhe aen een worst ghebonden.

Non canis ad hillam ligatur, mordet ad illam.

De aan het vers ontbrekende syllabe zal *religatur* kunnen geven. *Ad* voldoet niet aan het metrum. Bij *non*, en vooral bij *ut*, zou de coniunctivus passen. Ik schrijf daarom:

Cum canis ex hilla religatur mordet in illa.

250.

Een yeghelick bidde dat hem god helpen moet.

Quisquis roget Christum vivens ut adiuvet ipsum.

Zoo gemakkelijk het geschonden metrum in *quisquis* te herstellen is, zoo moeijelijk is dit in *ut*. Doch wat moet *vivens* hier? Ik waag het, aan den jongsten dag denkende, te schrijven:

Quisque roget Christum, veniens ut liberet ipsum.

258.

God wreect al eest lanck.

Pungit longa nimis tarde pravum deus opus.

In de Delftsche uitgaaf staat *Punit longanimis*, hetgeen ligt ontstaan is uit *longanimus*. Doch met *opus* weet ik geen raad; omdat de eerste syllabe altijd kort is. Welligt past hier:

Punit longanimus tarde pravos deus actus.

260.

Ghelt es goede ware.

Extat mercatum nunc prompta pecunia gratum.

Het eerste woord is onverstaanbaar; en *nunc* beperkt te veel. Men schrijve dus met een ander stopwooord:

Praestat mercatum cito prompta pecunia gratum.

264.

Gheleent ghelt selmen al lachende betalen.

Mutuo quod debes, ridendo solvere debes.

Het metrum vordert *mutua quae debes* = *capies* of *sumes*.

266.

Gheuen ende weder gheuen hout die vrientscap tsamen.

Alternando boni nos munere sumus amici.

Daar *sumus* tegen het metrum strijdt, schrijve men:

Alternando boni nos dona manemus amici.

267.

Gheghetens broot salmen ghedencken.

Sit cordis festum, panem cogitare comestum.

Het geschonden metrum in *cogitare* is waarschijnlijk de schuld van den overschrijver. Onze Versificator zal geschreven hebben *reputare* of *meminisse*.

268.

Goede groete maect goede antwoerde.

Qui gratum dat ave, responsum datque suave.

Tegen over *dare*, behoort te staan *ferre* i. e. accipere. Ovid. Fast. II. 234. *Vulneraque alterna dantque feruntque manu.* Ook buiten die dadelijke tegenstelling, zegt men *responsum ferre*. Zie Livius III. 6. V. 32. Hier zal dus moeten gelezen worden *fertque* of *ferto*; of, zoo men *suave* liever, gelijk het behoort (zie 229), tweesylbig wil hebben:

Gratum qui dat Ave, responsum fert quoque suave.

288.

Heeren hulde en es gheen erue.

Nescit durare favor herilis scio clare.

Dat *scio clare* onder de stoplappen behoort, is vroeger (47) reeds gezegd. Voor *herilis*, dat het metrum niet toelaat, past het best *heredis*. Doch welligt heeft de Versificator *herois* geschreven; althans Tunnicius 575, die dit spreekwoord overnam, vertaalt het aldus:

Gratia non multos heroum permanet annos.

289.

Hongher maect rouwe boenen soete.

Ore dulcescit faba frigida, quando famescit.

Mellificare fabas facit esuries tibi crudas.

De twee fouten, die ik in den eersten regel meen te zien, heb ik reeds verbeterd in het Glossarium v. *famescit*. In den tweeden regel zal voor *facit* moeten gelezen worden *solet*.

292.

Herodes ende pilatus sijn versoent.

Sunt duo concordes bene nunc Pilatus, Herodes.

Om dat overtollige *duo* te bannen en het denkbeeld van *versoenen* meer te doen uitkomen, zou ik willen schrijven:

Sunt bene concordes iterum Pilatus, Herodes.

Op gelijke wijze schrijft Tunnicius 541.

Jam bene concordant Herodes atque Pilatus.

die de quantiteit in die twee namen beter geobserveerd heeft dan onze Versificator.

294.

Hi schijnt seer simpel al es sijn mantel dobbel.

Cute sub anguina latet mens sepe lupina.

In het voorste gedeelte van den regel zijn twee fouten tegen het metrum, die waarschijnlijk voor rekening van den overschrijver moeten komen; zoo als ook het hier onverstaanbare *anguina*. Men schrijve:

Pelle sub agnina latitat mens saepe lupina.

400.

Houdt v broot v comen eyer.
Observa panem, tibi protenus ova dabuntur.
Ova dabuntur eo panis servabitur imo.

In den eersten regel, welken Tunnicius 552 onveranderd heeft overgenomen, zal het verloren rijm slechts kunnen hersteld worden door *serva* en *ova*. Men dient dan te schrijven:

Panem conserva; venient tibi protenus ova.

In den tweeden regel zal het moeten zijn: *servetur in imo.* Zoo gebruikt onze Versificator ook elders (810) *in imo.* Doch de woorden *dabuntur eo* zijn duister.

401.

Hi es edel die edel wercken doet.
Nobilis est ille, quem nobilitat sua virtus.

Het verloren rijm door *ipsus* te herstellen, is welligt te gewaagd, omdat die vorm, hoe dikwijls ook bij de Comici voorhanden, niet te verwachten is bij onzen Versificator. Eer zal deze geschreven hebben:

Nobilis est verus (of *per ius*), *quem nobilitat sua virtus.*

Welligt is de ware lezing, zoo als Tunnicius 558 die opgeeft:

Quem sua nobilitat virtus, hic nobilis extat.

402.

Hi moet langhe gapen die den ouen ouergapen sal.
Qui furnum superet hiando, diu puer hiscet.
Ossitat ille diu qui furnum vincit hiando.

De ontbrekende syllabe in den eersten regel kan worden aangevuld door *superabit* of wel door *hiscendo* of *histando.* Voor het eerste is eenige waarschijnlijkheid te ontleenen uit Tunnicius 555, waar hij insgelijks het futurum besigt:

Distendet nimium os, qui vincet hiando caminum.

In den tweeden regel zou ik, om het rijm te herstellen, willen schrijven:

Oscitet ille diu, qui furnum vincet hiatu.

403.

Hi moet anxtelike ghebeeren die den duuel sal verueeren.
Se det terribilem, qui vult inferre timorem.
Horrida voce sonet, si quis demonia terret.

In den eersten regel is het verkieslijker te schrijven: *Det se t.* Doch de vermelding van den *duuel* wordt hier vergeefs gezocht.

In den tweeden regel zou bij *voce sonet* des noods *horrida* als acc. pl. neutr. te verdedigen zijn; ofschoon ik geloof dat die constructie geleerder is dan men van onzen Versificator mag verwachten. Ik vermoed daarom eer dat hij geschreven heeft *Horrida verba sonet.* Voorts is in *demonia* tegen het metrum gezondigd. Daarom zou ik willen schrijven:

Horrida verba sonet, si quisquam daemona terret.

405.

Hi es langhe doot die veerent sterf.
Mortuus ille diu defunctus quisque per annum.

Het verloren rijm laat zich herstellen, zoo men schrijft:

Mortuus hic dudum, defunctus quisque per annum.

416.

Hem sleet die peese aen beyden armen.
Perdens cuncta bona movet huius brachia zona.

Het Latijn, hoe corrupt ook, bewijst toch dat alleen de redactie van de Celen. I. (zie Verh. bl. 90.) volledig is:

Hem slayt die pese an beyden armen, der date sijn verluyst.

Weshalve ik, om dat denkbeeld terug te geven, zou schrijven:

Perdentis cuncta religantur brachia zona.

417.

Hi sprayt sinen net voer enen ouden craen.
Expertique senes capiuntur raro volucres.

Om het ter verkeerder plaatse ingeschoven *que* te kunnen schrappen, zou ik schrijven:

Expertae veteres capiuntur raro volucres.

Wel blijft dan nog gezondigd tegen het metrum in *raro*; doch deze misgreep wil ik liever laten staan bij onzen Versificator, die ook elders (786) schrijft:

Raro cadit ventus, nisi cum pluvia, violentus.

421.

Hoe die vader so es die sone hoe moeder so dochter.
Filius ut patri similatur filia matri.

Wien dat *similari* hindert, schrijve:

Filius ut patri similis, sic filia matri.

422.

Hoe hi langher leeft hoe hi sotter wort.
Quamdiu is vivit, tanto plus stultior hic fit.
Quod plus superstat fatuus eo stultior extat.

Beide regels loopen mank aan het voorste gedeelte. Voor den eersten is noodig: *Quanto plus vivit;* voor den tweeden: *Quanto plus superat.* Buitendien zou men hier ook nog *eo* éénsyllbig moeten nemen, even als bij Plautus Rud. III. 6. 38. of wel schrijven: *hoc stultior.* Nog beter echter zal het zijn te schrijven:

Quanto plus superat fatuus, dementior extat.

428.

Jammerlick ghesien es ghenoech ghebeden.
Dum videat quasi flens facies, petit hic erubescens.

De beide laatste woorden doen het metrum geweld aan. Men schrijve: *haecce rubescens;* of wel, vermits *facies* overtollig is, *Dum videat* (=*D. cernit*) *quasi flens, veniam petit hicce rubescens.*

432.

In speele ende in spotte seytmen dicke waer.

Ludo sive ioco vir verum fert aliquando,

Ofschoon onze Versificator wel *fert* voor *dicit* gebruikt (zie 84) is het echter verkieslijker hem hier te laten zeggen *vera refert.*

439.

Inden oest sijn die hoender doef.

Aut lino pullus surdescit nec venit ullus.

Voor de twee eerste woorden, die niemand verstaan kan, zijn wij geholpen door de lezing van de Ed. Delph. *Autumno*. Kende ik die niet, dan zou ik voorslaan *Augusto*, hetgeen mij in de gedachte kwam, toen ik elders vond:

Aiunt gallinas Augusti tempore surdas.

444.

Konst es goet te draghen.

A quo portatur ars, portans non oneratur.

De gedrongene constructie zou kunnen verholpen worden:

Ars quum portatur, tunc portans non oneratur.

449.

Kalfvleesch halfvleesch.

Pro cibo dimidio carnes vituli reputato.

Om het geschonden metrum te redden, zou ik schrijven:

Pro dape dimidia caro sit vituli reputata.

453.

Leent dinen vrient maent dinen viant.

Qui rem concedit socio caro, monet hostem.

Het verloren rijm zal door omzetting van de eerste woorden kunnen hersteld worden. Men schrijve dus:

Concedit qui rem socio caro, mon^e^t hostem.

454.

Lichte borden swaren op langhe weghen.

Quod leue valde grave fit onus, dum porto remote.

Het geschonden rijm is op deze wijze te herstellen:

Quod leve, fit valde grave, dum quid porto remote.

455.

Liet die dief sijn stelen die hont liet sijn bassen.

Si fur cessaret furari, nemo latraret.

Wien dat *nemo* hindert, waar van honden gesproken wordt, die zou met weglating van *furari*, dat hier toch overtollig is, kunnen schrijven:

Si fur cessaret, nunquam canis ulla latraret.

Ook Tunnicius 682 laat *furari* weg; doch diens vers is corrupt:

Fure canis nullus cessasti latrat in aula.

Men leze daar: *cessanti.*

458.

Luttel onderwindens brengt veel vreden in.

Pauca multiplicem facit intermissio pacem.

De gedachte aan het Terentiaansche *Amantium irae amoris integratio* heeft mij een oogenblik doen denken om *pauca*, dat stellig fout is, te veranderen in *pacis*. Doch dit denkbeeld ligt niet in het spreekwoord. Het zal moeten wezen:

Paucis multiplicem facit intermissio pacem.

waar *intermissio* volgens midden-eeuwsch gebruik beteekent *interventus*. Kende men die beteekenis niet uit du Cange, dan zou men onzen Versificator *intermixtio* laten zeggen.

465.

Liet die wolf sijn loepen tvolc liet sijn ropen.

Dum manet in nemore lupus, est plebs absque clamore.

Voor *clamore*, dat het metrum niet toelaat, zal hier kunnen staan *timore* of *pavore*.

467.

Lieue vrienden scelden ende versoenen bi hem seluen.

Cari rixantur, quoque per se pacificantur.

Door omzetting van *per se quoque* zal het vers in rhythmus winnen. Verlangt iemand eene tegenstelling, die schrijve:

Cari rixantur, sed mox quoque pacificantur.

469.

Mate es goet tot allen dinghen.

Fertur in omne quod est mensuram ponere prodest.

Even als vroeger (331) zal ook hier moeten geschreven worden:

Fertur: In omne quod est, mensuram ponere, prodest.

472.

Men vint veel dwasen al en sijn si niet ghescoren.

Estimo quod multi sint irrasi quasi stulti.

Irrasos multos nos credimus undique stultos.

De zin van den eersten regel gaat verloren door *quasi*. Men schrijve:

Aestimo quod multi non rasi sint quoque stulti.

In den tweeden regel is de betere lezing *cernimus* reeds opgegeven.

475.

Men derf ghenen dwaes bellen aen hanghen.

Non appendatur nola stulto more notatur.

Voor *more*, dat, behalve zijne ongelukkige plaatsing, naauwelijks te verstaan is, schrijf ik *sponte*, met deze interpunctie:

Non appendatur nola stulto; sponte notatur.

479.

Men roept den ezel niet te houe dan als hi wat dragen
Propter portanda vocatur asellus in aula. **(moet.**

De ontbrekende syllabe is te vinden door *vocitatur*. Dat *in* hier den abl. heeft, moet ons niet bevreemden bij eenen schrijver die dit meer doet. (Zie o. a. 42. 849.) En toch zou ik nog liever willen schrijven:

Ob rem portandam asinus vocitatur in aulam.

482.

Men voere een catte in enghelant si sal mauwen.
Trans mare si vehitur catus, mau vociferatur.

Die het tweesylbig rijm verkiest, schrijve: *Trans mare ducatur;* waardoor het Latijn nog meer aan het Hollandsch zal beantwoorden. Van gelijke beteekenis is hetgeen Ritzius p. 758. opgeeft:

Transvolet immensas anser licet aequoris undas,
In reditu gagag, facit ut ante, canet.

waar het zeer duidelijk is dat hij *fecit* had moeten schrijven.

491.

Men sal ten ionxten dage wel sien wie den breetsten
Judicium refert cui clunis latior heret. **(ers heeft.**

Behalve andere redenen, moet hier om het metrum geschreven worden *referet*. Dezelfde fout vindt men ook bij Tunnicius 727.

Cui maior podex, refert pars ultima vitae.

492.

Men sayt goet lant ten haluen.
Pro semilucro triticum seminamus in agro.

De uitdrukking *pro semilucro* is onverstaanbaar en in ieder van de twee volgende woorden is gezondigd tegen het metrum. Het spreekwoord beteekent m. i. *Voor het bezaaijen van goed land heeft men slechts de helft zaad noodig.* Dat *goede* land meen ik te zien in *ager luteus*, dat slechts *pro semi* behoeft bezaaid te worden. Ik zou daarom wel durven schrijven

Pro semi luteo .... agro.

Doch het tusschen in liggende stuk van den regel vordert krachtiger genezing. Bij gebrek aan beter, geef ik de keus tusschen

P. s. l. segetem plantamus in agro.
" segetem confidimus agro.
" frumentum credimus agro.
P. s. luteum frumento spargimus agrum.

498.

Men sal den lieuen buyck met staden vullen.
Cui carus venter cibat hunc tractimque decenter.

Voor *tractimque*, dat anders wel passen zou voor *met staden*, is eenvoudig te lezen *tractatque* of *impletque*.

500.

Men heet gheen koe colle si en heeft wat wits voer ha-
Dicitur hic colla, quia splendet vaccula bolla. **(ren bolle.**

Hoe het masc. *hic* hier komt is duister. Ik schrijf:

Dicitur haec colla, cui splendet vaccula bolla.

502.

Menichten breken borghen ende sloten.
Ingenti turba franguntur fortia castra.

Bij *franguntur* zou ik *claustra* geschreven hebben. Is *castra* goed, dan meen ik te moeten schrijven *capiuntur*.

504.

Menich maect een roede tot sijn selfs eers.
Sepe suum proprium facit puer ipse flagellum.

Het metrum kan *facit* niet toelaten; dit moet of *fecit* zijn of *faciet*. Voor *suum* is welligt beter *sibi*.

505.

Meest grabd meest heeft.
Qui plus scit rapere, solet is nam plus retinere.

Voor *is nam*, dat niemand verstaat, zou men kunnen schrijven *is iam*, of wel die woordjes zamenhechten *isnam*, even als men zegt *quisnam*. Doch waartoe den Versificator een woord opgedrongen, dat elders niet gevonden wordt? Beter zou men daarom schrijven *idem*; of liever *is sibi p. r.*

507.

Men sal die heuke na den wynt hanghen.
Partis erit talis toga, ventus si borealis.

Het eerste woord, zoo het goed is, zal eene gedrongene beteekenis moeten hebben. Ik meen te mogen schrijven:

Par erit et talis toga: ventus si borealis.

511.

Met onwillighe honden eest quaet iaghen.
Impromptis canibus nil venator capit ullus.

Het gewone epitheton is *invitis*. Voorts zou ik liever schrijven: *venator nil.*

512.

Met ydelre hant eest quaet hauicke locken.
Si manus est vacua, non accipitrem vocat illa.
Cum manibus vacuis nequit austur illaqueari.

In den eersten regel zal bij *manus* misschien *capit* beter passen dan *vocat*. Wil men echter dit verbum behouden, dan zal het best zijn òf *vocet* te schrijven, òf *non* in *cur* te veranderen, zoodat er dan eene vraag ontstaat.

In den tweeden regel zou ik, om het verloren rijm te herstellen, willen schrijven:

Cum vacuis austur manibus non illaqueatur.

519.

Men en kan gheen broot ghebacken sonder meel.
Panem Catharina non conficit absque farina.

Waar de naam *Catharina* bij de nieuwere dichters voorkomt, is de penultima altijd lang. Daarom schijnt Ritzius p. 212 den naam verwisseld te hebben; doch hij schreef verkeerdelijk:

Panem Justina non facit absque farina

waar het *non conficit* moet zijn. Ik zie echter geene zwarigheid per syncopen te schrijven *Cathrina*.

522.

Minen rock es mi na mer theemde naerder.
Est prope sed propior mea lanea linea vestis.

Hoe het rijm in dezen regel moet gebragt worden, heb ik nog niet kunnen vinden. Om eenigen zin te krijgen dient *mea* in *quam* veranderd; anders toch zou *lanea* ablat. moeten zijn.

526.

Met den ketiven rechtmen tscip.
Declinans navis levatur in equore pravis.

De ontbrekende syllabe is te vinden door *relevatur*.

527.

Met enen verdrincten kinde eest goet spelen.
Ludo quod absterso damno puero scio merso.

Indien de woorden van dezen regel niet vervalscht zijn, zal *absterso damno* moeten beteekenen *sine damno*, *impune*. Eenigzins gelijk, doch zuiverder gedacht, schreef Ovidius *demto fine* voor *in perpetuum*, *sine fine*; en elders *pulso pudore* voor *sine pudore*.

Het vers schijnt hopeloos bedorven; vooral om het gemis van *cum*.

528.

Men moet den pijl dick schieten naden boute.
Post pilum pila mittantur non sine causa.

Om het Latijn aan het Hollandsch te doen beantwoorden, waarmede het nu in tegenspraak is, schrijve men:

Post pilum pila mittuntur vel sine causa.

538.

Na groote druechte comt dic groot reghen.
Inundans pluvia sequitur post tempora sicca.

Voor *inundans*, dat het metrum schendt, past *exundans*.

542.

Natuere gaet bouen leere.
Artem natura superat, dant hec sua iura.

Het laatste gedeelte van den regel, dat slechts tot aanvulling dient, is niet wel te verstaan. Eenen dragelijken zin zou *huic* geven; doch welligt is het beter te schrijven:

Artem natura superat; habet haec sua iura.

548.

Nature trect meer dan seuen essen.
Plus vi naturae septem bobus trahe iure.

De imperat. past niet te best. Indien het metrum dit gedoogde, zou ik willen schrijven *trahes* of wel *vis naturae ... trahit*. Nu dit niet kan, schijnt *traho* het verkieslijkst.

550.

Niet so quaet ten es erghens toe goet.
Nil est tam pravum quin ad quemque valet usum.

In *quemque* hapert het metrum; en *quin* met den indic. is niet wel toetelaten. Men schrijve dus:

Nil est tam pravum, quod nullum prosit ad usum.

of *quin ullum prosit ad usum*, of *quin quendam prosit a. u.*

Wil men over eene grootere verandering heenstappen, dan kan het dubbel rijm gevonden worden:

Tam male nil cusum, quod nullum prosit ad usum.

551.

Na vastelauent comt altees die vasten.
Hec sunt consueta comitari tristia leta.
Parte gaudebis, nam post tua gaudia flebis.

Omdat slechts van ééne zaak gesproken wordt, zal het beter zijn te schrijven *Hoc est consuetum;* waarop dan volgen moet *laetum*.

In den tweeden regel zal voor *parte* moeten staan *parce*.

553.

Na den goeden houder comt een goet verterer.
Prodigus est natus qui de parco patre natus.

Om meer dan eene reden is het verkieslijker te schrijven, zoo als ik ook vermoed dat onze Versificator geschreven heeft:

Prodigus est natus de parco patre creatus.

Hetzelfde spreekwoord staat bij Ritzius p. 588.

Quod parens servat, prodigus ore vorat.

waar stellig *parcus* moest geschreven zijn.

560.

Om die minne vanden smeere
lect die catte den candeleere.
Pinguis amore lucri lambunt candelabra cati.

Het woord *lucri* komt mij hier zeer verdacht voor. Welligt moet het *lychni* zijn. Doch even goed kan hier een epitheton schuilen, dat bij *cati* behoort, vermits *pingue* zeer wel voor subst. kan doorgaan.

562.

Ommate en stont niet langhe.
Quilibet excessus mutat continuo gressus.

Voor *continuo*, dat het metrum niet toelaat, moet een ander woord gezocht worden. Bij gebrek aan beter, zou men kunnen schrijven:

Quilibet excessus magnus mutat cito gressus.
of *Quilibet excessus mutant hominis cito gressus.*

565.

Onghewoen riden maect den eers zeer.
Ladditur in clune vir raro solens equitare.

Voor *raro* zou men kunnen schrijven *non saepe*, met weglating van *vir*. Doch vermits onze Versificator de laatste van *raro* meermalen (417) kort gebruikt heeft, is het welligt raadzaam hier niets te veranderen; en zelfs ook het praes. part. *solens* te behouden, omdat het zich laat verdedigen uit Plautus Amph. 1. 1. 48.

Si dixero mendacium, solens meo more fecero.

Cf. Cas. V. 1. 14. Epid. II. 2. 58.

566.

Onghelike scotelen maken schele oghen.
Luscos dissimiles oculos faciunt mihi lances.

Luscus beteekent *eenöogig*, niet *scheel* — dit zou *strabus* moeten zijn; doch dit laat het metrum niet toe. Indien onze Versificator ditzelfde woord niet ook elders (116) verkeerd gebruikt had, zou ik hem laten zeggen *tristes* en om de constructie gladder te maken, alsdan schrijven:

Lances dissimiles oculos faciunt mihi tristes.

568.

Ongheleyde eyer sijn onseker kieken.
Ex ovis pullus non natis sero fit ullus.

Uit het voorbeeld van latere dichters is *sero* te verdedigen, wat het metrum betreft; weshalve ik dit vroeger (15) zonder bedenking heb laten staan. Doch hier is voor den zin welligt beter *non venit ullus*; of *quando fit ullus?*

570.

Onkonde maect onminne.
Ut notos clare non notos quis scit amare?

In het overtollige *clare* schuilt het stopwoord, dat onze Versificator meermalen (210. 662) gebruikt. Men leze:

Ut notos, care, non notos quis scit amare?

574.

Oude vaten leeken gaerne.
Ex veteri more vas est vetus absque liquore.

Door *est* wordt de zin van het spreekwoord niet teruggegeven; immers zou dit beteekenen dat het vat reeds ledig was. Men schrijve:

Ex veteri more: fit vas vetus absque liquore.

En zoo zegt ook Tunnicius 814.

Perfluit antiquum dolium, vel more vetusto.

575.

Oude leersen behoeuen vele smeers.
Si vetus est ocrea, multum de sumine sumit.

Om het verloren rijm terug te geven schrijve men:

Si vetus est ocrea, sumit de sumine multa.

Of liever, omdat *multa* toch wel eenigzins verdacht schijnt:

Ocrea, si veterat, multum de sumine sumet.

585.

Op een quade reyse machmen veel verslaen.
Si tibi reisa dura licet hinc tibi scribere plura.
Ascribe plura, si reisa fuit tibi dura.

Wie zich mogt ergeren aan het woord *reisa* — ofschoon dit door de midden-eeuwsche schrijvers veel gebruikt is — die schrijve:

Si via sit dura, licet hinc tibi scribere plura.
Adscribe plura, quando nimis est via dura.

591.

Onnutte sorghe doet vroech ouden.
Mane fit antiquus qui cure vilis amicus.

Of het verkeerde gebruik van *mane* aan onzen Versificator zelven moet geweten worden of wel aan de overschrijvers, kan ik niet beslissen; doch wel durf ik beweren dat het beter is te schrijven: *Mox erit antiquus* cet.

592.

Och och ick woen onder die doorne.
Versor in tribulis spinis multisque coactor.

Het verloren rijm is ligt te herstellen door omzetting:

In tribulis versor, spinis multisque coarctor.

602.

Quade tonghen sniden meer dan zwaerden.
Scindit mendosa gladio plus lingua dolosa.

Wat men hier met *mendosa* moet aanvangen, is zeer duister. De zin en het metrum zullen te regt komen, als men schrijft:

Scindit mortifera sica plus lingua dolosa.

603.

Quade wiuen sijn sonder ghelike.
Fervens nequicia mulier nulli similis fit.

Om het verloren rijm te herstellen, weet ik niets beter uit te denken, dan dezen hexameter in een pentameter te laten overgaan:

Fervens nequitiis femina cui similis?

616.

Steelt eens ende blijft ewelick een dief.
Qui semel est furans furis nomen sibi durans.

Bij de laatste woorden kan niet wel een verbum gemist worden. Men zou kunnen schrijven:

Si semel es furans, furis nomen cape durans.

Ritzius p. 644. geeft dit spreekwoord aldus op:

Accipit hinc furis nunquam delebile nomen,
Non sua cui libuit vel rapuisse semel.

alwaar in den eersten regel *hic* staan moet.

627.

Ten baet gheen wambuys voer die galghe.
Nulla prodest diplois contra suspendia furis.

Het metrum vordert *Non prodest*, of *Nulla valet* = *iuvat.*

632.

Ten vloech nye voghel so hoge hi en socht sijn aes an (die aerde.
Alta potens volucris post escam petit in imis.

Voor *potens* is natuurlijk *petens* te schrijven; doch daaruit blijkt tevens dat *petit* tegen het metrum is. Men schrijve daarvoor *quaerit.*

633.

Ten wert nye meester gheboren.
Nemo statim natus est rabbi iure vocatus.

Het metrum duldt bij eenen goeden dichter niet dat de twee eerste woorden zoo geplaatst zijn. Men kan schrijven:

Nemo repente satus est Rabbi iure vocatus.
of: *Nemo fit natus mox Rabbi iure vocatus.*

634.

Ten hinckede nieman van eens anders seer.
Leditur Urbanus, non claudicat inde Romanus.

In *Romanus* is de quantiteit geschonden. Hier zal dus een andere naam noodig zijn. *Hrabanus* vindt men dikwijls in de tijden van de midden-eeuwen. Welligt echter dat deze misgreep aan onzen Versificator moet geweten worden, die ook elders (688) schrijft:

Est pax villana melior quam pugna Romana.

635.

Ten es gheen prophete verheuen in sijn selfs lant.
Spernitur athleta patria licet ipse propheta.

Wat *athleta* hier beteekent is mij duister. Ik schrijf:

Spernitur in patria quivis, licet ipse propheta.

Tunnicius 865 heeft dezen regel aldus:

In prima nemo ad claros devectus honores.

waar stellig *in patria* moet gelezen worden.

637.

Ten es gheen sack so quaet hi en es eender beden (waert.
Nullus tam pravus saccus, quin est prece dignus.

Gelijk vroeger (550), zoo zal ook hier *quin* den coniunct. moeten hebben. Men schrijve dus *quin sit pr. d.* of wel *qui non pr. d.* zoo als Tunnicius 868.

Recula tam vilis nulla est, quae non prece digna.

638.

Ten es gheen water so diep men en vinter gront inne.
Non tam profunda quin fundum continet unda.

De in *profunda* geschondene quantiteit weet ik niet te verbeteren; evenmin aan *quin* eenen coniunctivus te bezorgen. Bij gebrek aan beter, stel ik voor:

Non tam profunda, quae fundum nesciat, unda.

op welk verbum ik gebragt ben door Tunnicius 869.

Amnis ubi tantus, fundum qui nescit habere?

Doch even goed zou men kunnen schrijven: *quae f. non tenet u.*

647.

Ten doech gheen eers sonder bedwanck.
Nil castigetur, culus ipse rebellis habetur.
Verberibus tactus valet ille culusque coactus.

Het geschonden metrum is wel hersteld in de redactie die in de Loci Communes p. 164 wordt opgegeven; doch daardoor zijn deze Monosticha tot een Distichon gemaakt:

Ni castigetur, petulans mox clunis habetur:
Verberibus tactus, probus est, virgaque coactus.

648.

Ten doech geen schole sonder meester.
Est sine doctore schola sterilis absque valore.

Voor *sterilis*, dat het metrum niet toelaat, zal *vilis et* passen. Ook kan toch *et* niet wel gemist worden.

653.

Teen iaer leert dat ander niet.
Raro docet reliquum reor annus in omnibus annum.

Voor *reor*, dat hier een lam stopwoord is, zou ik willen lezen *prior*. De misgreep in de quantiteit van *raro* zou kunnen verholpen worden door met een vraagteeken te schrijven *Quando* cet. Doch ik laat dit liever staan om de reden die boven (417) vermeld is.

657.

Tes quaet houen sonder broot.
Convivare male constat pane deficiente.

Het geschonden metrum zal kunnen gered worden als men *dape* schrijft voor *pane*. Voorts is *constat* een stopwoord, dat in beteekenis gelijk staat met het elders (47) gebezigde *scio*. Men schrijve dus:

Convivare male, constat, dape deficiente.

662.

Tes quaet zwemmen teghen stroem.
Est durum clare contra fluxum natitare.

Gelijk vroeger (201. 570), zoo zal ook hier *care* moeten geschreven worden.

664.

Tes quaet water sprac die reigher ende en conde niet
Ardea culpat aquas, cum nescit ipsa natare. **(zwemmen.**

De lezing *nesciat*, welke de Delftsche uitgaaf heeft, maakt den regel wel onberispelijk, wat het metrum betreft: doch het rijm blijft verloren.

Vroeger (z. Verhand. bl. 40) vermeldde ik dezen regel, die door Mone in een HS. gevonden is:

Ardea culpavit undas, male quando natavit.

Thans voeg ik dit vers van Petr. Legista Parab. p. 9b. nog daarbij, dat welligt door dezen van onzen Versificator is overgenomen:

Ardea culpat aquas, quia nescit nare per illas.

669.

Tes met heeren quaet kersen teeten.
Ceresa prandere debes dominante timere.

Voor dezen regel, die niet te verstaan is, geeft de Ed. Dav. 4.

Cerasa cum dominis non consulo mandere servis.

hetgeen Neander p. 291 met deze variatie teruggeeft:

Mandere cum dominis non suadeo cerasa servis.

Mij komt het eenvoudigst voor te schrijven:

Cerasa cum domino si vis prandere, timeto.

ofschoon ik zie dat dan hier, even als in de beide andere redacties, de eerste syllabe van *cerasa* verkeerdelijk lang is genomen; welke fout wel behoorlijk vermeden is in de Loci Communes p. 50.

Cum domino cerasum, res est mala, mandere servum.

gelijk ook door Tunnicius 946.

Difficile est multum, cerasis cum principe vesci.

Wilde men onzen Versificator vrijpleiten dan zou men hem kunnen laten zeggen:

Cum domino cerasum si vis prandere, timendum.

672.

Tes quade comenscap daer niemant an en wint.
Non bene mercatur, dum nullus merce lucratur.

Indien de tekst goed is, zal *mercatur* als impersonale moeten genomen worden; hetgeen echter zonder voorbeeld is. Wil men dit vermijden, dan zal men kunnen schrijven:

Non bene mercatur, qui nulla merce lucratur.

673.

Tes den eenen hont leet dat dander in die koken gheet.
Uni quando cani cocus il dat, displicet altri.

Het laatste woord van den regel zou ik ongaarne toelaten. Ik schrijf daarom:

Huic si quando cani cocus il dat, displicet illi.

Over *il* in de beteekenis van *aliquid*, is in het Glossarium gesproken.

678.

Tes alleens waer hi sit diet wel can.
Quo sedet aut ubi sit nil refert omnia qui scit.

De indicat. *sedet* past evenmin bij *sit*, als het verbum zelf bij *quo*. Men schrijve dus *meet*.

682.

Tes een goe ballinck diet pont in brenght.
Hic as laudatur quo libere libra lucratur.

Wat *libere* moet beteekenen is mij duister. Ik schrijf:

Hic as laudatur, qui libram saepe lucratur.

684.

Tes een tijt van zwighen ende een tijt van spreken.
Nunc est silendum, nunc est ratione loquendum.

Het metrum laat *silendum* op die plaats niet toe. Men schrijve:

Nunc est dicendum, nunc cum ratione silendum.

Gartner p. 61a geeft dit spreekwoord aldus terug:

Omnis homo, quacunque domo, qua sede moratur,
Provideat quando taceat vel quando loquatur.

waar ik voor *vel quando* verkiezen zou *quandove*.

690.

Tot gods hulpe hoert arbeyt.
Es laborator et erit deus auxiliator.

De ontbrekende syllabe worde aangevuld door *Esto*.

700.

Tspeck es altoos vetste in ander lieden pot.
Est tua plus massa mea quam pinguedine crassa.

De constructie zal in gladheid winnen, zoo men schrijft:

Est tua plus crassa pinguedine, quam mea massa.

710.

Tcrauwet hem menich daert hem niet en iocket.
Scalpitur interdum caput ex prurigine nullo.

Het verloren rijm zal kunnen hersteld worden, zoo men schrijft:

Scalpitur interea caput ex prurigine nulla.

Dat toch *interea* wel eens voor *interdum* gebezigd is, bewijst Drakenb. ad Sil. Ital. VII. 395.

Interea (crede experto, non fallimus) aegris
Nil movisse salus rebus.

714.

Tlijf heet valck.
Vulgus ubique fatur, quod corpus falco vocatur.

Het geschonden metrum in *fatur*, kan verholpen worden door: *Hoc vulgus fatur* enz.

720.

Twas goet bier maer tes wte.
Iam est potata, sed erat cerevisia grata.

Om den histus schrijve men *Est iam potata.*

725.

Ten sijn niet alle hoeren die eenen man te wille sijn.
Non trix vocatur, que soli consociatur.

Het metrum laat *vocatur* niet toe; en ware dit alzoo, dan zou toch de coniunctivus beter passen. Men schrijve: *dicatur.* Over *trix* is in het Glossarium gesproken.

727.

Tes quaet met got spotten want hi can wel wencken.
Scit connivere deus, hec ioca sperne tuere.

Voor *tuere*, dat onverstaanbaar is, zou kunnen geschreven worden *tenere* of ook wel *severe.* Doch in beide gevallen blijft *haec* een onbehaaglijk stopwoord. Welligt moet men lezen:

Scit connivere Deus; hinc ioca sperne severe.
of: *hinc ioca spernite vere.*

729.

Tes quaet te merc te gaen sonder ghelt.
Impedit ire forum defectus denariorum.

Het gemis van de praep. bij *forum*, is waarschijnlijk niet te regtvaardigen. Men schrijve daarom: *Impedit omne forum.* De tweede syllabe in *denarius* zou een goed dichter lang gebruikt hebben.

733.

Van niet en comt niet.
Ex nihilo nihil, summus philosophus inquit.

Om het geschonden metrum en het verloren rijm te herstellen, dient geschreven te worden:

Ex nihilo nil fit; summus philosophus inquit.

Dat dan echter de tweede syllabe in *philosophus* lang gebruikt wordt, is wel strijdig met het gebruik van de dichters der Oudheid; doch ik vooronderstel dat in de dichtstukken van de midden-eeuwen meer voorbeelden daarvan zullen gevonden worden; even als van de zoo pas genoemde afwijking in de quantiteit van *denarius.* Welke wijsgeer hier bedoeld wordt, is in de Verhand. bl. 29 opgegeven.

736.

Van lieuen vrienden eest quaet scheyden.
Rebus ab amatis dolor est abcedere gratis.

Het metrum, dat in *amatis* geschonden is, kan wel verholpen worden door omzetting

Ab rebus gratis dolor est abcedere amatis.

Dan verandert echter de aard van *gratis*, zoodat *rebus* twee adjectiva krijgt zonder copula. Buitendien laat men den Versificator gebruik maken van het regt van zamensmelting, waarvan hij zich elders onthouden heeft. Om dus buiten deze bezwaren den regel in orde te brengen, schrijf ik:

Heu dolor est, gratis abscedere rebus amatis.

Wil men zich intusschen met een eensylbig rijm vergenoegen, dan zou men kunnen schrijven:

Est dolor a gratis discedere semper amicis.

of wel, met minder verandering:

Rebus ab electis dolor est abscedere gratis.

744.

Wat sal een man hi en sprect als een man.
Hunc virum reputa qui profert grandia verba.

De ontbrekende syllabe in den eersten voet is te vinden door *Huncce.* Even goed zou hier passen *Esse.*

750.

Weldaet leeft na die doot.
Vivunt vita bona post mortem si bona facta.

Om den zin verstaanbaar te maken, schrijve men:

Vivunt facta bona post mortem, si bona vita.

757.

Wat v ouergaet houwet met v ghebueren.

Si bene sit vel male, cum vicinis teneas te.

Voor *vel*, dat het metrum niet toelaat, heeft de Delftsche uitgaaf te regt *ve*. Buitendien zou ik nog met eene kleine verandering willen schrijven:

Sit bene, sive male, cum vicinis teneas te.

Eenigzins wordt die emendatie bevestigd uit Tunnicius 1025.

Sis miser aut felix, vicinos desere nunquam.

759.

Vele gherichten doen vele eten.

Hoc plures esce faciunt bene quod libet esse.

Voor *Hoc*, dat niet wel te verstaan is, moet welligt *Quo* geschreven worden; doch ik twijfel of men *faciunt esse* mag dulden. Welligt is hier te schrijven:

Quum plures escae, volumus bene quod libet esse.

762.

Wee den lande daer di here een kint es.

Ve pueri terre, nam sepe fiunt ibi guerre.

Het metrum kan *fiunt* niet toelaten. Waarschijnlijk is het daarom dat Gartner p. 96 gemeend heeft te moeten schrijven:

Vae pueri terrae! saepissime sunt ibi guerrae.

Doch in die redactie wordt slechts de eene fout door eene andere verwisseld; want de laatste syllabe van *saepissime* mag niet kort gebruikt worden. Van daar dat men dit woord in een dactylisch vers niet zal vinden.

768.

Voerwaerden breken alle strijt.

Precedens pactum bellandi perimit actum.

Het metrum laat *perimit* niet toe; evenmin *dirimit*. De keus kan gedaan worden uit *perficit, discutit, disiicit, distrahit* e. m. a.

778.

Wie was doe die edel man doe adam groef ende eva

Adam fodente quis nobilior. Eva nente? (span.

Het geheel bedorven metrum kan zoo hersteld worden:

Adamo fodiente Eva quid nobile nente?

of, om buiten de zamensmelting te blijven, waarvan onze Versificator geen gebruik maakt: *quid Eva*. En toch zouden wij dan den rijmklank nog niet zoo hebben, als die behoort te wezen. Om dien te krijgen, zie ik geen ander middel dan den ganschen regel om te zetten:

Eva quis nente, quis clarus Adam fodiente?

De naam van den πρωτόπλαστος is niet slechts *Adamus, i*, maar ook *Adam*, hetzij indeclinabile (zoo als Charisius p. 94 P. opgeeft) hetzij met den genit. *Adae*: terwijl de eerste syllabe bij de dichters nu eens lang en dan weder kort gebruikt voorkomt.

779.

Wapen vrouwen ende tboec behoeuen daghelics tver-

Sunt exercenda tria: femina, liber et arma. (soec.

Voor *liber*, dat om het metrum hier niet kan geduld worden, zou men *biblos* kunnen schrijven; immers voor onzen Versificator, die elders (261) *pyr* voor *ignis* bezigde, zou dit niet te vreemd zijn. Op gelijke wijze gebruikt Tunnicius 57 *chryson* voor aurum; 78 *cleptes* voor fur; 472 *oplomachus* voor vir armis indutus. Doch welligt is de regel zoo te herstellen:

Exercenda tria veniunt: mulier, liber, arma.

786.

Zelues goet en beueel den traghen niet.

Quod tua sunt cerne pigris committere sperne.

Met eene geringe verandering te schrijven:

Quae tua sunt, cerne; pigris committere sperne.

790.

Zi en slapen niet alle die snuuen.

Nare resonantes interdum sunt vigilantes.

Om het metrum kan *resonantes* niet geduld worden. Men schrijve *Naso stertentes*, zoo als Iuvenalis I. 57 zegt; of, hetgeen nader bij komt: *Nare sonum dantes.*

791.

Zy en sijn niet al zieck die stenen.

Non infirmatur omnis qui ve mihi fatur.

Omdat een uitroep van klagt meest bij herhaling geschiedt, zou ik willen schrijven:

Non infirmatur quisquis „Vae, vae mihi" fatur.

Zoo vindt men ook in de Loci Communes p. 149.

Otia si quis amat, „Vae, vae mihi" postea clamat.

793.

Zien gaet voer horen segghen.

Visus certificat plus quam quod Cicero narrat.

Voor den zin zal het wel geheel onverschillig wezen welke zegsman hier genoemd wordt, zoo slechts zijn naam in het metrum past. Die van *Cicero* past niet. Het zal dus raadzaam zijn te schrijven:

Visus certificat me plus quam quod Plato narrat.

INHOUD.